

મહાત્મા ગાંધી

અને

હિંદના મહાન નરરત્નો.

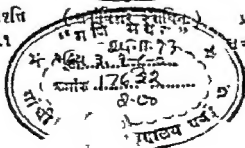
(મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી, લોકમાન્ય
બાલગંગાધર તિલક, શ્રીગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે,
દેશબંધુ ચિત્તરંજન દાસ, કવી રવિન્દ્રનાથ
ટાગોર, હિંદના દાદા દાદાભાઈ નવરોજી,
સર પ્રીરોજશાહ મહેતા, શ્રીયુત અરવિન્દ
ઘોષ, લાલા લજપતરાય, પંડિત
મોતીલાલ નેહરૂ અને પંડિત મદ-
નમોહન માલવીયાનાં જીવન
ચરિત્રોનો સંગ્રહ.)

લેખક અને પ્રકાશક
જેઠાલાલ દેવશંકર દવે.

તાંત્રી બાગ્યોદય—અમદાવાદ.

શ્રી બા.ચોદય પ્રોન્દીગ પ્રેસમાં જેઠાલાલ દેવશંકર દવેએ છાપી અને
પ્રસિદ્ધ કર્યું ખાડીઆ—અમદાવાદ.

પ્રથમ આવૃત્તિ
સને ૧૯૨૧

પ્રત ૧૫૦૦
મુલ્ય ૧૬૭૮

આ લેખકનાં ઉપયોગી પુસ્તકો.

૧ દલ નો દિવસ (ત્રીજી આવૃત્તિ) ...	કી. રૂ.	૧૨-૦૦
૨ દલ ન (ચોથી આવૃત્તિ)	રૂ.	૧૦-૦૦
૩ માન્ય આદેશોસંગ	રૂ.	૧૦-૦૦
૪ દિવસનાની નિર્ધારણ	રૂ.	૭-૦૦
૫ અદિત્ય વેદા (જ્યોતિષ) (ત્રીજી આવૃત્તિ)	રૂ.	૪-૦૦
૬ શ્રીચંદ્રવિદ્યા પ્રથમ ભાગ (પૈલક)...	રૂ.	૫-૦૦
૭ અદિત્ય દિવસ (ત્રી ઉપયોગી) ...	રૂ.	૪-૦૦
૮ ગ્રહોના દર્શક દર્શણ (ચમત્કારીક ગુપ્ત વિદ્યા)	રૂ.	૪-૦૦
૯ અવધનિત દેવિ જીવન (જાણ છે) ..	રૂ.	૪-૦૦
૧૦ ગદ્યગીતનમાળા (ત્રી ઉપયોગી) ...	રૂ.	૧-૬
૧૧ ગુપ્ત દર્શન (ત્રી ઉપયોગી) ...	રૂ.	૧-૬
૧૨ ગુપ્ત ગદ્યસંગ્રહ	રૂ.	૧-૬
૧૩ રાગદી (રવિન્દ્રનાથ ટાગોર કૃત.) ..	રૂ.	૧-૬
૧૪ વદ્ય કદુશબ્દી (રવિન્દ્રનાથ ટાગોર કૃત) ...	રૂ.	૧-૬
૧૫ પદ્યગીતન નામદમ (અરુણાચલ નામદમ જેવી વાતો)	રૂ.	૧-૬
૧૬ અર્ધાચાર્ય (આર્યજ્ઞાને સુધારનાર) ...	રૂ.	૧-૦
૧૭ ધર્મોદેશ (પૈલક ઉપયોગી પુસ્તક) ..	રૂ.	૦-૧૨-૦
૧૮ પૈલક ધર્મ પૈલક ભાગ ૧ (પૈલક-રસપતિ વિભાગ)	રૂ.	૦-૧૨-૦
૧૯ ભાગ ૨ (પૈલક-રસાચન વિભાગ)	રૂ.	૦-૧૨-૦
૨૦ તપસી રાગદુષ્ટ (અતિદાસિક વાર્તા) ..	રૂ.	૧-૬
૨૧ દેવી દેવ (દેવી દેવ સંપત્તિ ધરણુ ઉપાયો.)	રૂ.	૨-૦૦
૨૨ વાગ્દેવ—૧૧૨ મંત્ર અને આત્માની ઉન્નતિ કરનાર		
દિવસોને અમર ઉત્તમ મંત્રીક વાર્તાક લગભગ	રૂ.	૩-૦૦

અવધનિત આગોદ્ય—અમરનાથ

પ્રસ્તાવના.

જીવન ચરિત્રોનો પ્રભાવ મનુષ્યના ચારિત્ર્ય ઉપર ધણો ઉત્તમ પડે છે મહાન પુરુષ થવા ઇચ્છનારે મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રોનું અનુકરણ કરવું જોઈએ આજકાલ સ્વેચ્છાનુ દિત કરનાર, મહાત્મા ગાંધીજીએ પોતાના પવિત્ર અને મહાન કાર્યથી આખા દેશનું વાતાવરણ બદલી નાંખ્યું છે આખા દેશના સ્ત્રી પુરુષો અને બાળકોના દીલ જીતી લીધાં છે તે સત્યશીન, અદિમાત્રધારી, શાંત, આત્મ-ખળના પ્રકાશવળી અને દૃઢ મનના મહાપુરુષ છે દેશની ખાતર સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી દેશનું દિત કરવાને માટે તન, મન અને ધનને અર્પી દીનરાત દેશમેવા કરવામાંજ પોતાનું ઈર્ષ્ય સમજે છે તે વીર નરરત્ન મહાત્મા ગાંધીજીનું નામ આખા દેશમાં કાર્યથી અજાયબ નથી જે ગાંધીજીનું નામ સાંભળતા દેશના લોકોના મનમાં પ્રેમનો ઉછળો મારી રહ્યો છે તે નરરત્નનું જીવન ચરિત્ર જાણવાની દરેકને જીજ્ઞાસા થાય એ સ્વાભાવિક છે તેમણે દક્ષિણ આફ્રિકામાં દિદીઓના મકો દૂર કર્યાં છે અદિ યાત્રીને પણ દેશને સ્વરાજ્ય અપવા રાતદિવસ મચી રહ્યા છે, તેમનું યાગપણથી અત્યાર મુખીનું જીવન ચરિત્ર જાણવાથી વંચીને ધણું જાણવાનું મળી આવશે.

મહાત્મા ગાંધીજી ઉપરાંત દિદના ગીજ મહાન નરરત્નો જેવા કે લોકમાન્ય તિલક, શ્રી ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે શ્રી દાદાભાઈ નરોજી, શ્રીયુત અગવિન્દ ધોષ, ચાતુ વર્ધની મહાસમાના પ્રમુખ દેશમધુ ચિત્તરંગનભમ, દનિવર રવિન્દ્રનાથ ટાગોર, સર શીરોજીદાદ

મહેતા, દેશમજા લાલા લજપતરાય, માનનીય પંડિત મદનમોહન માલ-
વીયા, શ્રીયુત મોતીલાલ નહેરૂ વિગેરેનાં ચરિત્રોનો પણ આ પુસ્તક-
કર્તા સમાવેશ કર્યો છે. જેથી દરેક માણસ આ પુસ્તક ઉપરથી
અણુજાળણુવાનું અને આચારમાં ઉતારવાનું કામ કરી શકશે,
મહાપુરુષના પગલે ચાલી મહાપુરુષ બની શકશે અને જો ધારશે તો
દેશમાં મહાન દેશસેવક થઈ શકશે.

આવા ઉપયોગી પુસ્તકોના વાચકો સારો લાભ લઈ તે પ્રમાણે
વર્તવા વલ્ન કરશે તો અમારી આ કોન્ગ્રેસના પ્રસંગે આ પુસ્તક
બહાર પાડવાની મહેનત સાર્થક થશે એમ અમે માનીશું.

અમદાવાદ.

તા. ૨૬-૧૨-૧૯૨૧.

બાગ્યોદય ઓરીસ.

જેઠાલાલ દેવશંકર દવે.
અધિકર્તા.

અનુક્રમણિકા.

૧	મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ માધી	૧
	તેમનો જોશનો અનુભવ	૪૩
૨	દેશમજા ચિત્તરંજનદાસ	૮૯
૩	શ્રીયુત અરવિન્દચૌધ	૯૪
૪	હરિવર ચરિન્દ્રનાથ ટાગોર	૧૧૮
૫	દેશરત્ન બેપાળ કૃષ્ણ ગોખલે	૧૨૪
૬	સોહમાન્ય બાલગંગાધર તિલક	૧૪૨
૭	દિંદના દાદા દાદાભાઈ નવરોગજી	૧૬૮
૮	મુર શીરોજીદાદ મહેતા	૧૭૭
૯	દેશમજા લાલા લજપતરાય	૧૮૯
૧૦	પંડિત મોતીલાલ નેહરૂ	૧૯૪
૧૧	માનનીય પંડિત મદનમોહન માલવીયા	૨૦૦

મહાત્મા ગાંધી

અને

હિંદના મહાન નરરત્નો.

(મહાત્મા ગાંધી, લોકમાન્ય તિલક, શ્રીમાન
ગોખલે, શ્રીયુત દાસ, કવી રવિન્દ્રનાથ ટાગોર,
હિંદના દાદા દાદાભાઈ નવરોજી, સર
પ્રીરોજશાહ મહેતા, શ્રી અરવિન્દઘોષ,
વિગેરે દેશના મહાન નેતાઓનાં
જીવનચરિત્રોનો સંગ્રહ.)

૧

મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.

પ્રકરણ ૧ છું.

આળખણ,

આજઠાલ આખા હિંદુસ્તાનમાં અસહકારના મંત્રને ફુંકનાર,
દેશના મહાન નેતાઓનાં લક્ષ્યને જીતી લેનાર, આખા દેશના દરેક

દરેક ગામના, એકેએક ઘરના નાના મોટા સર્વ મનુષ્યોના મનમાં અને વાણીમાં રમી રહેનાર મહાત્મા ગાંધી કંઈ છે ? તેઓ શું કરતા હતા, હાલ શું કરે છે ? વિગેરે હકીકત જણવાની દરેક મનુષ્યને જાણાસા યાવ એ સ્વાભાવિક છે ? તે એક પવિત્ર કર્મવીર મહાપુરુષ છે, એ તો કશુંત ક્યાં વખર ચાલે તેમ જ નથી. તેઓ પહેલ જોડેલા આફ્રિકામાંથી દિલ્હી આગ્યા ત્યારે અહિંના લોકો તેમને આફ્રિકાવાળા મહાન નર, સત્યાગ્રહી તરીકે ઓળખતા હતા. તેમણે આફ્રિકામાં કરેલા મહાન કાર્યોથી તેમને આપણે માત્ર નામથી જાણતા હતા. તેજ મહાપુરુષે ત્યારે આફ્રિકાથી આ દેશમાં આવી માત્ર બેચાર વર્ષમાં જ આ દેશમાં પણ પોતાના મહાન કાર્યોથી દેશવાસીઓના હૃદય જીતી લીધાં ત્યારે આપણે હવે તેમને ખરેખર ઓળખતા થયા છીએ. આ મહાપુરુષનું જીવનચરિત્ર જણવાની સર્વને જાણાસા યાવ એ સ્વાભાવિક છે.

મહાત્મા ગાંધીજીનો જન્મ કાઠીયાવાડમાં આવેલા દેશી રાત્તપની રાજધાની પોરબંદરમાં થયો હતો. પોરબંદરને હેતલાક સુદામાપુરી પણ કહે છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના સખા સુદામાજીનું તે નિવાસસ્થાન હોવાથી તે સુદામાપુરી કહેવાય છે. જેમ સુદામાજી ધૃતરાષ્ટ્રના પરમ ભક્ત હતા, અને ધૃતર અત્યંત ગ્રહાણુ હતા તેમ ગાંધીજી પણ ધૃતર ઉપર અત્યંત ગ્રહા રાખનારા અને ધૃતરના પરમ ભક્ત છે. પોરબંદર કાઠીયાવાડ રાજધાની પશ્ચિમે દરિય કિનારે આવેલું

• પોરબંદર સજીવી વડુ દહીજા જણવી દોય તે! અમારું હિંદુસ્તાનની તિર્થયાત્રાનું પુસ્તક નજરોમાં રાખી ૩૭-૩-૩૭

અવરથાપક બ.ગોસ્વામી-અમદાવાદ

છે. અહિંના રાજાને તામે ૫૦ ગામો છે. અહિંના રાજા-રાણા સા-
હેબને પહેલા વર્ગનો અધિકાર છે. પોરબંદરમાં પાસેજ પથ્થરની
ખાણો છે, તેથી ત્યાંથી ધણા પથ્થરો દેશાવર ચડે છે. ત્યાંનાં મકાનો
પણ પથ્થરનાં જ બાંધાવેલાં છે. સહેરથી થોડે દૂર બર્ડાને કુંગર
છે. પોરબંદર સુદામ જીતું નિવાસસ્થાન હતું તેથી આજે પણ તે
માત્રાતું ધામ ગણાય છે. આવી પવિત્ર ભૂમિમાં આ મહાન નરનો
જન્મ થયો છે.

પોરબંદરમાં રાણા વિક્રમાજીતના વખતમાં ગાંધીજીના દાદા
ઉત્તમચંદ દિવાનપદે હતા. રજવાડાની નોકરી કાંઈ ટાઢા લોહીની હોતી
નથી, કાંઈ વખતે કાંઈ મતભેદ પડતાં નોકરી જતાં પણ વાર લાગતી
નથી. એક વખતે ઉત્તમચંદ ઉપર પોરબંદરનાં રાણીસાહેબની કફા
મરજી થતાં તેઓ ત્યાંથી નાસી છુટ્યા હતા અને રાજ્યના સિપા-
ઇઓએ તેમના રહેવાના મકાન ઉપર તોપનો મારો ચલાવ્યો હતો.
હજી પણ તેમના જીના મકાન ઉપર તોપના ગોળાની નિશાનીયો
જોવામાં આવે છે. દિવાન ઉત્તમચંદ ત્યાંથી જીનાગઢ ગયા અને
તેમને ત્યાંના નવાબ સાહેબે આશરૂમેર નિલાબ્યા. પછી કેટલેક વખતે
તેમને પાછા પોરબંદર ખોલાવ્યા હતા.

ઉત્તમચંદના મુજરી ગયા પછી તેમના પુત્ર કરમચંદ ગાંધીને
પોરબંદર રાજ્યમાં દિવાનની નોકરી મળી હતી. તેમણે ૨૨ વર્ષ
સુધી ત્યાં દિવાનગીરી કરી હતી. તે પછી વળી તેમના ઉપર પણ
રાણાનો ઇતરાજી થતાં તેમણે ત્યાંથી નોકરી છોડી દીધી અને પોતે
માન આશરૂમેર પોતાનો હોદ્દો પોતાના બાઈને સોંપી રાજકોટ
રહેવા ગયા હતા. કરમચંદ ગાંધી જાતે વૈષ્ણવ વાણીયા જાતિમાં
ઉત્પન્ન થયા હતા. તેમનો ધર્મ વૈષ્ણવ છે. પોતે ધણાજ ધર્મ

ચુસ્ત હતા. પોતે પુલ પાક ખરાબર કરતા અને આખી બગવદ્ગીતા મોઢે બોલી જતા. તે વૈષ્ણવધર્મ ચુસ્તપણે પાળતા. રાજદરબારી નોકરીમાં રહેવું અને પ્રમાણિકપણે નોકરી કરવી એ મૂકેલ હોય છે છતાં કરમચંદ ગાંધી ખરાબર પ્રમાણિકપણે નોકરી કરતા. તેમને પૈસાનો મોહ નહોતો. તેમણે ૬૩ વર્ષની ઉંમરે પોતાનો દેહ છોડ્યો હતો. તે દરમિયાનમાં તેમની પાસે જે કંઈ હતું તે તેમણે ધર્માર્થમાં આપી દીધું હતું.

કર્મચંદ ગાંધીની બીજીવારના પત્ની હતાં. તે પશુ નાની ઉંમરથી જ નિર્મળ મનવાળાં અને શુદ્ધિશાળી હતાં. તેમને રાણીઓ સાથે બહેનપણું હતાં. તે દિવાનની પત્ની હોવા છતાં પશુ નિરસિમાની હતાં. તેમને ઝવેરાત વિગેરેનાં પરેનાં ગાંઠાં પહેરવાનો શોખ નહોતો. તે માત્ર નાકનાં કાંઠાં, હાથે હાથીદાંતનો સુડો અને પગમાં દસાં પહેરતાં, તે ઘડ્યાં જ ધર્મિષ્ઠ હતાં. તેમણે એકી વખતે સાત સાત દલાકાના ઉપવાસ કર્યા હતા, તેમની જાંઘની ધર્મમય હતો. આવાં ધર્મિષ્ઠ માતાની કુબે તા. ૨ જી અક્ટોબર સને ૧૮૬૬ માં મહાત્મા મોદુનદારનો જન્મ થયો હતો. તેમના જન્મ નક્ષત્ર ઉપરથી જોઈને પૃથ્વી તેમનું નામ મોદુનદાસ પાડવામાં આવ્યું. તે સાત વર્ષના થયા ત્યાં સુધી પોરબંદરની એક ગામડી નિરાળમાં સજવા જતા. ત્યાર પછી તેમનું કુટુંબ રાજકોટ બંધને વસ્યું અને ત્યાં તેમને સરકારી નિરાળમાં મૂક્યા. તેમને તેમનાથી એ મોટા ભાઈ હતા. તેમનું મૂળ વતન પોરબંદર છે. પોરબંદરમાં તેમના હાથએ શ્રી કૃષ્ણ અને શ્રી રામચંદ્રજીનાં એ બે મંદિરોની વચ્ચે એક ગલીમાં ઘર બાંધેલું છે. અને તે ચાર માળનું છે. રાજકોટ આપા પછી તો પોરબંદર જવાનું આવ્યે જ જવનું. કોઈ વખતે વિરાઠ પ્રસંગે ત્યાં જવાનું થયું.

રાજકોટ કાઠીયાવાડના દેશી રાજપની રાજધાનીનું શહેર છે. શહેરની આસપાસ કોટ છે. તેમાં જુનું અને નવું એવા બે ભાગ છે, જુનું રાજકોટ પૂર્વ તરફ છે અને તે ત્યાંના ઠાકોર સાહેબને તાબે છે, નવા રાજકોટને સદર કહે છે અને તે અંગ્રેજ સરકારના તાબે છે ત્યાં મુંબઈના એજન્ટ હુ ધી ગવર્નર રહે છે. ત્યાં રાજ-કુમાર કોલેજ એવા લાયક છે.

ગાંધીનું કુટુંબ રાજકોટ જઈને વસ્યું અને ત્યાં જુના રાજ-કોટમાં રાજમહેલની પાસે જ તેમનું ઘર હતું, ત્યાં ગયા પછી ગાં-ધીના પિતા કરમચંદે ઠાકોર સાહેબના મુખ્ય કારભારીની જગા કબ્જા કરી, અને તે પછી તેમણે ત્યાં એક ઘર બંધાવ્યું, તે સાફ છે. અહિં મોહનદાસ ગાંધીએ દમ વર્ષની ઉંમર સુધીમાં તો ગુજરાતી અભ્યાસ પૂરો કર્યો, તે પછી તેમને અંગ્રેજી શીખવા માટે કાઠીયા-વાડ હાઈસ્કૂલમાં મૂક્યા, તે પછી સત્તર વર્ષની ઉંમરે મેટ્રી-ક્યુલેશનની પરીક્ષામાં અમદાવાદ જઈ પાસ થયા. આ વખત સુધી તેમને ધર્મનું શિક્ષણ તેમના ધર્મજી આપવામાં આવ્યું હતું ગાંધી-જીને બાર વર્ષની ઉંમરે પરજીવવામાં આવ્યા હતા. તેમને વિવા-હ તો તેમનો ચાર વર્ષની ઉંમરે પોરબંદરમાં જ કરવામાં આવ્યો હતો, અને લગ્ન પણ પોરબંદરમાં જ થયું હતું. તેમની માથે લગ્ન થનાર બાળક કન્યાને લગ્ન થતા પહેલાં કેટલોક વખત રાજકોટમાં લાવી રાખવામાં આવી હતી. અને નાનપણમાં તે જને માથે રમતાં હતાં. ગાંધીજીનું નાની ઉંમરમાં લગ્ન થયું હતું. તે પોતે તો બાળલગ્નની વિરુદ્ધ છે, અને કહે છે કે બાળલગ્નથી જ હિંદી પ્રજા નબળા થતી ગઈ છે. ગાંધીજીનાં પત્નીનું નામ કસ્તુરબાઈ છે, તે પણ શુદ્ધ અંતઃ કરણવાળી અને બહાદુર ઓ છે. તેમણે પણ ગાંધીજીની સાથે

આક્રિયામાં ધણું દુઃખ સહન કર્યું છે, તેમણે ઉપવાસ ઉપર ઉપવાસ કરવામાં પોતાની તંદુરસ્તી ચુકાવી છે.

મોહનદાસ ગાંધી એવા ધૈર્યમાં હતા તે વખતે નિશાળી-યાઓની સોળતથી તેમની ધાર્મિક જીતિઓ બદલાઈ જાય તેની રિયતિમાં તે આવી પડ્યા હતા. થોડો વખત તો તે નારિતક પશુ જની ગયા હતા. નાનપણમાં તે પોતાના દેવની બક્તિ બરોબર કરતા, સમજી આપ્યા પછી તે પથ્થર, ધાતુ કે લાકડાની મૂર્તિ એ કંઈ પરમેશ્વર નથી પણ તે મૂર્તિઓ અભિષેક થયા પછી તેમાં પ્રશ્વરી ચૈતન્ય આવે છે તેમ તેમને શીખવ્યું હતું તે પ્રમાણે તે માનતા હતા, અને તે પ્રમાણે તે મૂર્તિની સેવા કરતા. પણ તે પછી પોતાના મિત્રોની સોળતથી તેમના ધર્મસંબંધી વિચારો બદલાતા ગયા. અને ચંદાશીલ બન્યા. દરેક પ્રમંજે તે આ આમ કેમ એમ શા માટે એવા સવાલ પૂછવા લાગ્યા. તે પછી તેમને દરેક બાબતનું કારણ તપાસવાની ઇચ્છા થવા લાગી; અને તેથી તેમની આ તેમને જે ધર્મ સંબંધી શિક્ષણ આપતાં, તે સાચું છે કે નહિ તે વિશે મનમાં સંકેપવિકસિત કરવા લાગ્યા. તેમણે તે પછી વિચાર કર્યો કે તેમણે ગમે તો મુર્તિપૂજક દિંદુ રહેવું અથવા તો નારિતક થવું. તે પછી તે મિત્રોની મોજતની અસરથી નારિતક બન્યા. અને તે પછી તેમણે દેવમેવા અને પુન-પાઠ કરવાનું માંડી વાળ્યું.

આ વખતે જો તેમની પ્રતિ મન ઉપર અંકુશ રાખી સખી ન દેત અને જો તે ચારિત્ર્યને જાગી ન હોત તો તે નીનિ અને ધર્મમાં અપોજનિએ પડેલા. મનુષ્ય જેમ તે ધર્મ પાગતો દોષ તોપણ જો તેને નીનિના અંકુશથી છુટા કરવામાં આવે તો તે બંદ થવા વગર રહેતો જ નથી. નીનિના અંકુશરૂડે-દુઃખાર ઉપર ક.જી રાખીશાય છે.

નાનપણથી જ ગાંધી સત્યને વળગી રહેતાં. જુકુ બોલવા અન્ય-
ક્રતા. આ એક સત્યને તે છેવટ સુધી વળગી રહ્યા. તેમના મિત્રોની
ટોળા રાજકોટ હાર્મસ્કુલમાં એકઠી થઈ અને તે ટોળાએ હિંદુ રી-
વાજો ખાનગી રીતે તોડવા માંડ્યા. દેવની મસ્કરી કરવા માંડી. અને
છાનેમાને માંસાદિકનું પણ સેવન કરવા માંડ્યું. આવો માંસાદિ
આહાર ખાવો એ ધાર્મિક વૃત્તિઓનો લોપ કરનાર છે અને હિંદુ
ધર્મને તણ દેવા બરાબર છે તેનું તે વખતે તે ટોળાને જ્ઞાન નહોતું.
ગાંધીને સત્ય ઉપર પ્રેમ હતો, કાંઈને જુકુ બોલી ઠગવું એ તેમને તિ-
રસ્કાર ઉપજાવતું. તેમને આ મિત્રોની સાથે દરવાની વાત માથાપથી
છાની રાખ્યા વગર છૂટકો નહોતો, અને જુકુ બોલ્યા વગર આ
રસ્તે જવાય તેમ નહોતું તેથી તેમણે પોતાની સત્યતાને વળગી રહેવા
પોતાના મિત્રોની સોજત છોડી, અને પોતાની અસહ રીતલાત પ્રમાણે
ચાલવા માંડ્યું. આ બનાવની હકીકત તેમના માથાપ પોતાની હયાતી
સુધી જાણતાં નહોતાં. આ પછી તેમણે જુના હિંદુ રીત રીવાજોને
ફરી અંગીઆર કર્યા.

હજુ પણ તે શંકાશીલ તો હતા જ. તે પોતાની માને ધર્મ
સંબંધી બધા સવાલો પૂછતા, તેથી બપોરવાર તો તે કાંઈ જવાબ
આપી શકતાં નહિ. આવી રીતે તેમની શંકાનું નિવારણ ન થવાથી
તેમણે જુના હિંદુ ધર્મનાં પુસ્તકો બાળવા માંડ્યાં, અને પોતાની
જાંદગીનો પ્રકાશ મેળવવા માટે તેમણે મનુસ્મૃતિ વિગેરે ધર્મશાસ્ત્રોનો
અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. તે વાંચવાથી તો તેમનો મુંચવાડો વધવા
લાગ્યો. પાંડૂજી કરવી તે તો છેકરવાદ જેવું લાગવા માંડ્યું અને
તે પ્રતિનો પુન્યભાવ તેમનો ઓછો થવા લાગ્યો. તેમને મનમાં
લાગ્યું કે આના કરતાં પણ કોઈ ઉત્તમ માર્ગ તો હોવો જ જોઈએ.
 ની તે શોધ કરવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૨ જી.

વિલાયતનો પ્રમંજ.

મહાત્મા મોહનદાસ ગાંધીજી મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા પાસ કર્યા પછી ગ્રેજ્યુએટ થવા માટે ભાવનગર ડૉલેજર્મા દાખલ થયા, તે પછી ત્યાં રજા પડી એટલે તે રાજકોટ આવ્યા આ વખતે રાજકોટના એક વ્યાજણ અહસથ લડનથી બારીસ્ટર થઈ પાછા આવ્યા હતા, તેમણે ગાંધીને કહ્યું કે જો તમે તમારા દેશમાં આગળ પડવા માગતા હો, અને તમારા પિતાજીની માફક તમે એક પ્રતિષ્ઠિત અહસથ થવાની ઇચ્છા રાખના હો તો તમારે અહિં ગ્રેજ્યુએટ થવાનો વિચાર બધ રાખી લડન જઈ ત્યાંથી બારીસ્ટર થઈ આવવું જોઈએ. આ વિચાર તેમને ગમી ગયો અને તેમણે જો પોતાની મા અને બાઈ રજા આપે તો વિલાયત જવાનો વિચાર કર્યો આ પ્રસંગ તેમના પિતાના ગુજરી ગયા પછી ચાર વર્ષે બન્યો હતો તેમની વાત તેમના બાઈએ માની અને તેમને પણ ઉત્તરિનો રસ્તો એજ છે એમ લાગ્યું વિલાયત જવા માટે જોઈતા નાણા મેળવવા તેમની પાસે પિતાની મિલકત તો હતીજ છતા જરૂર પડે તો ધરેણું વેચીને પણ ત્યાં જઈ પૂરું કરવું એવો તેમના બાઈએ નિશ્ચય કર્યો.

તેમને વિલાયત મોકલવા એ વાત તેમની માને સમજવી તેમની પાસે રજા મેળવવી એ મૂશ્કેલ હતું તેમની માને લાગ્યું કે ત્યાં જવાથી નૈતિક અને ધાર્મિક દનિ થવાની આથી તેમનું મન સંકેત્યાયુ ગાંધીએ પોતાની માને અનેક દાખવા દીધીથી વિલાયત જવાની રજા આપવા માટે સમજણ પાડવા માંડી છેવટે તેમની

માએ તેમની પાસે ત્રણ વસ્તુનો ત્યાગ કરવાનું વચન માગ્યું અને તે આપવાને ગાંધી કબુલ થયા ત્યારે તેમનાં મા તેમને એક જોત સાધુ પાસે લઈ ગયાં અને ત્યાં જઈ મદીરા, માંસ અને પરચીએ ત્રણેનો નિષેધ કરવાને માટે તેમની પામે સોગન લેવરાવ્યા, તે પછી તેમને તેણે વિધાયત જવાની પરવાનગી આપી.

આ પછી ગાંધીએ પોરબંદર જઈ ત્યાં જુના ધરની મુલાકાત લઈ આવવાનો વિચાર કર્યો. આ વખતે રાજકોટથી પોરબંદર જવા માટે રેલ્વે નહોતી. તેથી તેમણે થોડા ભાગની ગાડામાં બેસીને અને બાકીની ઊંટ ઉપર બેસીને મુસાફરી કરી અને પોરબંદર ગયા. આ વખતે પોરબંદરમાં અંગ્રેજ સરકાર તરફથી પોરબંદર રાજ્યનો વહીવટ સર એફ. એસ. પી. લેલી કરતા હતા. અને તે કોઈ લાયક વિદ્યાર્થીને રોકાણરૂપ આપી લાંડન વિદ્યાભ્યાસ માટે મોકલવાની સત્તા ધરાવતા હતા, તેમની પામેથી રોકાણરૂપ મેળવી વિધાયત જવું એવો ગાંધીનો ધરાવો હતો. તેમણે ત્યાં જઈ આવા પ્રકારની રોકાણરૂપ મેળવવા માટે લેલી સાહેબને અરજી કરી પણ તેમણે તે અરજી નામંજૂર કરી અને તેમને કહ્યું કે:—

“તમે પ્રથમ અર્ધિંગ એન્જીનેટ માઓ ત્યાર પછી હું વિચાર કરીશ.” આ વખતે તેમના કાકા પોરબંદરના દિવાન હતા. તેમણે ગાંધીને વિધાયત જવાની સંમતિ આપી અને તેમાં ફતેહ મળે તેવી આશિષ આપી.

આ વખતે તેમની નાતમાં વિધાયત જવાનો પ્રતિજ્ઞ હતો તેથી તેમને વિધાયત જવાની વાત સંલગ્ન નાતવાળાઓએ ના પસંદગી બતાવી. કેટલીક જુની રૂઢીને માનનારા તો તેમને જાતિને કલંક લગાડનાર નીકળ્યો એમ કહેવા લાગ્યા. તેની ગાંધીના ઉપર કોઈ અસર થઈ નહિ, એથી તેમની નાતવાળાઓએ તેમને નાતબદાર મૂક્યા.

તે પાછી ગાંધી સને ૧૮૮૮ ના સપ્ટેમ્બર મહિનામાં વિનાયક જવા માટે ઉપડ્યા તે લડનની ગોળીમાં હતી તે વખતે તેમણે વિરગેરીયા હોટલમાં ઉતરવાનો નિશ્ચય કર્યો આ વખતે તેમણે કદા નતનો પોશાક પહેર્યો હતો. તેમના પોશાક ગામે રસને જનારા જોવા લાગ્યા આ વખતે ત્યાં તેનો પોશાક કાઢી પહેરતું નહિ તેમનું શરીર પણ કાઢક સ્થાપ હોવાથી લોકોને તેમને જોઈ આશ્ચર્ય થવા લાગ્યું અને તે વખતે તે એકના પડી જવાથી તેમણે એક દિહી મિત્રને તાર કરી પોતાની પાસે બોલાવ્યો તે પછી તેમને કંઈ ઠીક લાજવા માંડ્યું. તે મિત્રને પણ તેમની ગાદાજી જોઈ દસતુ આ પુ તેમણે ગાંધીને અગ્રેજી ગૃહસ્થ બનાવવાનો વિચાર કર્યો

ગાંધીને મી ગીચમડ-પ્રથમ પોતાના રહેણાં ઉતરલઈ ગયા અને ત્યાં જઈ તેમણે વિલાયતમાં કેમ વર્તવું તેની તાલીમ આપવા માંડી. આ મિત્રે પશ્ચિમના રીત રીવાજનો અગોમર કર્યો હતો તે માંસ ખાતા, દારૂ પીતા, પીડી પીતા અને મિત્રમડગમાં ફરતા તે માયાગુ હતા તેમણે ગાંધીને પોતાના જેવા થવા માટે કેશવરા માંડ્યા જો મોહનદાસની માની પવિત્ર અસર નીકળી ગઈ હોત તો હાથ તે ગાંધીને પણ પોતાના પદમાં જોગરી હોત ત્યાં ગયા પછી ગાંધીને નાચનાં શીખવાની સાથે આપવાની હતા શીખવાની, કે-ચ જાના શીખવાની અને સારની વગાડના શીખવાની ઇચ્છા થતી પણ પશ્ચિમના દેશોના ગાયનમાં તેમને સમજણ ન પડતા તેમાં તેમને નિર્દોષતા મળી, છતાં તેમણે સારમી શીખવાનું શરૂ કર્યું

અદિ પણ ગાંધી આત્મચગ વાપરતા અને તેમને તેમના મુક્રમ વિચારથી કેઈ ડગાવતું નહિ. તેમણે પોતાની માતા પાસે લીધેલા ત્રણ પ્રકારના સોમનને તે ઠંડ મુખી વળગી ગયા તે સોમ

નને છોડવા માટે તેમના મિત્રે કીધેલા સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા. તેમની માએ આપેલા સોગનથી તેમને હર્ષ પ્રમાણે શુદ્ધ રહેવાને માટે બળ મળતું હતું. આ વાત જ્યારે તેના મિત્રે જાણી ત્યારે તેણે કહ્યું કે: તારે આવા સોગન ખાવા હતા તો અહિં આવતું નહોતું. તેણે એક વખતે બીજા વિદ્યાર્થીઓની સાથે ગાંધીને પણ હોળન રેસ્ટોરામાં ખાણું આપવાનું આમંત્રણ કર્યું. અને તેમણે ધાર્યું કે ત્યાં વિવેકની ખાતર પણ ગાંધી કંઈ આગ્રહ અવગા સવાલો પૂછી શકશે નહિ. અહિંજ્યારે બધા હસવા અને પ્રથમ દીશ ગાંધીના આગમ મુકામમાં આવી ત્યારે તેમણે તેને પૂછ્યું કે: આ શરવો શાનો બનાવેલો છે ?

આ જોઈ પેલા મિત્રે તેમને કહ્યું કે: આ શું પૂછો છો ? ગાંધીએ તેને પોતાની મુશ્કેલી જણાવી, ત્યારે તેણે કહ્યું: “ તમે સભ્ય સમાજને લાપક નથી. તમે ગૃહસ્થ તરીકે વર્તવા ઇચ્છતા ન હો તો અહિંથી ચાલ્યા જાઓ. ” આ સાંભળી ગાંધી તરતજ ત્યાંથી હટી ચાલતા થયા હતા.

આ વખતે તે ઇન્ટર ટેમ્પલમાં કાયદાના અભ્યાસમાં થોડો વખત કાઢ્યા પછી તેમને લાગ્યું કે: આ તો બૂલ ભરેલું થાય છે. આ વખત અને પેસો મુખર્ષિ ભરેલી રીતે ગુમાવાય છે. આ વિચાર થતા જ તેમણે પોતાની જાંદગી બદલી નાખી અને સારંગી વેચી નાખી. તે પછી તેમણે નાયવાનું અને લાપજની કળા શીખવાનું માંડી વાળ્યું. અને પછી તેમણે જાંદગી નવેસરથી શરૂ કરી.

તે પછી તે ઇન્ટર ટેમ્પલમાં કાયદાનાં લાપજો સાંભળવા ઉપરાંત લંડન યુનિવર્સિટીની પ્રવેશક પરીક્ષા પાસ કરવાના હેતુથી એક ખાનગી વર્ગમાં લાખસ થયા. અને સખ્ત જાંદગી ગાળવાનું શરૂ કર્યું.

તેમણે એક ઓરડો ભાડે રાખી ત્યાં રસોઇ દાણે રાંધવાનો નિમ્મ કયો. દરમાસે તે અહિં ૪ પાઉન્ડમાં પોતાનું ખર્ચ નિભાવતા તે ધણું કરી 'એટ' ની ખીર બનાવતા. અને મુખ્ય જોરાક તો તે હિંદી જોરાક બનાવનારાં હોટલોમાં લેતા. તેનું ખર્ચ લાગ્યેજ ૧ શાલીંગ આવતું. તેમણે હવે વિદ્યાર્થી તરીકે રહેવા માંડ્યું અને અંગ્રેજી ગૃહસ્થ થવાનો વિચાર પડ્યો. આવી જીંદગી તેમણે ત્રણ વર્ષ સુધી ગાળી.

અહિં ડૉક્ટર જોસીઆ ઓલ્ડરીફે તેમના માઠ મિત્ર થયા અને તે તેમના ઉપર સારી અસર કરી શક્યા. તે પછી ગાંધી વેલ્ડેરીઅન સોસાયટીના સભાસદ થયા અને તેથી તેમને ધન્યા સોહોની સાથે મિત્રાચારી યર્ષ, ત્યાં જુદે ખ્રીસ્તિ ધર્મ આપનો હતો. તેમને નાનપણમાંથી હિંદુધર્મના સારા સરસાર પડ્યા હતા તેથી તેના પૂરા અભ્યાસ કર્યા વગર તેની ત્રિરૂ મત આપી નારિતક થવું કે ખ્રીસ્તિ થવું તે તેમને પસંદ ન પડ્યું. એક વખતે ડૉક્ટર ઓલ્ડરીફે તેમને પૂછ્યું કે: "તમારે શા માટે ખ્રિસ્તી ધર્મ ન સ્વીકારવો?" તેના જવાબ તેમણે એટલો જ આપ્યો કે: "મારા પોતાના ધર્મનો અભ્યાસ કર્યા પહેલાં ખ્રિસ્તી ધર્મ ઘિખવાનું મારા ખ્યાનમાં ઉતરતું નથી." આ સાંભળી તેમના તે મિત્રે તે વાત કબુલ કરી. પણ તે પછી તે તેમને હંમુખ્રિસ્તની જીંદગીથી વાકેફ કરવાની દરેક તકનો સાબ લેવા લાગ્યા.

ગાંધીજી 'ધીઓસોરી' માનનારાઓના પ્રયત્નમાં પણ આગ્રા દતા. તે મેડમ બેવેટરફોને પણ મળ્યા હતા. તેમણે તેનું બનાવેલું "ટી ટુ ધીઓસોરી" નામનું પુસ્તક વાંચ્યું. અને બેવેટરફો સૌજન્યમાં પણ જવા માંડ્યું. પણ તેમાં તેમને કંઈ રમ ન જણાયો. પણ

‘થીઓસોશી’ ને માનનારા બે બાઈઓએ તેમને આડકતરી રીતે લાભ આપ્યો. તેમને હિંદુ ધર્મ પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ હતો તેથી તેમની સાથે ગાંધીએ પણ ભગવદ્ગીતા વાંચવાની મરજી જણાવી. ત્યારે તેમણે ગાંધી વાંચવાનો પ્રથમ આરંભ કર્યો ત્યારે તેમને જણાયું કે સંસ્કૃત ભાષા જણવા છતાં, અને તેનો વારંવાર પાઠ કરવા છતાં પણ તેનો માર્મિક અર્થ સમજવાને તેમને મૂશ્કેલી પડતી. આથી તેમણે ચોતાની મેળે તેનો પૂર્ણ વિચારપૂર્વક અભ્યાસ કરવાનો વિચાર કર્યો.

ભગવદ્ગીતાને માટે ગાંધીજીના પિતાને ધણું માન હતું. તેજ પુસ્તકનું રહસ્ય સમજવા માટે તેમણે અહિં તેનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો, જેમ જેમ તેનું તેમણે મનન કરવા માંડ્યું તેમ તેમ તેમને તેમાં આનંદ જણાવા લાગ્યો. તેની તેમના મન ઉપર ઉંડી અસર પડી. તેમણે કહ્યું હતું કે: ‘ગીતાજીએ ચૈતન્ય ઉપર મને અપૂર્વ જ્ઞાન આપ્યું અને મારું હૃદય પીમળાવી નાંખ્યું. આવી અસર પૂર્વમાં જન્મેલા બાળક ઉપર જ થઈ શકે, જે પ્રભાચની હું શોધ કરતો હતો તે મને જડયો છે.’ આ અરસામાં તેમને મચિરદરનો એક ગૃહસ્થ મળ્યો. તેણે તેમના ધાર્મિક વિચારોને તોડી તેમને ખ્રીસ્તીપંથમાં ભેગવવાનો યત્ન કર્યો. તેણે ગાંધીને બાઈબલ વાંચી જવાનું કહ્યું. આ પછી તે બાઈબલ વાંચી ગયા પણ તેમાંથી તેમના હૃદયને અસર કરે એવું કંઈ મળ્યું નહિ. છેવટે વાંચન આગળ ચલાવવાનું તેમને અસહ્ય થઈ પડ્યું. હજી પણ તેમને નવું જ્ઞાન મેળવવાની ઇન્તેજરી હતી. તે જ્યાંથી મળે ત્યાંથી સત્ય જ્ઞાન મેળવવાનો પ્રયત્ન કરતા. અને તે માટે ખ્રિસ્તી ધર્મના દેવજોમાં પણ જતા. ત્યાં પણ કંઈ પણ ધર્મેષદેશક તેમના મન ઉપર સારી છાપ બેસાડી ન શકવાથી અતે તેમણે તે દેવજોમાં જવાનું છોડી દીધું.

ડૉક્ટર પાર્કરનાં બાપણો સાંભળવા તે જતા. તેનાં બાપણોની જુવાનીઆઓની છપર સારી અસર થતી. તેની અસરથી માંધીજીના વિચાર તિવ્ર અને પરિપક્વ થયા અને જેથી નાનપણમાં નારિતક વિચારોનો જે કાંઈ અંશ તેમનામાં રહી ગયો હતો તે ચાલ્યો ગયો અને ઈશ્વર હિ એમ તે માનવા લાગ્યા. ત્રણ વર્ષે બારીસ્ટરની પરીક્ષામાં પાસ થયા અને પછી તરત તે પોતાને વનન જવા રવાના થયા.

પ્રકરણ ૩ જી.

આફ્રીકાનો વસવાટ.

વિદ્યાવતથી દિંદમાં આઆ પછી માંધીજીને ખમર પડી કે તેમનાં મા ગુજરી ગયાં છે. આ સાંભળી તેમને ઘણીજ દીલગીરી થઈ. તે ત્યાં સુધી વિદ્યાવત હતા ત્યાં સુધી તેમનું મન ન દુખાય તે માટે તેમને આ માટે સમાચાર આપ્યા નહોતા. મુંબાઈ આગ્યા પછી રાજકોટ જતા પહેલાં તેમને દેહશુદ્ધિપ્રાપ્તિ કરાવવા માટે હાઈ તિર્થસ્થળે લઈ જવાનો તેમના મોટાભાઈનો વિચાર થયો. ચાલિમાં દાખલ થવા માટે આ પ્રકારે દેહશુદ્ધિ પ્રાપ્તિ કરવાની જરૂર હતી એમ તેમના બાઈ માનતા હતા. તેથી તેમને ગોદાવરી તટે નાસિક ક્ષેત્રમાં લઈ ગયા અને ત્યાં ગોર પાસે વિદ્યાવત જઈ આઆ બદલ દેહશુદ્ધિપ્રાપ્તિ કરાવ્યું. તેમાં પચાસેક રૂપિયા ખર્ચ્યા. તે પછી રાજકોટ જઈ ગાંધીને એક જમણ આપવાથી તેમને તેમની નાનમાં લેવામાં આગ્યા.

રાજકોટમાં જઈ તેમણે અઢારેક મહિના સુધી વસીલાતનો

ધધો કર્યો આ અરસામા તેમણે હિંદુ ધર્મનું શોધન કર્યું. આ પછી દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રીટોરીઆમાં પોરબદરની એક પેઢીની શાખા હતી તેણે ગાંધીને એક અગત્યના કેસમાં બાર મહિનાની બાંધણીથી ત્યાં લઈ જવાનું આમંત્રણ કર્યું. તેમા બીજા ધણા હિંદી પક્ષકારો પણ હતા ત્યાં જવાનું ગાંધીએ કબજા કર્યું અને તેથી તે સને ૧૮૯૩ માં દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગયા.

નાતાલ પહોંચ્યા પછી પહેલે દિવસે જ તેમને ત્યાંનો મોહ જતો રહ્યો. અને મનમાં સમજ્યા કે અહિં આવવામાં મેં ભૂલ કરી છે. અહિંનો પ્રદેશ રમણીય હતો છતાં અહિં ગોરા લોકો અને હિંદી લોકોની વચ્ચેના વહેવારમાં અતિશય બિન્નપણું હતું. આ જોઈ તેમને મનમાં ધણો ખેદ થયો. પોતે એક ઉચ્ચ જાતિના હિંદુ હતા. બાલ્યજીવાણીમાં એ જો જાનો હિંદુ તરીકે ઉચ્ચ યાત્રિ ગણાય છે તેમાં વાણીયાની જાતિમાં તેમનો જન્મ હતો. તે ખાનદાન કુટુંબના ગણાતા. તેમના દાદા, બાપ અને મામા એઓ પોરબદર અને રાજકોટ જેવા રાજ્યના દિવાનપદે હતા. આવી જાહેજતાવીમાં તે ઉઠ્યા હતા. અને અત્યાર સુધી તેમણે વર્ચુબેદ જેવું કશું જોયું નહોતું. તેમને અંગ્રેજ સમાજમાં પણ છુટથી આમત્રણ થતાં. કુમારશ્રી રણજીતસિંહજી તેમના મિત્ર હતા. વળી બારીસ્ટરનો ઉત્તમ અને માનભર્યો ધધો દરતા હતા ગોરાનો મહેરા તેમને પોતાના મિત્રવૃથ્થ લાગતો. નાનપણથી જ અંગ્રેજના કાયદા ન્યાયી છે અને અંગ્રેજો પ્રમાણિક છે એવો તેમનો મત હતો. તે સર્વ નાતાલમાં આવતાં તેમને જુદા જ પ્રકારનું લાગ્યું.

ત્યાં ગયા પછી બીજા દિવસે તે પોતાના દેશના રીવાજ પ્રમાણે પાણી પહેરીને ઠાટમાં ગયા. અને ત્યાં પોતાના અસીલના મોલી-

સીટરની બાજુએ બેઠા. તે વખતે તેમને ઉદ્દતપણે પાપડી ઉતારવાનું કહેવામાં આવ્યું. આવા અપમાનથી તેમને ઘણું લાગી આવ્યું, અને તરત જ અદ્યક્ષ તોડી ચાલ્યા ગયા. આવા અપમાન કરનારા કેટલાય પ્રમંત્રો તે પછી બન્યા હતા. તેમને હિંદવી જે મુશરફમા માટે અહિં બોલાવ્યા હતા તે કેસમાં તેમને પ્રીટેનીઆ જવાનું હતું. તેથી તેમના અમીસે તેમને ફર્સ્ટ ક્લાસની ટીકીટ લઈ આપી. પીટર-મેરીટઝ બર્ગથી ગાડી ઉપડના પહેલાં તેમની સાથેના એક ઉનારૂએ ગાર્ડને બોલાવી ગાંધીને ગાડીમાંથી ઉતારી પાડવાનું કહ્યું. ગાર્ડ ગાંધીને ઉતરી પાછળની ગાડીમાં બેસવાનો હુકમ ર્યો. આ ગાડી આર્સ્વટાઉન જવાની હતી તેથી તેમણે ઉતરવાની ના પાડી. જેથી ગાર્ડ પોલીસને બોલાવી જાનરલ્સ્ટીથી ગાંધીને ગાડીમાંથી ઉતારી પાડ્યા અને તેમનો સામાન ગાડીમાંથી બહાર ફેંકી દીધો. આથી તેમને આખી રાત મુસાફર ખાનામાં ટાંઢમાં ગાળી પડી.

તે પછી તે બીજી ગાડીમાં બેઠો રવાના થયા. દાન્સવાલની હદ આવી અને તેમણે ત્યાંથી આગળ જવામાટે ટપ્પાની મુસાફરી શરૂ કરી. ટપ્પો પાર્ડોબર્ગ મુકી આગળ જવાની તૈયારીમાં હોય તે વખતે તે આગલી બેઠક ઉપર બેઠેલા હતા. આ વખતે એક કદાવર બાંધાનો વચરો જે તે ટપ્પાનો 'ગાર્ડ' હતો તેને બીડી પીવાની તકમક થઈ. તેણે આગલી બેઠક ઉપર બેસવાનો વિચાર જણાવ્યો અને ગાંધીને તેણે પોતાના પગ પાસે નીચે બેસવાનું કહ્યું. ગાંધીજીએ તેમ કરવાની ના પાડવાથી તેણે તેમને જોરથી તમાચો માર્યો. ઘેડોવારે તરત બીજો તમાચો માર્યો, જેથી ગાંધીજી નીચે પડી જતા બચી ગયા. આ જોડ બીજા ઉતાર વચ્ચે પડ્યા. તે ઉપરથી તેણે બીજો તેમના જાન લેવાની ધમકી આપી અને મારવાનું જાહેર કર્યું. આગળ જતાં

તો કાંઈ વિદ્યન નહયું નહિ. જહોન્સનજી પહોંચતાં ગાડીમાં બેસીને તે આન્ડ નેશનલ હોટલમાં ગયા પણ ત્યાં તેમને ઉતરવા દીધા નહિ. અને વર્ણભેદથી તેમને શીખ હોટલોમાં પણ ઉતારો મળ્યો નહિ. આ અનુભવથી તેમને ઘણી નીરાશા અને તિરસ્કાર થયો. અને જો તે દુરારથી બંધાઈને આંહી આવ્યા ન હોત તો તે તરત દક્ષિણ આફ્રિકા છોડી ચલ્યા જાત.

દુરાર પ્રમાણે તે ગ્રીન્ડરીયામાં બાર માસ રહ્યા. ત્યાં રહેવાથી તે આત્મસંવમનો પાઠ શીખ્યા. એક વખતે તેમને પ્રેસિડેન્ટ કુગરના ઘર પાસેના પગથીયા ઉપરથી પોલીસે લાત મારી નીચે ઉતાર્યા તે વખતે તેમને તેમના ગોરા મિત્રોએ તે કાર્ય ગેર-કાયદેસર છે તેવું ઠરાવી આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી. ત્યારે તેમણે તેનાં વેરભાવનાં પગલાં ભરવાની ના પાડી હતી. વર્ણ અને જાતિના કારણથી તેમને ત્યાં જો અપમાન ખમવા પડ્યાં, તે તે સહન કરતાં શીખ્યા. અને તેથી તેમણે પોતાના કુળ અને કેળવણીનું અભિમાન બૂધી આત્મભોગથી નશ્તાનો અગિકાર કર્યો. આંહી તેમણે એક સોસિ-સટરે બાઇબલ શિખવવાનો વર્ગ કહાડ્યો હતો ત્યાં જવા માંડ્યું. અને ત્યાં ખ્રિસ્ત લોકોનાં ચરિત્રોનો તેમણે બારીક અભ્યાસ કર્યો. આંહી તેમણે એક વર્ષમાં ૮૦ પુસ્તકો પુરાં કર્યા. તે પછી તેમને એમ લાગ્યું કે ભગવદ્ગીતામાં જે હિંદુ ધર્મ સમજાવ્યો છે અને ઈસ્રિખ્રિસ્તે જે સત્ય પ્રકટ કર્યું છે તેમાં કાંઈ તફાવત નથી. 'નેનું મૂળ એકજ હોવું જોઈએ. તેમને ત્યાં પાદરી ડૉ. એન્ડ્રુમરે અને ગી. રપેન્સર વો'ટન વિગેરેના પરિચયથી તેમનું મન વાંમિક મત તરફ વળવા માંડ્યું તે કહેતા કે:—આ લોકો મને એટલો આદરતા હતા કે જો મેં તેમના બોધથી ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગીકાર કર્યો હોત તો તે બધાએ માંસાહાર કરવા છોડી દીધો હોત.

પ્રકરણ ૪ થું.

આફ્રિકાની સત્યાગ્રહની લડત

સને ૧૮૯૩ માં મહાત્મા ગાંધી હિંદુસ્થાન આવવા માટે દર્જન પાછા આબ્યા અહિં તેમના અસીતોએ તેમના માનમાં મેળાવડો કર્યો. આ વખતે નાતાનમકર્ણુરી નામના છપા ઉપરથી તેમને જાણ્યું કે સરકાર હિંદીઓના અત આપવાના હક તેમની પાસેથી ખુશાવી લેવાને માટે એક કાયદો પસાર કરવાની તૈયારીમાં છે, અને આ કાયદો પસાર થયા પછી તેઓના બીજા હકો છીનવી લેવાને બીજા કાયદાઓ ધડવામાં આવનાર છે આ વાત ગાંધીજીએ પોતાના સ્વદેશીઓને જાણાવી અને સમજાવ્યું કે જો તેઓ આની સામે પોતાનો વિરુદ્ધ અત જાહેર નહિ કરે તો અને આ કાયદો અટકાવવા મહેનત નહિ કરે તો આખરે તેઓ ત્યાંથી ક્ષીણ થઈ જશે. આથી હિંદીઓ એટલા પણ તેમણે કહ્યું કે આમાં અમને તો કંઈ સમજા જાય નથી. તેથી ગાંધીજીએ કહ્યું કે તેઓ એક અરજી ઉપર ધણી સહીઓ કરાવી લાવવાનું માથે લે તો પોતે તે કાયદાની વિરુદ્ધ અરજી ધડી આપશે. આ વાત બીજાઓએ કહ્યું ન કરવાથી તે જ સંજો તે મમની શરૂઆત કરી આફ્રિકાની લડતનો પાયો આ વખતથી નખારો.

આ પછી હિંદીઓમાં એવી જાગૃતી આવી કે તેથી આખા નાતાનનું લક્ષ્ય તે તરફ દોરાયુ તેમણે ધણી સહીઓ સાથે સરકારને અરજી કરી અને પીટર-મેરીટ્રમનર્ગની સંનમમાં પાસે પોતાના પ્રતિનિધિ મોકલ્યા આ પછી હિંદી કોમમાં નવું ચૈતન્ય આવ્યું. આ જોઈ ત્યાંની સરકારને પણ ઉદ્વેગ થયો આમ છતાં તે કાયદો

ખરી, પણ જો તમે અહિં સ્થાયી રહેવાની કશુંક આપો તો તે બને. આથી ગાંધીએ કહ્યું કે મારાથી અહિં તો રહેવાય નહિ, કારણ કે તે પોને કંઈ જાહેર કામમાંથી નાણાં કમાવાની ધૃતિ રાખતા નથી. અને પોતે જો અહિં રહે તો પોતાના ગુજરાનને માટે અને ખારીસ્ટર તરીકે પોતાનો મોભો ભગવી ગખવાને માટે તેની પાસે ખીજાં કાંઈ માધનનો ભોગ નથી. આથી હિંદીઓએ તેમને પોતાનું વધીલાતને લગતું કામકાજ આપવાનું કશુંક કર્યું. અને ગાંધીને ત્યાં રહેવાનો આગ્રહ કર્યો.

ગાંધી પોતાના સ્વાર્થની ખાતર તો તેમના આગ્રહને ન ગણ્યું. કારી હિંદમાં પાછા આવ્યા હોત પણ તેમને હિંદીઓની દલીલ સંગીન લાગવાથી ઉપરે તેમણે ત્યાં રહેવાની કશુંક આપી. આ પછી દક્ષિણ આફ્રિકા તેમની હતભૂમિ થઈ. તે પછી જ્યાં પોને મહેનત કરી 'નાતાલ ઇન્ડિયન કોન્ગ્રેસ' અને 'નાતાલ ઇન્ડિયન એજ્યુકેશનલ એસોસિએશન' ને સ્થાપવામાં આવ્યાં.

અહિં રહ્યા પછી મહર અદાલતમાં વધીલાત કરવાની પરવાનગી મેળવતાં તેમને ઘણી મુશ્કેલી પડી. જાતિભેદનું કારણ બતાવી 'નાતાલ લો સોમાયટી'એ તેમની વધીલાતમાં દાખલ થવાની અરજીની મામે મજબૂત વિરોધ ઉઠાવ્યો. તેમણે જણાવ્યું કે: "કાળા ખારીસ્ટરોને મનંદ આપવાની તરફેણમાં ટદી કાંઈએ પોતાના મનમાં સંકલ્પ પણ નહીં કર્યો હોય." નાનાલની આગરની ખાતર મહર અદાલતના ન્યાયાધિપતિએ એ વાધાને દસ્તી કહ્યો, અને ગાંધીને ખારીસ્ટર તરીકે દાખલ કર્યા ત્યાર પછી એ વગમ મુઠી તેમણે ત્યાં વધીલાત કરવામાં, અંધારણ જાંડવામાં અને કેળવણી આપવામાં પોતાનું મન રાખ્યું.

તે કાંઈ વખતે હાથ પગ કે આંગળાં સરખાં પણ હલાવતા નથી. પણ તેમના અંતરમાં એટલું બધું બળ છે કે તે પોતાના વિનયી અને ન્યાયી શુદ્ધોદ્ધી શ્રોતા ઉપર ધણીજ અસર કરી શકે છે. તેમના વિરોધીઓ પણ તેમના સમાગમમાં આવતાં ચુપ થઈ જઈ તેમના પ્રતિ પ્રેમાળ બને છે. જે કાંઈ તેમની સાથે વાદવિવાદ કરવા જાય છે તેમના મન ઉપર એવી છાપ પડે છે કે તે નિર્વિકારી અને વિનયી છે. આથી તેમને માટે તે વખતે પણ હિંદમાં સારી અસર થઈ હતી.

દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓ ઉપર જે ગેરબંધાઈ થતો હતો તે જણી તેમની લાગણી ઉસ્કેરાઈ હતી. તેમણે હિંદમાં આપેલા બા-પણનો સાર રાખટરે ઇંગ્લાંડ તારવી મોકલ્યો હતો તે સંદેશો આ પ્રમાણે હતા. “ તા. ૧૪ સપ્ટેમ્બરે હિંદમાં એક ચોપાનીયું બહાર પડ્યું છે તેમાં લખ્યું છે કે નાનાલના સંસ્થાન વાસીઓ હિંદી-ઓને છુંદી લે છે, તેમના ઉપર મારામારી ચલાવે છે. તેમને પણ મારક ગણે છે. તેમને કાંઈ દાદ મળતી નથી. આ ત્હોમતનો તપાસ ચલાવવા ઠાકમ્સ એકે ઇન્ડિઆ હિમાયત કરે છે. ” આ ફકરામાં કાંઈક સત્ય હતું પણ જરોબર સત્યતાવાળો તે નહોતો. તેમાં સત્ય અને બુદ્ધાણાનું મિશ્રણ હતું. અને રાખટરે ગાંધીએ જે છૂટા છામ્યા દૃષ્ટાંત આપ્યાં હતાં તે બધાને લાગુ પાડવા તે માગે છે એવો અર્થ કરી બાપજીકર્તા એક ભયંકર ક્ષોભક અને ચઢેનશાહતને દેહદતના દારણરૂપ છે એમ બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. તે તારનો સંદેશો દક્ષિણ આફ્રિકા પહોંચ્યો કે તરતજ નાનાલવાસીઓમાં ક્રોધાદલ થઈ ગયો તેમણે ગાંધીની સખત બાપામાં બદનામી કરવા માંડી. અને જે સંસ્થાનમાં તેમને રહેવા દીધા હતા તેનું નામ

ત્યારે તેને કિનારે લાવવાની રજા આપવામાં આવી. આ વખતે હિંદીઓને ઈર્જનમાં ઉતરતાં રોકવાને માટે ધણી દિવસાલ ચાલતી હતી. અને તે માટે મોટી મોટી સભાઓ ભરવામાં આવી અને તેમાં સ્વતંત્ર હિંદી અને બીજા એશિયાવાસીઓને આ સંસ્થાનમાં ઉતરતા અટકાવવાનો અને ફરવેન્ડ અને નાદરીમાં જે હિંદીઓ આઘ્યા છે તેમને સંસ્થાનના ખર્ચે હિંદમાં પાછા મોકલવાનાં પગલાં લેવાના કરાવો કર્યા. આ નાપસંદગીનું ખાસ નિર્મિત ગાંધીજી હતા. અને આને માટે એકલા થયેલા સહેરીઓ જબરદસ્તી વાપરવાને પણ તૈયાર હતા. આથી ત્યાંના હિંદીઓને હુલ્લડ થવાનો ભય જણાયો. આમ છતાં પણ ગાંધીજી અને બીજા હિંદીઓએ પાછા જવાનો વિચાર કર્યો નહિ ગાંધીજી ગણ્યતા હતા કે સંસ્થાન વાસીઓ ગમે તે કરે પણ હિંદીઓને ઉતરતાં અટકાવવાનો તેમને કાયરેકર હક નહોતો. આ દરમિયાન વહાણોને અલગ જાપ્તામાં રાખવામાં આવ્યાં હતાં. અને તે જાજતના કાઈપણ પત્રનો કોષ્ટ જવાબ આપતું નહિ.

ઉપરે વહાણના માલિકોએ સરકારી વખાણ મી. એરેન્ડાએને લખ્યું કે અમને રોજનો ૧૫૦ પાઉન્ડનો ખર્ચ છે માટે કાલેબાર વાગ્યા સુધીમાં તમે ખુલાસાવાર જવાબ નહિ આપો તો અમે સરકાર પાસેથી રફલુ મેળવી અમારાં વહાણોને કિનારે લાવવાની તૈયારી કરીશું. આથી બીજે દિવસે બાર વાગે બારામાં આવવાને બહાણોના માલિકને હુકમ મળ્યો. આ દરમિયાન હિંદીઓએ ફરવેન્ડના ઈપ્તાન ઉપર દાગગ લખ્યો કે ઈર્જનના સહેરીઓ જોરમાં છે માટે તેમણે હિંદીઓને પાછા આઘ્યા જવાનો આગ્રહ કર્યો. આ દાગગની હકીકત ગાંધીજીએ જાણીને સમજાવી. અને જાણીએ ઠરાવ

કર્યો કે તેમણે પાછા ન જતાં ઉતરવું. આ કાગળના જવાબમાં તેમણે જણાવ્યું કે ઉતાર્યો પાછા જવાની ના પાડે છે. આ વખતે એલેક્ઝાન્ડરા પોસ્ટ ઉપર ઘણા માણસોની હાજરી હતી. વહાણના નુતક ઉપરથી ગાંધીજી અને બીજા ઉતાર્યો આ બધું જોતા હતા. અહિં કિનારા ઉપર મી. એસ્કામ્મ એકા યથેવ માણસોને વિખેરી નાખવા પ્રયત્ન કરતા હતા. તે પછી એ કનાકે ઉતાર્યો નાની નાની ટુકડીમાં હોડીમાં બેમી કિનારે ઉતરવા લાગ્યા.

મહાત્મા ગાંધીજીને મી. એસ્કામ્મે સદેશો કહેવરાવ્યો કે તેમણે બીજા ઉતાર્યોની સાથે ન ઉતરવું પણ ત્યાંજ સંજ સુધી રાહ જોવી અને દરીઆમાં પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ તેમને કિનારા ઉપર ઉતારવાને આવશે. તેમણે તે સલાહ પ્રમાણે વર્તવાનો વિચાર કર્યો પણ થોડા વખત પછી મેસર્સ ગુડિક, લોટન અને કુક સોલિ સિટરની પેઢીનો મી લોટન વહાણ ઉપર આવ્યો અને તેણે ગાંધીને તેની સાથેજ કિનારે ઉતરવાની સલાહ આપી તેમણે કપ્તાનની સલાહ લીધી અને તે પછી તે કૃત્યની જવાબદારી પોતાને માથે રાખી તેમણે એકદમ કિનારે જવાની નિમત્ત કરી ગાંધીજીનાં બી અને છોકરાને જુદાં મોકલવામાં આવ્યા તે તો સહીસનામત રા. ફરતમજી નામના પારસી ગૃહસ્થને ત્યાં પહોંચી ગયા. ગાંધીનો પણ ત્યાં જ જવાનો વિચાર હતો પણ ઉતરવાની જગ્યાએ સંખ્યામત લોકો એકઠા થઈ ગયા અને તેમને ધમકી આપવા લાગ્યા.

મી. લોટને તેમને રિસ્કમાં બેસી જવાની જાગમજી કરી તેથી તે રિસ્કમાં બેઠા પણ લોકોએ રિક્ષાવાળાને જતાં અટકાવ્યો તેથી તેમને બનેલ પગે ચાલી જવા માડ્યું. જ્યારે તે વેસ્ટસ્ટ્રીટ પહોંચ્યા ત્યારે ત્યાં લોકોનો મોટો જમાવ થયેલો હતો જેથી તેમને

આગળ જવું મુશ્કેલ હતું. ગભરાટ અને ધક્કા મુમીયા તે બંને જથ્થા ત્યાંથી છુટા પડી ગયા. મી. લોટન છુટા પડી ગયા પછી સોડાએ ગાંધીજી હેપર પથ્થરા, માછલાં અને સડેલાં ઇંડા ફેંકવા માંડ્યાં. આ વખતે એક મજબૂત બાંધાના ગેરાએ પૂછ્યું કે “ જાણમાં લખનાર તું જ હોય કે ! ” આમ કહી તેણે ગાંધીજીને સાત મારી તેથી ગાંધીજી પડી ગયા અને પછી તરત જ તે હુમલો કરનારે બીજા લાતો મારવા માંડી. આ વખતે પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટની સ્ત્રી એલેક્ઝાન્ડરે તેમને ઓળખ્યા અને તેમને બચાવવા તે હિંમતપૂર્વક તેમની મદદે ગયું અને તેને લીધે ગાંધીજીને સખત માર પડતો અટક્યો. આ વખતે એક હિંદી છોકરો “ગાંધીજીને મારી નાખે છે,” એવી જુમ પાડતો પોલીસને બોલાવવા ઠાડ્યો અને ખરી અણીને વખતે કટલાક પોલીસો આવી પહોંચ્યા અને સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ ગાંધીજીને પોલીસ થાણામાં આસરે આપવાનું કહ્યું પણ તેમને પોતાની સ્ત્રીની શીકર ચર્ચ અને તેથી તે રૂસ્તમજી શેઠને ત્યાં ગયા.

રાત્રે તે બર્મા ઉતર્યા હતા તે ધરની આસપાસ સોડાનાં ટોળાં ભરાયાં અને તેમણે ખરબણીને ધમકી આપી ગાંધીને સોંપી દેવાની આગણી કરી. આ વખતે સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ એલેક્ઝાન્ડરે કહેવરાવ્યું કે : “ જો ગાંધી પોતાના મિત્રનું ઘર બાળી ન નાખે તેવી હમજા રાખતા હોય તો તેમણે ત્યાંથી છુપા વેશે ટોળામાં ચડને ચાલ્યા જવું જોઈએ. આ વાત ગાંધીએ માન્ય રાખી અને તેથી તે એક હિંદી પોલીસના વેશમાં પાલડીની નીચે ધાતુની રક્ષણી મુઠી, એક હિંદી વેપારીના વેશમાં છુપી પોલીસના માણસનો સાથે તે ટોળામાંથી બહાર ચાલ્યા ગયા. અને છેવટે વાડો ફરી, રેલના પાટા ઓળંગી

અને વખારમાં થઈ પોલીસ યાત્રામાં પહોંચી ગયા અને હાથ મટતા સુધી ત્યાં રહ્યા.

ગાંધી ઉપર આવેલ દેશભાવ હોવાનું કારણ માત્ર ગેરસમ-
જુતી હતી. જે ખોટું કહેતો આચાર્ય ખાતા નથી તેઓ રમતું મજ-
દરવા મથના. સંસ્થાનવાસીઓ માનતા કે ગાંધીએ અતિશયોક્તિ-
વાળી હકીકતો બહાર પાડી હતી અને તેમના ઉપર ખોટા તહોમતો
મુક્યાં હતાં તેથી તેમને કોષ થયો હતો. તેઓ ધારતા કે તેમણે આખા
નાતાલનું અપમાન કર્યું છે તેથી જ તેઓ ગુસ્સે થયા હતા. જ્યારે
તેમણે તેમનું જાણેલું લાપણું વાંચ્યું ત્યારે તેમને જણાયું કે તેમણે
દર્જાનમાં જે હકીકત જણાવી હતી તેના કરતાં ત્યાં કંઈ વધુ કંઈ
નથી અને તેથી તેમને લાગ્યું કે સંસ્થાનવાસીઓને ખોટા ભંભેમાં
હતા. ત્યાંના પેપરો ' નાતાલ મર્ક્યુરી ' એ પણ જણાવ્યું કે
ગાંધીએ જે કંઈ કર્યું છે તે નિર્મળ અને ન્યાયી છે. જ્યાં સુધી
તે પ્રમાણિકપણે અને સીધે રસ્તે કામ કરે ત્યાં સુધી તેમને દોષિત
મણાય નહિ. અને ગાંધીએ ત્યાં જે કહ્યું હતું તેની અતિશયોક્તિ
કરી રોપટરે તાર કપોં હતો. ગાંધીએ તો જે નકતરો વેઠવી પડી
હતી તેજ વર્ણવી હતી. આ સિવાય ગાંધીના ઉપર નાતાલના ભો-
કોને ગુસ્સે થવાનાં પણ બીજાં કેટલાંક બનાવડી કારણો લોકોએ
ઉભાં કર્યાં હતાં અને તેથી લોકો કહેતાકહેતી સાંમળા ગુસ્સે
થયા હતા.

સગ્રામ પુરી થયા પછી દિંદી દુકડીને લશ્કરી નોકરીમાંથી મુક્ત કરવામાં આવી અને ડર્જન મોકલી આપવામાં આવી. તે પછી એક મહિને ફરી સગ્રામ થઈ તે વખતે તેમને ફરી ફાજર થવાની ખબર આપી. આ સગ્રામ વખતે અમિતુડથી ૨૦ થી ૩૦ માઈલ દૂર મુખી જામખી થયેલાંને ઘેડતા સઘ જવા પડ્યા. જનરલ વુડગેટ ધરાયો હતો તેની સંભાળ રાખવાનું કામ તેમને સોંપ્યું હતું, તેમણે તે માણસને ઈશ્પીતાકમાં સઘ જવામાં મદદ આપી હતી. આ વખતે મેજર જાધેની વિનંતિથી ગાંધીજીએ પોતાની દુકડીને દુસ્મનોના તોણેના મારો આપ્યો હતો ત્યાં સામેનો ટેકરી ઉપર મોકલી. અને ત્યાં તેમણે કાચું સાઈ કામ જાળવ્યું હતું. આ સંઘામમાં દિંદીઓએ જે કામ જાળવ્યું છે તેની કાંઈક દર યદ્ય હતી અને તે સગ્રામમાં જે દિંદીઓ માર્યા ગયા હતા તેની યાદાસ્તીમાં ઉપરાલું કરી જોટોન્સગર્જની પાસે એક ટેકરી ઉપર મોટા રજુસ્તંભ હોતો કરવામાં આવ્યો છે તેના ઉપર અંગ્રેજી, દિંદી અને ઉર્દુ અક્ષરમાં ‘ અંગ્રેજી અમલદાર, સનંદી અમલદાર. દિંદી વચ્ચે સનંદી અમલદાર અને માણસો, દિંદી લશ્કરના સાથીઓ જે દમિનું અદ્વિતમાં પડ્યા તેની પવિત્ર ચારમાંનીમાં-૧૮૬૧-૧૯૦૨ ” અત્રા અધૂરો મોતરેલા છે.

મરણ ૮ મું.

સાક્ષ્યકાના નેના બનવું.

સગ્રામ પુરી થઈ પછી ગાંધીજી દિંદીશાન તથા અને ત્યાં થોડો વખત રહી પાછા અફ્રિકા તથા તે ૧લી જાનેવારી ૧૯૦૧

ના રોજ પ્રીટોરીયા ગયા તો ત્યાં મોટો ફેરફાર થયો તો તેમણે જોયો. ત્યાં અમનદારો નવા હતા અને તેમને દિંદીઓ તરફ જરા પણ દિવસોજ નહોતી તેમણે સરથાન ખાતાના પ્રધાન મી રેવિડસનના પ્રસંગમાં આવવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તે નિષ્ફળ ગયો. અને તેમને તે મળી તો શક્યા પણ તેણે પોતાના મદદનીશને મગવાનું જણાવ્યું. તેણે ત્યાંના વતની દિંદીઓને બોનારી તેમના આગેવાનને દ્રાન્સવાલમાં બોલાવવા માટે ઇપકો આપ્યો અને કહ્યું કે તેઓનું કિત જળવવાનું કામ તેમનું છે પણ તેઓ ગાંધીજીના પ્રસંગમાં રહે એ તેમને રૂચતું નથી પણ તેમણે ગાંધીજીને બોનાર્યા અને તે સરથાનમાં આવવાને માટે તેણે તેમને ઇપકો આપ્યો અને કહ્યું કે તમારું અહિ કામ કામ નથી દિંદીઓને જે કામ સનાહ જોઈતી હોય તેને માટે તેમણે મારી ખાસે આવવું ગાંધીજીએ તેમની સ્થિતિ સમજાવવા ધણી પ્રયત્ન કર્યો પણ તેણે કહ્યું કે “હું તમને મગવા કે તમારી સાથે તે સળધમાં કાંઈ પણ વાત કરવા માગતો નથી

આ અરસામાં ના જોસફ એન્સલેન દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગયા હતા અને તે ગાંધીજીની માર્ફતે નાતાનના દિંદીઓના એક પ્રતિનિધિ મડળને મળ્યા હતા જ્યારે જોન્સનમમાં શહેર સુધરાઈ ખાતાના સલાહકાર મડળે દિંદીઓને માટે એક ઇનાપદુ રચી અને બજાર નક્કી કરના તેમના આગેવાનોને મગવાની ઇચ્છા જણાવી ત્યારે તેમણે ગાંધીનું નામ આપ્યું પણ તે લોકોએ તે નામ કાઢી નાંખ્યું જેથી દિંદીઓએ તેના મુખ્ય સલાહકાર વમરનું પ્રતિનિધિ મડળ મોકલવાની ચોખી ના પાડી એટલે તેઓના ઠરાવને માન આપવામાં આવ્યું છતાં દિંદીઓને લાગુ કે સરકારી અમલદારોએ ગાંધીજી સામે કઠોરપણે લડવાનો અને તેમને એશિયા સળધેની

ટ્રાન્સવાલની રાજ્યનીતિમાંથી વગસમ કાઢી નાખવાનો નિશ્ચય
ગ્રેપો હતો.

અમલદાર વર્ગને પણ લાગ્યું કે આખી કામમા એક જ
શુદ્ધ, ન્યાયી મનવાળો, નિર્મળ ચરિત્રવાળો અને જહોગો અનુભવ
ધરાવતો પુરુષ છે અને તે ડી દિદીઆને પણ મારફત ગણાવવા કે
તેમના તરફ તિરસ્કારની નજરથી જોવા દેશે નહિ. અમલદારો
ગાંધીજીથી બહીના હતા અને જાણતા હતા કે મનુષ્ય તરીકે તેઓ
તેમનાથી નમ્રતા અને નાના છે. આદિ દિદીઓ તેમના ઉપર પૂર્ણ
વિશ્વાસ રાખતા તેમ તેમના ઉપર પ્રેમ રાખતા હતા. દિદીઓને
જણાયું કે ગાંધીજીએ ટ્રાન્સવાલમાં રહી આ લડાઈ પૂરી થતા સુધી
લડવી જોઈએ આ લડત અઘલતમાં લડવાની હતી તેની ગાંધીજીએ
ટ્રાન્સવાલમાં વખીનાત કરવાની પરવાનગી મેળવવા અગ્ર કરી અને
તેમને મને ૧૯૦૩ ના એપ્રિલ માહનામાં તે પરવાનગી મળી.

તે પછી દિદીઓએ શુ દ્વિધયાત્મક કરી તેના તેમજ પહેલાં
નિર્ણય કર્યો. તેમને લાગ્યું કે એશિયાઈખાતું ઉનુ રૂવ મા મરફા
રની રાજ્યનીતિ તેઓની અંગે છંસાફના ધોરણનો ભાગ કરે એવી
હતી તેનો હેતુ એ હતો કે એશિયાના વતનીઓને જુદા વગના
માણસો ગણ્યા અને તેમને અન્ય રાજવા અને તેમની વિરુદ્ધ
જુદા કાયદા પસાર કર્યા અને તેને આધારે સને ૧૯૦૩ નો
એશિયાઈક નો એમેન્ડમેન્ટ એ-ટ ' પમાર કરાવવા મા આગે
હતો તે વડે તેમને હવથ પાડી કોર્ટ નવી ધુમગી નાખી
સામાન્ય ગુન્હેગારના વગની હાગમાં મૂકવામા આવ્યા હતા ગાંધી
જીનો હેતુ એવો હતો કે દિદી કામે ટ્રાન્સવાલ સરકારના બીજા
લોક સાથે એકત્ર થક તે મુન્ની કિમલી એવા જાળવો શહેનશાહ-
તના ખરેખરા નાગરિક થવું તેમને નાગરિકતા દકથી માત્ર દરી

જુદા ગણવા તે તો તેમની આગરને અપમાન કરવા જેવું છે. આ રાજ્યનીતિ સામે આખર સુધી લડવાને તે તૈયાર થયા.

ધણા હિંદીઓ લડાઈ પહેલાંથી દ્રાન્સવાલના વતની હતા તેઓની પાસે માત્ર વડા સરકારના પરવાના હતા અને તે માટે તેમણે ત્રણથી પચીસ પાઉન્ડ આપ્યા હતા. અને તે આધારે તેમને ત્યાં રહેવાનો હક હતો તેઓના ધણા ખરા તો ત્યાં મોટા પાયા ઉપર વેપાર રોજગાર કરતા હતા અને ધણા તો ત્યાં જ જન્મ્યા હતા. આ લોકોને ન્યાય મળે અને સહૃદયોના કામ મળે તે માટે ગાંધીજીએ પોતાની બધી શક્તિ વાપરવા માંડી. તેઓને હાઈ કપી-શ્નર લોડ મિલ્નર જે વચન આપ્યું હતું તે તોડવામાં આવ્યું. તેણે જાહેર કર્યું હતું કે: “ હિંદીઓની નોંધણી થવામાં તેમનું રક્ષણ સમાવ્યું છે. તે માટે માત્ર ત્રણ પાઉન્ડનો ફર લેવાનો છે, અને તે એક જ વાર વસુલ કરવાનો છે જેમણે તે ફર માત્ર સરકારને આપ્યો છે તેમને તે ફરી લેવા નહિ પડે. એક વાર નોંધ્યા પછી તેમને ફરી નોંધાવવાની જરૂર રહેશે નહિ અને નોંધણી થયા પછી તેમને અર્ધ રહેવાનો અને આવવા જવાનો હક મળે છે. ” તેના આ શબ્દો ઉપર હરેસી રાખી જેમણે પોતાના નામ નોંધાવ્યા. તેમના ઉપર પણ કામ ચલાવી તુરંતમાં તેમને મોકલ્યા હતા. આવો રીતે તેઓનું વચન તેમણે તોડ્યું હતું. વળી જનરલ સ્મટ્સે એશિયાવાસીઓને વચન આપ્યું હતું કે ત્યાં સુધી દરેક હિંદી પોતાનું નામ નહિ નોંધાવે ત્યાં સુધી તે કામદો રદ કરવામાં નહિ આવે. આ વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખી કેટલાએ ફરી નોંધ કરાવી. નોંધણી પૂરી થઈ છતાં તે સરત પ્રમાણે વર્તવાનો સંસ્થાન-આત્માના પ્રધાને ધન્ધાર કર્યો.

જે કાયદાની રૂએ તેમની આખી કામને અપરાધીની ગણતરીમાં ગણવામાં આત્મા તેવા કાયદાને બાદચાલી મળતી આપવાને લોડ્સે મોર્ને સનાદ આપી અને તે અમલમાં આવતાં તેમને ગેર કાયદે સર હદ પાર કર્યા તેમના હડ લીધા અને કેદમાં મોકલ્યા આથી અમલની હિમાનદારીમાં જે વિશ્વાસ હતો તે નાશ પામ્યો.

પ્રકરણ ૯ મું.

ગાંધીજીની બીજી સેનાઓ.

સને ૧૯૦૪ ની શરૂઆતમાં બેહોન્સમર્ગમાં મત્તર દિવસ સુધી થયો વરમાદ પડ્યો અને તેથી શહેરમાં બેજ થતાં મરદી થઈ થઈ આ વખતે ગાંધીજીને લાગ્યું કે છુટાં જવાયાં જે મરજો થાય છે તે મરજીના છે અને તે તેમના જૂના રહેવાના સ્થળની મહિન સ્થિતિને લીધે છે તેનું કારણ શહેર સુધારાઈ જાતાની બેરમરી હતી તે રોગ મટાડવા આપના ઉપાયો નહિ લેવામાં આવે તો બપહર કાલેરા ફેલાઈ જશે એમ લાગવાથી તેમણે તે વિષેની હાજીત બહેરમાં પ્રકટ કરી, પણ રોગ ફેલાયો ત્યાં સુધી તેમની તે મહેનત નિહા થઈ છડિ અને ઓપીનીઅનના પ્રસિદ્ધ કર્તા શ મદનજીએ તે મળી ગાંધીજીને પત્ર લખી આ બપહર મરજીની ખબર આપી માંવીજીએ આ વાત કામમાં લીધી તેમણે ડા પાઠર્મ અને ટાઉન કલાર્કને ખબર આપી અને એક ઇન્સ્પેક્ટરની સાથે મરજીવાળા સ્થળે જઈ પડોઆ તેમણે એક ખાલી વખતે ઉધાડી મરજીના વ જનારી ત્યાં દરદીઓને એકઠા કરવા માંડ્યા, અને જે ચાર દિવિ વાંનટીયરોની મદદ લીધી. અને

એવી દરદીઓને તુરતજ માણસોમાંથી જૂદા પાડવાથી જોન્સબર્ગ મરકીના પંજામાંથી જતી જવા પામ્યું.

તેમણે એક સભા બોલાવી નાણાં ઉધરાઓ અને દરદીઓની સારવાર બીજા વેલ્ડીઅરોની મદદથી કરવા માંડી. આ વખતે ગાંધીજીએ મરણનો ભય વેગળા મૂકી દરદીઓની સારવાર કરવાનું ગંભીર કામ ઉઠાવ્યું હતું. શરૂઆતમાં ઉપાયો લેવાથી શહેરમાં તેનું જોર ફાટી નીકળ્યું નહોતું.

ગાંધીજીએ દક્ષિણ આફ્રિકાનાં બધાં સંસ્થાનમાં રહેતા હિન્દીઓને હંમેશાં પરસ્પરના સંબંધમાં લાવવાને માટે કોઈ સાધન ઉજી કરવાનો વિચાર કર્યો અને તે પછી તેમણે 'ઇન્ડિઅન ઓપીનીઅન' નામનું પેપર બહાર પાડ્યું. મુંબઈના એક શિક્ષક મદનજીતની દેખરેખ નીચે દર્જનમાં એક છાપખાનું ચાલતું કરવામાં આવ્યું. અને તે ઉજી કરવામાં ગાંધીજીએ જોષતાં નાણાંનો મોટો ભાગ આપ્યો હતો. આ કામ ધણું ખર્ચાળ નિવડ્યું. અહિં હિન્દીઓના મોટા ભાગને વાંચવાનો યોગ્ય નહોતો તેથી તેનો ફેલાવો જુજ હતો તેથી ધણું ખર્ચ લાગી ગયું. અને આ કાર્ય જારી રાખવાને એટલી આવશ્યકતા લાગી કે પ્રથમ બાર મહિનામાં તેના નિભાવને માટે ગાંધીજીએ પોતાનાં કમાણીમાંથી ૩૦ હજાર રૂપિયા આપ્યા. આજ અરસામાં તેમને જોહાન્સબર્ગના શહેર સુધરાઈ ખાતા તરફથી કેટલાક કેસના વકીલ તરીકે રૂ. ૨૪ હજાર મળ્યા હતા.

તે પછી ઇન્ડિઅન ઓપીનીઅને હિન્દી કામની ધણી સેવા બખવી. એના વગર સલામતની લડત લડવાનું બનતું મુશ્કેલ થાત. નાતાલના ટોન્ગાટ ગામમાં ગાંધીજીના પિત્રાઈ બાઈની એક એકર જમીન હતી તે સંબંધી ગાંધીજી તેમના પિત્રાઈમાઈ જીવનસાત સાથે

વિચાર કરવા લાગ્યા ઇન્ડિઅન એપીનીઅન પ્રસિદ્ધ કરવામાં જે થોડાં માણસો રોગમાં હતા તેમણે કાંઈ એક જગ્યાએ કાર્મકારનું મધ્યસ્થાન જમાવવું. ગામડામાં જમીન લેવી અને ત્યાં મકાનો બાંધી છાપખાનાને ત્યાં લઈ જવું જમીન ખતે ખેડવી અને છાપખાનામાંથી દુકાં પગાર મેળવવો તે વિચારને છત્રનવાલ મળતા થયા અને તેમણે તે વાત તેમના બીજા પિત્રાઈ ભાઈઓ પાસે જરી જેવી તેમણે પોતાનું રહેઠાણ છોડી આપવાનું વચન આપ્યું તે પછી ગારીજીએ હમ્મ દિવસની અંદર તેવા રહેઠાણને યોગ્ય જમીન પોતાને નામે શ્રીનિ હમ્મમાં ખરીદ કરી એક મહિનામાં તો ફક્તમજી રોકે ત્યાં એક લોખંડનું મકાન લાવો ઇંચુ કર્યું અને ઇન્ડિઅન એપીનીઅનના એક પક્ષ અફતો ખાચો પડ્યા વગર આખું છાપખાનું દર્મનથી અહિં આવ્યું તે પછી તે સ્થળ એક નાનું સરખું સસ્થાન જેવું થઈ ગયું ત્યાં બીજા મકાનો બધામાં ત્યાં જમીન ખેડાય છે. ચાગાની ઘડઆટ પક્ષ ત્યાં દરેક આ જમીન ફગડુપ છે તેમા હિમદા બગીચા અને ઝાડો છે ગાંધીજીએ અહિં પોતાનું ઘર કર્યું ભેન્સમર્મથી ને વખતે વખત અહિં આવના અને આરામ લેતા

સને ૧૯૦૬ માં સરખરે ' એરિઆટિક લો એમેન્ડમેન્ટ એક્ટિવ નક્ષ ' પસાર કર્યો તે પહેલાં ઝુલુ લેક્ષિએ બગચો કિલ્લો. ઉધો બોર લગાડની વખતે જેવો રીતે હિન્દીઓએ ડોંગા ઉચ્ચની લઈ જના રની દુખડી તૈયાર કરી લસમની સાથે તોફરી ઉપર મોઢીની હતી તેવી દુખડી આ વખતે પક્ષ નાતાલ ઇન્ડિઅન કુલેસે ગાંધીજીનો સુચનાથી હમ્મી દરેક આપવાની મામણી કરી પક્ષ આ વખતે તે વાત દીનમાં પડી. જુન મહિનામાં ગાંધીજીએ ત્યાંથી પોતાનું ઘર બોર મદી નાંખી બૈરા છોકરા લઈને નાતાલ ગયા દર્મન જતા

તેમને ખમર પડી કે ડોળી ઉચ્ચનાર ટુકડી વિધેની માગણી મળુર થઈ છે અને લોકો તેમની આગેવાનોની રાહ જુએ છે. ગાંધીજીને ‘માર્ગેટ મેજર’ની પદ્ધિ આપવામાં આવી ગાંધીજીએ તરતજ આ કામ ઉપાડી લીધું અને એક મહિના સુધી તે પોતાના માથુસો માથે લડાઈમાં હાજર રહ્યા આ ટુકડીને ખાયન થએના માથુસોને ઉપાડી લઈ જવાનું કામ હતું તે સિવાય તેમને જે જીવંતોને માર પડ્યો હતો તેમની સારવાર કરવાનું કામ સોંપ્યું હતું.

હિંદીઓ ક્યામ રગના છે તેથી તેઓને ત્યાના અસની વતનીઓની હારમાં મૂકવામાં આવે છે ટ્રાન્સવાલમાં તેમને ટ્રામમાં મુસાફરી કરના દેતા નહોતા અને રેલ્વેમાં તેમને માટે જુદા ડબ્બા રાખવામાં આવ્યા હતા તેમને કાફરા લોકોની પક્ષમાં મૂકવામાં આવ્યા હતા આ ટુકડીએ એક મહિના સુધી સખત કામ બજાવ્યું હતું.

પ્રકરણ ૧૦ સું.

આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહની લડતની શરૂઆત.

ગાંધીજી જોન્સમર્ગ પાછા આવ્યા પછી હિન્દી મોર્મે હરાવ કર્યો કે જે નવો એશીયાઈ ધારો કામ ચલાવે સરકારે ધડી મ્હાડ્યો છે તેને જની શકે તો બાદશાહી મળુરી મળતી અટકાવવા એક પ્રતિ નીધિ મડળ ઇંગ્લાંડ મોકલવું અને તે કામ માટે ગાંધીજીને અને અવીને પસંદ કર્યા આ પ્રતિનિધિમંડળ તે પછી ઇંગ્લાંડ ગયું તેમને ત્યાના ફરેક વર્ગના માથુસોએ ત્રિવેકપૂર્વક આદરભાવ આપ્યો તેમણે બાદશાહી સરચાન ખાતાના અને બીજા પ્રધાનોની મુનાકાત લીધી

અને તેના પરિણામમાં દ્રાન્સવાવને સ્વત્ર અધિકાર મળતાં સુધી તે કાયદાને બાદશાહી મળુરી આપવો ગુત્તરી રહ્યો. પણ આ પ્રતિનિધીઓ લડનમાં રહ્યા તે દરમિયાન કોમનો સાલ તપાસવા અને રાજ્ય સમાજ ઉપર વગ ચલાવવા માટે એક મડળી ઉભી કરી અને તેના સેક્રેટરી મી એસ, ડમદ્યુ. રિચ્ચને નીચ્ચા લોડ એમ્પીને પ્રમુખ ચવાનું અને સર મચેરજી ભાવનગરીએ કારભારી મડળીના સરનથીન ચવાનું કલુન કર્યું આ મડળી ઉભી કરવાથી સાર કામ થઈ શક્યું.

પણ કામચલાઉ સરકારની જગાએ સ્વરાજ્ય સરકારની નિમણૂક થતાં તેનો તેજ ધારો જોને સીધે એશિઆઈ કામમાં આટની બધી હોહા થઈ હતી તે રાજ્ય સમાજે એકી એક પમાર કર્યો અને તે તરતજ બાદશાહની મંજુરી માટે મોકલી આપ્યો, અને થોડાજ દહાડામાં બાદશાહી મળુરી પણ મળી ગઈ.

આમ ચવાથી સને ૧૯૦૭ ના જુનાઈ મહિનામાં સત્યાગ્રહની દિવસાલ તેના ખરા સ્વરૂપમાં ચાલુ કરવામાં આવી. તેમાં એકલુજર ચીનાઓ પણ હિન્દીઓ સાથે લાખા આ વખતે ગાંધીજીના જમણા હાથ રૂપે મી. એમ એસ પોતાક હતા તે પણ દ્રાન્સવાવની સદર અદાલતના વકીલ હતા. ત્યારે સત્યાગ્રહની લડાઈમાં ગાંધીજી કેદમાં હતા ત્યારે મહિનાના મહિના સુધી આ લડાઈનો મુખ્ય ખેત્રો મી પોતાક ઉપર હતો તેમણે પણ દુખી સત્યાગ્રહીઓને ધણી મદદ કરી હતી તેમણે દક્ષિણ આફ્રિકાના હિન્દીઓના સામ જાગરવાને પોતાની કતમ અને વકીલશક્તિવડે અપૂર્વ આયદીપણથી સેવા બજાવી હતી.

આ લડાઈમાં હિન્દી કોમને ઘણું ખમત પડ્યું ધણી તો પાયમાલ બની ગયા હતા છતાં તેમણે કિમતી દિશ્મત, સુદહના અને

આત્મસંયમ ખતાવ્યો હતો. પૈસાદાર લોકોની માફક આ લડાઈમાં શાકભાજી વેચનાર ફેરીઆઓ પણ જોડાયા હતા. આ લડાઈમાં સંખ્યાબંધ લોકો જેલમાં ગયા હતા. ત્યાં જતાંથી તેમને આનંદ થતો. આ લડાઈથી લોકોમાં આત્મમોગ આપવાથી શક્તિ જાગૃત થઈ હતી અને કેદમાં જવાની પણ હરીફાઈ થતી હતી. લોકો કહેતા કે: ગાંધીજી જો અમને કેદમાં જવાનું કહેશે તો અમે ખુશીથી જઈશું. અને ગાંધી જો તેમને મરી જવાનું કહેશે તો તેઓ તે આગા ઉપાડી લેવાને પણ તૈયાર હતા આવી મજબૂત અસર આ પ્રદેશમાં ગાંધીજીએ લોકોના ઉપર કરી હતી.

એશિયાટિક લો એમેન્ડમેન્ટ એક્ટ રદ કરવા માટે અહિંના લોકોએ ગાંધીજીની આગેવાની નીચે સત્યાગ્રહની ચર્યાત કરી હતી. ટ્રાન્સવાલમાં હિંદીઓએ પણી ઝડપથી સત્યાગ્રહની લડત ચાલુ કરી હતી. ગાંધીજીના મજબૂત સત્યાગ્રહની શી રીતે ઉત્પત્તિ થઈ તે સંબંધી તે કહે છે કે: હું નાનપણમાં એક ગુજરાતી કવિતાની કડીઓ શિખ્યો હતો તે આ પ્રમાણે:—

અવગુણ ઉપર ગુણ કરવા વિષે.

પાણી આપે ને પાય, લહું ભોજન તો દીજે;

આવી નમાવે શીથ, દંડપત કોડે કીજે.

આપણુ પાસે દામ, કામ મહોરોનું કરીએ;

આપ ઉગારે પ્રાણુ, તે તણા દુઃખમાં મરીએ.

ગુણ કેડે તો ગુણ દસ ગણો, મન વાચા કર્મે કહી;

અવગુણ કેડે ને ગુણ કરે, તે જગમાં જીવો સહી.

સામગ્રભટ્ટ.

સને ૧૯૦૬ ના સપ્ટેમ્બરમાં જુના એમ્પાયર થીએટરમાં હિંદીઓનો મેટો મેળાવડો થયો તે વખતે ત્યાંની ચાલુ સ્થિતિનું આબેહુખ વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેથી ગાઢ લાગણીને લીધે પ્રેરણા થતાં એક આગેવાનની દરખાસ્ત ઉપરથી ત્યાં સર્વેએ સત્યાગ્રહ અગીયાર કરવાના વિધિપૂર્વક સોગન લીધા. અને તેમણે તે લડત ચલાવવાનું માથે લીધું. ગાંધીજી કહે છે કે દ્વાન્સવાલમાં પડતા દુઃખો મટાડવાને માટે જ નહિ પણ હિંદુસ્થાનમાં લોકોને જે રાજકીય અને ખીજી મુશીબતો ભોગવવી પડે છે તે બધાને માટે સત્યાગ્રહ એ અમંસિર ઉપાય છે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં પહેલાં ઝુલુ વિગેરે કેટલાક જ ગલી જાતિના માણસો રહેતા હતા. પણ પછીથી ત્યાંની જમીનને ઉપજાડી જાણી અને કાયવા તથા હિરાની ખાણોનો પત્તો મળતા ધણા યુરોપિયન લોકો જેમાં ઘણે જાગે અંગ્રેજો વધારે હતા તેઓ આવીને વસવા લાગ્યા. કેપટાલોની અને નાતાલના અંગ્રેજોનો જ અધિકાર હતો. માઠ વર્ષ પછી જ્યારે તેમને ત્યાંની ખાણોમાં કામ કરવાને માટે સસ્તા મજૂરોની જરૂર જણાઈ ત્યારે તેમની નજર હિંદ તરફ પડી અને તેમણે હિંદ સરકારને પોતાની જરૂરીયાત પૂરી કરવાની અરજી કરી, ત્યારે હિંદ સરકારે લખ્યું કે જો દક્ષિણ આફ્રિકાની ગવર્નમેન્ટ અમારા મજૂરોને સુખપૂર્વક રાખે તો અમે તેમની જરૂરીયાત પૂરી કરી શકીશું. આ વાત દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારે માન્ય રાખવાથી હિંદમાં ઠેકાણે ઠેકાણે મજૂર ઓફીસો ઉઘાડવામાં આવી, આથી ગામડાંના ગરીબ લોકોને સ્થળચારી સંખ્યાબંધ મજૂરોને દક્ષિણ આફ્રિકામાં મોકલવામાં આવ્યા. ત્યાં મોકલતા પહેલાં ત્યાં પાંચ કે સાત વર્ષ રહેવાને માટે કચરનામાં

લખાવી લેવામાં આવ્યાં. ત્યારે આ લોકો આફ્રિકામાં ગયા ત્યારે તેમણે રાખેલી તેમની તમામ આશાઓ નષ્ટ થએલી જણાઈ અને તેમને જીવતાં જ નરકનું દુઃખ વેઠવું પડ્યું. ત્યાં તેમને આફ્રિકાના ગેરલાલો દ્વારા લોકો ધણી જાતનું દુઃખ આપતા. તેમની પાસે રાત દિવસ કામ લેના અને માંદા પડે તો તે ગેરલાલો જરીતે પગાર પણ લેના. એક વર્ષ પછી આ ડાહ્યાઓ—કુલિઓ અને દિંદના બીજા માણસોની પાસેથી ત્રણ પૌંડ (૪૫ રૂપિયા) દર વર્ષે કર લેવા માંડ્યો. આ સિવાય શાકભાજી, કાપડ વિગેરે ફેરી કરીને દેવનારાઓ અને બીજા વેપારીઓ પાસેથી પણ આવી રીતે ધણી કર લેવા માંડ્યા. અને તેમને આફ્રિકામાંથી કાઢી મૂકવા માટે પાર્લામેન્ટમાં કરાવે પણ મૂકવામાં આવ્યા. કુલિઓમાંથી જે પોતાના શોહનું કંઈ ન માને અને સામે થયો તેને તત્કાલ અનેક દુઃખ આપીને મારી પણ નાંખતા. દિંદોઓના દુઃખની આ બધી હકીકત ગાંધીજીને ત્યાં ગયા પછી જણાઈ. તેથી તેમણે પોતાનો સ્વાર્થ છોડી આ લોકોના કષ્ટ દુર કરવા માટે પ્રતિજ્ઞા કરી.

ત્યાર પછી આફ્રિકામાં નવી સરકાર રચવામાં એક એવો કાયદો ધડ્યો કે જેથી આફ્રિકાથી એકેએક દિંદોને કાઢી મૂકવામાં આવે. તે પ્રમાણે એશિયાવાસીઓએ સરકારી ખાતામાં પોતાનું નામ નોંધાવવું અને પોતાના અંગૂઠાનું નિશાન આપવું. અને દરેક મુસ્લિમ, જી અને બાજીરા, ગુદરમ, જરીમ, વિદ્વાન કે અમલ મ. વને આ કાયદાને તાબે થવું જોઈએ એવો કાયદો થયો. આ કાયદો દિંદોઓને અપમાનજનક હતો તેથી મહાત્મા ગાંધીજીએ તેની સામે વિરોધ દર્શાવ્યો અને તેની સામેથી જરૂર માટે મંડી. અને જોખીનન પત્ર કારી તેમાં અંગ્રેજ, ગુજરાતી, તામીલ અને

હિંદીમાં લેખ લખવા માંડ્યા. આમ છતાં તે કાયદા પાત્ર થયો તેથી ગાંધીજીએ તેની સામે સત્યાગ્રહ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી અને પોતે અંગુકાનું નિધાન ન આપી, મટીંગીકેટ ન જતાવી જલમાં ગયા. અને ખીજા હિંદીઓએ પણ આ કાયદા માટે સત્યાગ્રહ આરંભી ગાંધીજીની આગેવાની સ્વિકારી પોતાની નોંધ ન કરાવી જલમાં જવા તૈયાર થયા.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

તેમનો જલનો અનુભવ.

તેમને પહેલીવાર જલ મળી તેનો અનુભવ તેમણે પોતે જ છપાવ્યો છે તે જ આ રચણે પ્રકટ કરીએ છીએ. તેઓ લખે છે કે:—

“ જો કે માત્ર થોડા દિવસજ મેં તથા ખીજા હિંદીઓએ સત્ય સાફ જલ ભોગવી છે, તો પણ તેમાં મળેલો અનુભવ એ ખીજાઓને ઉપયોગી થઈ પડે એમ સમજીને, અહીં આપવા ધારું છું. જલની મારફતે હિંદી કામને દંત્રુ ધણી હોય મેળવવાના રહેશે એમ પણ માન્યતા છે. તેથી જલનાં સુખ દુઃખ સહુ સમજે તે જરૂર છે. ઘણી વેળા ન્યાં ખર્ચે જોતાં કંઈપણ દુઃખ હોતું નથી ત્યાં આપણે મનથી દુઃખ ધારી લઈએ છીએ. એટલે દરેક વસ્તુને વિષે ખરી હકીકત જાણવી તેથી લાજ જ છે એમ ચોખ્ખું દેખાઈ આવે છે.

તા. ૧૦ મી જાનેવારીએ જપોરના જે વખત જલમાં નાખવાના હુમલા થયા જ્યાં જલમાં જવાનો વખત આવ્યો. મારા સાથીઓને અને મને સળ મળતા પહેલાં પ્રીટારીઆથી તાર આરી

ગયો તેમાં ખખર દતા કે ત્યાંના પહાડોના દીંદીઓને નવા કાપ-
દાને સરખું નહિ યવાને સાઈ ત્રણ મહિનાની સખત મજુરીની જોડ
મળી હતી; ને તે ઉપરાંત દંડ પણ ચલે દતો. અને જે દંડ ન
આપે તે પ્રીત ત્રણ મહિનાની સખ હતી. આ વાત સાંઝળીને
હું પોને ધખી રહ્યો હતો. માજીસ્ટ્રેટની પાસે તેટલા સાઈ મેં વધા-
રેમાં વધારે સખ માગી, પણ તે મળી નહિ.

અને અમને બધાને જે મહિનાની વગર મજુરીની ફેઠ મળી,
મારા માયી મી. પી. કે. નાઇકુ, મી. સી. એમ. પીત્રે, મી. હડવા,
મી. હરદન તથા મી. ફોરદુન હતા, હેલ્થ જે ગ્રહસ્થો ચીના છે.
મને સખ થયા પછી જે ચાર મોનીટ ફોરદ પાછળના ફેઠખાનામાં
રાખવામાં આવ્યો હતો. ત્યારબાદ મને ચુપડીથી એક માડીમાં લઇ
ગયા. તે વખતે મનમાં ધજા તરંગો આવ્યા. મને શું નોખી જવ્યા
આપી રાજદ્વારી ફેરી તરીકે ગણ્યો ? શું બીજાઓથી મને નોખો
પાડ્યો ? અથવા તો મને જોડાન્સનર્ગ હોડી બીજા જગ્યાએ લઇ
જશે ? આવા વિચારો આવ્યા હરતા હતા. મારી સાથે ડીટેકરીવ
હતો તે મારી માનતો હતો. મેં તેને જણાવ્યું કે તારે મારી માન-
વાની જરૂર નથી. કેમકે મને ફેઠમાં લઇ જવો એ તારી હરત છે.

ફેઠખાનું.

મારા તરંગો બધા નાશમાં હતા એમ તુરત માલમ પડ્યું.
ત્યાં બીજા ફેરીઓને લઇ જાય છે ત્યાં મને પણ લઇ ગયા. થોડી
મુદતમાં બીજા સાધીઓ પણ આવ્યા. અમે સા મળ્યા. પ્રથમ તો
અમરૂં જમનું વજન હતું. પછી ત્યાં આંધળાં પડ્યાં ત્યારપછી
અમને જોડતો પોસ્ટા આપવામાં આવ્યો. પોસ્ટામાં કાગુ પાટલુન,
ખમીસ, ખમીસની ઉપરનું પટ્ટેરનું (જેને અંગ્રેજીમાં બ્રાઇડ હરે

છે), ટોપી તથા મોઝાં અમને આપ્યાં અમારાં જુનાં કપડાંને સાઈ દરેકને નોખી થેની આપવામાં આવી તેમાં તે પેક કર્યા પછી અમને અમારી પોતાની ફાટડીમાં લઈ જતા પહેલાં દરેકને આઠ ઓસ રોટીનો ટુકડો આપવામાં આવ્યો પછી કાફરી ફેદખાને લઈ ગયા.

કાફરા ને હીંદી એક!

ત્યાં અમરાં કપડાં ઉપર “ N ” એવી છાપ મારી. એટલે કે અમે બરોબર નેગીવની પંકતીમાં મુકાયા. ધણી અમરડો હિંડાવવા અમે સહુ તબયાર હતા, પણ અમારી આ વલે ઘસી એમ માન્યું નહોતું. ગોરાઓની સાથે રાખે એ સહન ન થઈ શકે એવું જણાયું. આવી દશા જોઈ વિચાર કર્યો કે સત્યાગ્રહની લડત જરાએ વધારે પડતી કે વખત વિચાર્યા વિનાની નથી. હિંદીને તદન નમાસા કરી મુકવાનો ખુનો કાપડો હતો એમ વધારે સાબેત થયું.

તોપણ, અમને કાફરાઓની સાથે રાખ્યા એ ઘણું ભાગે સતોષ પામવા જેવું થયું. તેઓની દાલત, તેઓની તરફની વરતણુંક અને તેઓના ખવાસ જાણવાની આ બની તક મળી. બીજી રીતે જોતા તેઓની સાથે મુકવામાં હવકાઈ મળુરી એ મનને વીક ન લાગ્યું. છતાં સાધારણ રીતે જોતા હિંદીને અન્ય રાખરા જોઈએ એમાં પણ શંક નથી. અમારી ફાટડીની પડખેજ કાફરાઓની ફાટડીઓ હતી. તેમાં અને જહારના મેદાનમાં તેઓ કકગાટ કરી મુકના હતા. અમે વગર મળુરીના કેદી હતા તેથી અમારી ફાટડી નોખી હતી. નહિ તો અમને તેજ ફાટડીમાં પુરી શક્ત. મળુરીવાળા હિંદી એને કાફરાની સાથેજ પુરવામાં આવે છે.

આ વાત હલકાઈ ભરેલી છે કે નહિ તે વિચાર અલગ

રાખતાં એ બહુ જોખમ ભરેલી છે એટલું કહેવું તે બસ છે. કાફરો ઘણે ભાગે જંગલી હોય છે. તેમાં વળી કેદમાં આવેલા કાફરોનું તો પુછવું જ શું ! તેઓ તોફાની, બહુ ગંદા, અને લગભગ જાન-વરની સ્થિતિમાં રહેનારા છે. એક કોટડીમાં ૫૦ થી ૬૦ માણસ સુધી પુરવામાં આવે છે. કોઈ વેળા તેઓ કોટડીની અંદર રમ-ખાણ મચાવે છે, ને મહિમાધિ લેડે છે. આવી સંજ્ઞાતમાં મરીજા હોંદોના કેવા હાલ થાય, તે વાંચનાર સહેજે જાણી શકે છે.

ખીજા હિંદી કેદી.

આખી જેલમાં અમારા સિવાય ભાગ્યે જ ત્રણ આર હોંદી કેદી હતા. તેઓને કાફરોની સાથે પુરાવું પડતું હતું, એટલું અમારા કરતાં વધારે હતું. તો પણ મેં જેલું કે તેઓ ખુશ દિલથી રહેતા હતા. અને બહાર હતા તે વખત કરતાં તેઓની તખીયત વધારે સારી હતી. તેઓએ ઉપરી જેલની મહેરબાની મેળવી હતી. કાફરોનાં પ્રમાણમાં કામ કરવામાં અંચળ અને માહોનગાર હોવાથી તેઓને જેલના અંદર જ સારી મજુરી સોંપવામાં આવી હતી. એટલે કે તેઓ રોડરમાં સંચા કામપર કેબરેખ રાખવાનું તથા એવું બીજું કામ કરતા હતા, કે જે જરાયે બારે પડતું કે મેલું નહિ લાગે. અમને પણ તેઓ બહુ મદદગાર થઈ પડ્યા હતા.

રહેઠાણ.

અમને એક કોટડી સોંપવામાં આવી. તેમાં તેર માણસને રાખવા જેટલો માગમ હતો. તે કોટડીની ઉપર ટાંગા કરજદાર કેદીઓ એમ ઘણું હતું. એટલે ઘણે ભાગે તે કોટડીમાં દિવાની જેલ ભોગવનારા ટાંગા માણસોને રાખવામાં આવતા હતા એમ થયું. તે કોટડીમાં હવા તથા અજવાળાને સાફ નાની સરખી જારી

ઓ હતી. તેને મજબુત સળીઆ જડયા હતા. એ વાટે જેટલી દવા આવતી હતી તે મારા હિસાબ પ્રમાણે બસ નહિ ગણાય. તે કોટ-ડીની દિવાલો દીનના પતરાની હતી. તેમાં અર્ધા ઇંચ જેટલા ત્રણ જગ્યાએ કાચ જડેલા બાકારા હતાં. જેમાંથી જેવરો અદર કેદીઓ શુ કરે છે તે છુપી રીતે જોઈ શકે. અમારી કોટડીની પાસેજ જે કોટડી હતી તેમાં કાફર કેદીઓ હતા. તેની નજીક કાફર, ચીના અને કેપબોય સાક્ષીઓ હતા, જેઓને ભાગી ન જાય તેટલા સાફ કેદમાં રાખવામાં આવ્યા હતા.

અમારે બધાને સાફ દિવસના દરવા દરવા સાફ નાતુ ફળીયુ હતુ, જેની આસપાસ દિવાલ હતી ફળીયુ એટલુ બધુ નાતુ હતુ કે તેમાં દિવસના દરવુ દરવુ એ બહુ મુશ્કેલી જેવુ થઈ પડ્યુ હતુ. તે લગાના કેદીઓથી તે ફળીયાની બહાર રંગ વિના નીકળી શકાયજ નહિ એવો નયમ હતો. ગુરુન કમવાનુ તથા પાયખાના વિગેરેની સમગ્ર એ પણ તે ફળીયામાં આવી જતી હતી. ગુરુન કરવાને મારૂ પશ્ચરની બે મોગી ડાડીઓ હતી, અને વરસાદની જેમ નહાવાની બે ઝરીવાળી નળાઓ હતી. જાજરને સાફ પણ બાકીટ રહેતી હતી, અને પેશાબને સાફ બે બાકીટ હતી એમ લોકોને છુપી રીતે નાહી ધોઈ શકાય અથવા તો જાજર જઈ રાકાય એવી સમગ્ર ન હતી જેલના ધારામાં પણ એવુ હતુ કે કેદીઓ અળગા રહી શકે તેવી રીતે જાજર વિગેરેની ગોઠવણ ન હોવી જોઈએ તેથી ઘણી ગેજા બે ત્રણ કેદીઓને એક હારમાં બેસીને જાજર જવુ પડ્યુ હતુ. ગુરુન કરવાની રિયતિ તેવીજ હતી. પેશાબની બાકીટ પણ ખુલ્લી જગ્યામાં હતી. આ બધુ પ્રથમ આપણને અણગમો ઉપગમવાનાર સામે. કેટ

લાકને તો તેથી ઘણું જ દરદ થાય. તોપણ ઉંડો વિચાર કરતાં એમ જોઈ શકાય છે કે જેલખાનામાં આવી ખાનગી રીતે ન બની શકે, અને જાહેર રીતે કરતાં ખતુમ એમ નથી. તેથી ધીરજ રાખી એ દેવ પાડવાની જરૂર છે, અને તેવી જાહેરાતથી ગભરાવાનું કે કંટાળવાનું નથી.

કોટડીની અંદર સુવાને સાથે લાકડાનાં ત્રણુ ઇચના પાયાવાળાં પાટીઆની પથારી હતી. જણુ દીક એ કામગીરી અને નાનો સરખો તકીઓ, તથા પાથરવા માટે વીંટી શકાય એવડી કાથાની સાદરડી એટલાં હતાં. કોઈ વખત ત્રણુ કામગીરી મળી શકતી હતી, પણ તે માત્ર ગહેરખાની કાખક. આવી દંડણુ પથારીથી ફેટલાક ગભરાતા બંનેવામાં આવતા હતા. સાધારણુ રીતે જેઓને યોગ્ય પથારીમાં સુવાની રવ હોય છે તેને આવી દંડણુ પથારી મુશ્કેલ લાગે. વૈદક શાસ્ત્રના નિષ્ઠ પ્રમાણે કંઈ પથારી એ વધારે સારી ગણાય છે. એટલે જો આપણે ઘરમાં પણ દંડણુ પથારી વાપરવાનો રિવાજ રાખ્યો હોય તો જેલની પથારીનું દુઃખ જણાય નહિ. કોટડીમાં હંમેશાં એક બાકીટ પાણી, તથા રાતના પેશાબ કરવા સાથે એક બીજી બાકીટ યાજમાં મૂકવામાં આવતી હતી. કેમકે રાતના કોઈપણ ફેલીયા કોટડીની ગદાર નીકળી શકાય નહિ. દરેક જણુને જેમ જોઈએ તેમ ચોડાક સાણુ, એક ખ.તીનો દુવાલ તથા લાકડાનો ચમચો પણ આપવામાં આવ્યાં હતાં.

મંદિર.

જેલખાનાની મહામ ધણી જ સરસ ગણી શકાય. હંમેશાં કોટડીની જોઈ જંતુનાશક પાણીવડે સાફ કરવામાં આવતી હતી. તેની ડારને દરરોજ સુનો લગાડવામાં આવે. તેથી કોટડી હંમેશાં

સ્વચ્છ જેવી રહેતી હતી. ગુચ્છખાનું તથા પાપખાનું તે પણ સાબુથી અને જંતુનાશક પાણીથી હમેશાં સાફ રાખવામાં આવતાં હતાં. સફાઈ ખાખત મને પોતાને શોખ છે એમ માનું છું. તેથી જ્યારે છેવટના ભાગમાં આપણા ધણા માણસો આવ્યા ત્યારે જંતુનાશક પાણીથી પાપખાનાં હું ચોતેજ સાફ રાખતો. પાપખાનાં હિપાડી જવાનું કામ કરવા હમેશાં નવ વાગે કેટલાક ચીના કેદીઓ આવતા. ત્યારબાદ દિવસના સફાઈ રાખવી હોય તો હાથોહાથ કરી લેવું પડે છે. પચા-રીનાં પાટીઆં હમેશાં રેતી અને પાણીવતી ધોવામાં આવતાં હતાં. અગરક ભરેલું માત્ર એજ જોવામાં આવતું કે તકીઆ અને કામળી સેંકડો કેદીઓમાં વખતોવખત બદલાઈ જવાનો સંભવ હતો. જો કે કામળીઓ હમેશાં તડકે મુકવી જોઈએ, છતાં તે નિયમ ભાગ્યેજ જાળવવામાં આવતો હતો. જેલનું ફળીજં હમેશાં બે વખત સાફ કરવામાં આવતું હતું.

કેટલાક નિયમો.

જેલના કેટલાક નિયમો સહુને જાણવા જેવા છે. સાંજના સાડા પાંચ વાગે, કેદીઓને પુરી દેવામાં આવતા હતા, રાતના આઠ વાગ્યા સુધી તેઓ કોટડીમાં વાંચી શકે છે, અને વાતચીત કરી શકે છે. આઠ વાગ્યા બાદ સહુને હિંધી જવાની ફરજ છે. એટલે જો ઉંઘ ન આવે તો પણ પડ્યા રહેવું જોઈએ. આઠ વાગ્યા પછી મહિંમહિ વાતચીત કરવી એ કેદના ધારાનો ભાગ ગણવામાં આવે છે. કાફર કેદીઓ આ ધારો જરોજર સાચવતા નથી. તેથી રાતના પહેરેગીરો તેઓને ચુપ રાખવાને સાર “કુલા કુલા” કહી દિવાલો ઉપર લાકડીઓ ઠોક્યા કરે છે. કાષ્ઠપણ કેદીને બીડી પીવાની સખન

મનાઈ હોય છે. આ નિયમ ધણી સાચવેલીથી જળવાવવામાં આવે છે. પણ હું જોને દત્તે કે બીડીના બંધાણી કેદી તે નિયમનો ભંગ કરી રીતે કરતા હતા. સવારના સાડા પાંચ વાગે ઉડવાનો હંદ વાગે છે. તે વખતે દરેક કેદીએ ઉડી હાથ મ્હોં ધોઈ નાખવા જોઈએ, તથા પોતાની પથારી સફેદવી જોઈએ. સવારના છ વાગે ઠાટડીનો ફરવાનો ખોલવામાં આવે છે. જે વેળા દરેક કેદી પોતાની સફેદી પથારી પાસે અલગસર હોમેલો હોવો જોઈએ. રહેવાળા આવીને દરેક કેદીને ગળી જાય છે. તેજ પ્રમાણે ઠાટડી બંધ કરી વખતે દરેક કેદીને પોતાની પથારી પાસે ઉભા રહેવાનો ધારો છે. કેદખાના સિવાયની કંઈ વસ્તુ કેદીની પાસે નહિ દોરી જોઈએ. કપડાં મિલાવતી જે કંઈ વસ્તુ હોય તે ગવરનરની પરવાનગી વિના ગમવાની મનાઈ છે. દરેક કેદીના ખંડેરખ ઉપર એક બટન ઉપર દીકી દાખગી હોય છે. તેમાં કેદીની ટીકીટ ચાખવામાં આવે છે. તે ટીકીટની ઉપર તેનો નંબર, તેની સજા, તેનું નામ વિગેરે નોંધેલાં હોય છે. ફરમના સાધારખ જનમ પ્રમાણે ઠાટડીમાં રહેવાની મધી હોય છે. મજુરીવાળા કેદી તો હામપર દોષ એટલે રહીજ ન શી. પણ વગર મજુરીના કેદી પણ ઠાટડીમાં રહી શકના નથી. તેઓને ફળીયામાં રહેવું જોઈએ છીએ. અમારો મગવડ સાફ મગવડ એક રૂબ તથા જે બાંકડા ઠાટડીમાં મુકવાની પરવાનગી આપી હતી અને તે જુડુ ઉપયોગી થઈ પડ્યા હતા.

દરેક કેદીના વાગ તથા મુઠ જો. જે મદિનનો સમદાર દોષ તો મપવાનો ધારો છે. આ ધારો દીકીની સામે જોરથી લાગુ પાડવામાં આવતો નથી. જે કાંઈ આનાકાની કરે તો તેની મુઠ રહેવા દે છે. આ વિશે અને હમવા સાથે અનુભવ થયો. હું પોને જાણુનો

હતો કે કેદીઓના વાળ કાપવામાં આવે છે. વળી એમ પણ ખજર હતી કે વાળ કાપવાનો તથા મુછ કાપવાનો નિયમ તે કેદીઓના મુખને સાફ છે, નહિ કે તેઓને કલકા પાડવાને ખાતર હું પોતે મનું છું કે આ નિયમ બહુ જરૂરનો છે. કેદની અંદર વાળ સાફ કરવાનો ફાંતીઓ વિગેરે સાધન હોતાં નથી. વાળ જો સાફ ન રખાય તો ગુમકા વિગેરે થવાનો ઘણો સંભવ રહે છે. વળી ગરમી હોય તો વાળ અમલ થઈ પડે છે. કેદીઓને અરીસો વાપરવા મળતો નથી. તેથી મુછ ગંદી રહેવાનો સંભવ છે. ખાતી વખતે રમાલ તો હોય નહિ. લાકડાનો ચમચો ખાવામાં અગવડ ઉપજાવે છે. લાંબી મુછ હોય તો ખોરાક મુછને વળગે છે. વળી કેદીઓનો બધો અનુભવ લેવાનો મારો વિચાર હતો. તેથી મુખી દરોગા પાસે મારા વાળ તથા મુછ કાપવાની મેં માગણી કીધી. તેણે કહ્યું ગવર્નરની સખત મનાઈ છે. મેં કહ્યું હું જાણું છું કે ગવર્નર મને ફરજ પાડવા નથી માગતા, પણ હું મારા વાળ અને મુજ મરજીઆત કપાવવા ઇચ્છું છું. તેણે ગવર્નરની પાસે અરજી કરવા સુચના કીધી. બીજો દહાડે ગવર્નરની પરવાનગી મળી. પણ તેણે કહ્યું હવે તો બે મહિનામાંથી બે દિવસ તમારા ગયા એટલે તમારા વાળને મુછ કાપવાનો મને હક નથી, મેં કહ્યું તે વાત હું જાણું છું, પણ મારી સુખાકારીને ખાતર અને મારી મરજીથી હું કાપવા માગું છું. છતાં તેણે હસીને આનાકાની કરી. પાછળથી મને માલુમ પડ્યું કે ગવર્નરને કંઈક શક અને લાયક હતા. મારી આ માગણીમાં કંઈ ભેદ તો ન હોય ? પાછળથી ગવર્નરની ઉપર ઢોળાને જેલની બહાર નીકળી પરાણે વાળ મુછ કાપવાનું તોફાન તો ન કરે, એમ તેને લાગ્યું. મેં તો મારી માગણી હંમેશાં ચાલુ રાખી. મરજીથી કાપવા માગું છું એવું લખી.

વાગે ડાક્ટર આવતો. તે બહુ બડો અને માયાળુ જણાતો હતો. હમેશાં ચિવટથી ખમર પુછતો. જેલના ધારા પ્રમાણે દરેક કેદીએ પહેલે દહાડે જાહેર નાગા થઈ ડાક્ટરને પોતાનું શરીર બતાવવું જોઈએ. પણ ડાક્ટરે અમારા સખંધમાં એ ધારો લાગુ ન પાડ્યો. અને જ્યારે ઘણા હીદી કેદી ચલા ત્યારે તેણે કહ્યું કે જે દોષીને ખસ વિગેરેનું દરદ હોય તો અમોને જાહેર કરવું, કે જેથી ડાક્ટર તેના માથુસને એકાંતમાં લઈ જઈ તપાસશે. સાડા દશ કે અગીઆર વાગે ગવરનર તથા મુખી દરોગો આવતા. ગવરનર બહુ ડઠ, ન્યાયી અને શાંત સ્વભાવનો માથુસ જોવામાં આવ્યો. તેનો હમેશાં એકજ સવાલ હતો. તમે બધા સારા તો છો ? તમારે કંઈ વસ્તુ જોઈએ છે ? તમારે કંઈ રાવ ખાવાની છે ? જ્યારે જ્યારે કંઈ માગણી કે રાવ કરવામાં આવતી ત્યારે તે ધ્યાન દમ સાંભળતો; અને બની શકે તે માગણી કશું કરતો, અને રાવ ખાધી હોય તો તેનો ફડચો કરતો. કેટલીક રાત્ર અને માગણીઓનું આગળ ઉપર વિવેચન કરીશ. ડેપુટી ગવરનર પણ કોઈ કોઈ વેળા આવતો તે પણ બડો હતો. પણ સરવથી બડો, સુશીલ અને લાગણીવાળો તે અમારો ખાસ હિપરી જે ' મુખી દરોગો ' કહેવાતો હતો તે હતો. તે પોતે બહુ ધાર્મિક છે, અને એની વર્તણૂક માત્ર અમારી તરફ સરમ અને સખ દતી એટલું જ નહિ, પણ દરેક કેદી છુટે મોઢે તેના ગુણુ ગાતો હતો. કેદીઓના દક જે કંઈ હોય તે પુરા જાગવવામાં તેને ખંત હતી. કેદીઓમાં નજીવો ગુન્હો જોવામાં આવે તો તે દરગુજર કરતો. અમે બધા ખરું જોતાં મિનગુન્હેગાર હતા એમ સમજી અને જાણીને તે વિશેષ માયા રાખતો હતો. પોતાની લાગણી બતાવવા ઘણી વખત અમારી પાસે આવી વાતચીત પણ કરતો,

કુદીઓમાં વધારો.

હું કહી ગયો છું કે પહેલા સત્યાગ્રહી કુદી અમે માત્ર પાંચ હતા. તા. ૧૪ મી જાનેવારીને મંગળવારે મી. ચંબી નાઈકુ જે બીફ પીટ્ટ હતા તે અને માર્શનીઝ એસોસીએશનના પ્રમુખ મી. ક્વોન આવ્યા. તેમને જોઈ બધા બહુ રાજી થયા. તા. ૧૮ મી જાનેવારીએ ૧૪ માણસ બીજા આવ્યા. તેમાં મમુદરખાન હતો. તેની બે માસની જેવ હતી. બાકીના ૧૩ માં મદ્રામી, દાનમીઆ તથા ગુજરાતી હોદુઓ હતા. તેઓ બધા વગર લાઇસેન્સથી ફેરી નો ધંધો કરવાને સારું પકડાયા હતા, અને તેઓને બે પાઉંડ ન આપે તો ૧૪ દિવસની જેસ હતી. તેઓ દિવસપૂર્વક દંડ ન આપતા જેસમાં આવ્યા હતા. તા. ૨૧ મી જાનેવારીને મંગળવારે ૭૬ માણસ બીજા આવ્યા. તેમાં બે મદિનાતી જેસવાળા નવાબખાન હતા. બાકી બધા ૧ પાઉંડ અથવા ૧૪ દિવસની જેસવાળા હતા. આમાંના ઘણાખરા ગુજરાતી હોદુ હતા કોઇ દાનમીઆ, અને કોઇ મદ્રામી હતા. તા. ૨૨ મી જાનેવારી ને શુક્રવારે ૩૫ માણસો બીજા આવ્યા. તા. ૨૩ મીએ ૩ આવ્યા, ૨૪ મીએ ૧ આવ્યો, ૨૫ મીએ ૨, ૨૮ મીએ ૬ અને તેજ દિવસે સાંજના બીજા ૪ આવ્યા. ૨૯ મી તારીએ વગી ૪ દાનમીઆ આવ્યા. એટલે ૨૯ મી જાનેવારી સુધીમાં બધા મળી ૧૫૫ સત્યાગ્રહી કુદી થયા. ગુરુવારે એટલે ૩૦ મીએ મને પ્રીયરીઆ લખ મળ્યા હતા. પણ મને માન્ય છે કે તે દલાડે પણ ૫ અથવા ૬ બીજા કુદી થયા હતા.

ખોરાક.

ખોરાકનો સવાલ ઘણા મહત્વસેને ધરી રિયનિએ વિચારવા

જેવો હોય છે. પણ કેદીઓને તે સવાત્ર ધણો જ વધારે વિચાર-વાનો રહે છે. તેઓનો ધણો આધાર સારા ખોરાક ઉપર રહે છે. ખોરાક સંબંધમાં એવો ધારો છે કે જ્ઞાનમાં જે મળે તેજ લેવાય, તથા ખીછ જગ્યાએથી નજ લેવાય. સોલજરોને જે ખોરાક મળે તે લેવો પડે છે. પણ સોલજર તથા કેદીમાં ધણો ફરક છે. સોલજર ને ખીન્ને ખોરાક તેના લાભમંદો મોકલી શકે છે અને ને લીએ છે. કેદીને તો ખીન્ને ખોરાક લેવાની બંધીજ છે. ખોરાકની અમલક એ કેદની એક મોટો નોશાની છે. વાતચિતમાં પણ જોઈશું તો જ્ઞાના સત્તાવાળા કહેશે કે કેદમાં સ્વાદ તો હોયજ નહિ; સવાઈની વસ્તુ કેદમાં નહિ આપીએ. ત્યારે જ્ઞાના ડાક્ટરની સાથે મારે વાતચિત થઈ ત્યારે તેને મેં કહ્યું કે રોટીનો સાથે આ અથવા ધી કે ખીછ કંઈ વસ્તુની જરૂર છે. ત્યારે તેણે કહ્યું કે, “ એનો તમે સ્વાદ કરવા માગો છો. જ્ઞાનમાં તે ન હોય. ”

હવે આપણે જ્ઞાનો ખોરાક વિચારીએ. જ્ઞાના ધારા મુજબ પહેલે અઠવાડીએ નીચે મુજબ ખોરાક હોંદીને મળે છે:-

સવારના ચાર આઈસ મકાઈના આટાનું પુપુ કાંદર કે ઘી વિના

બપોરે ચાર આઈસ ચાવલ, ને એક આઈસ ધી.

સાંજના ચાર દિવમ ચાર આઈસ મકાઈના આટાનું, પુપુ તથા દિવસ ચાર આઈસ બાફેલા ખીનીસ (વાલ), અને નીમક.

આ ખોરાક તે કાકરાઓને અપાય છે તેની ઉપરથીજ ધોડેલો છે. ફરક માત્ર એ છે કે કાકરાઓને કચરેલી મકાઈ તથા ચરખી

સાંજે આપવામાં આવે છે તેને જલ્દે હાંદીને ચાવણ મળે છે.

ખીજે અઠવાડીએ અને ત્યાર પછી હમેશને સાંજે મકાઈના આટાની માથે બે દિવસ ખાંદેલા આણુ અને બે દિવસ ખીજ તરકારી જેવી કે કામેજ તથા કાળું વગેરે આપવામાં આવે છે. જેઓ ગોમ ખાય તેને ખીજે અઠવાડીએથી આતવારને દહાડે તરકારીની સાથે ગોમ પણ આપવામાં આવે છે.

જે દેહીઓ પહેલાં પહોંચ્યા હતા તેઓએ વિચાર કર્યો હતો કે સરકારની પાસેથી કંઈ મહેરબાની નહિ માગવી, ને જે ખોરાક આપે ને ખપે તેવો હોય તેથી ચલાવી લેવું. દક્ષિને જેતા ઉપરનો ખોરાક હાંદીને સાંજે જરોજર નહિ કહેવાય. વૈદકના નિયમ પ્રમાણે ઉપરના ખોરાકમાં યોગ્ય ધુરતું થઈ શકે છે કારણે તે મકાઈ એ હમેશને ખોરાક છે. એટલે તેઓને ઉપરનો ખોરાક મહોળ માફક આવે છે, ને તેથી તેઓ કેટલાં આવી પુટ અને છે, પણ હાંદીને તો ચાવણ સિવાય કંઈજ વસ્તુ માફકમર ન ગણાય. મકાઈનો આરો ભાગ્યેજ હાંદી ખાય છે. એકલા ખીનીમ ખાવાની ટેવ આપણને દોતી નથી અને ભાજપાલો જેમ તે સોફા પદાવે તેમ ખાવાનું હાંદીને પસંદ નહિ જ પડે. તેઓ ભાજપાલો સાફ નથી કરતા ને તેમાં મમાલો પણ નથી નાખતા. વગી જે શાક કારણે તેને સાંજે અને છે તે ખોરાકોને માફ જનેલા ચાહતી જાણ અથવા હાલમાં થવે જાને દોષ છે. મમાલામાં નિમક સિવાય ખીજનું કંઈજ નથી આપવામાં આવતું. ઘીનીનું તો નામજ ન દોષ. એટલે ખોરાકની વાત જધાને અધરી લાગી. છતાં અમે નિયમ કર્યો કે સત્યાગ્રહી તે જેલવાળાની પામે દરરોજ નહિ જાય, તેમ તેઓની મહેરબાની પણ નહિ માગે. તેથી અમે ઉપરના ખોરાકથી સંતોષ માન્યો.

ગવર્નરે અમને પુછપછ કરેની તેના જવાબમા તેને કહ્યું કે
“ જોરાક બરોબર નથી. પણ સરકારની પાસેથી અમે કંઈ મહેઠ-
ળાની નથી માગતા જો સરકારનેજ સૂઝે ને ફેરફાર કરે તો ડીકજ
છે. નહિ તો અમે જે ધારાસર જોરાક મગે છે તેજ લઈશું. ”

આવી અટક લાંબી મુદત નહિ રહી બીજા માણસો જમારે
આવ્યા ત્યારે અમે બધાએ વિચાર કર્યો કે બીજાએને જોરાકના
દુઃખમાં સાથી કરવા તે ડીક નહિ દહેવાય. તેઓ જેલમાં આવ્યા
તેજ બસ ગણાય અને તેઓને ખાતર સરકારની પાસેથી જુદી
માગણી કરવી એ બરોબર છે. એવા વિચારથી ગવર્નરની આગળ
તે મામતની વાતચિત કરવાનું શરૂ કરી દીધું, ગવર્નરને કહ્યું કે જો
કે અમે મમે તે જોરાક લઈશું તો પણ અમારી પછીના તેમ કરી
નહિ શકે. ગવર્નરે તે બાબત વિચાર કર્યો ને જવાબ આપ્યો કે
“ માન્ય ધર્મને ખાતર મોખી રસોઈ કરવી હોય તો તે દરનાની રજા
મળી શકશે, પણ જોરાક તો અપાય છે તેજ મળશે. બીજો જોરાક
આપવો તે મારા હાથમાં નથી ”

દરમીયાન ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ચૌદ બીજા હોદી આવી
પહોંચ્યા, તેઓમાંના કેટનાકે તો પુપ્પ લેવાની ચોખ્ખી ના પાડી
ને સુખ વેઠવા લાગ્યા તેથી હું જેલના ધાગ વાંચી ગયો અને તેમાં
મે જોયું કે આવી મામતની અરજી ડીરેક્ટર ઓફ પ્રીઝન (જેલ
ખાતાના વડા) ને થઈ શકે તેથી ગવર્નરની પાસે અરજી કરવાની
પરવાનગી માગી ને નીચે પ્રમાણે અરજી મોકલી.

“ અમે નવે સહી કરનાર કેદીઓ અરજી કરીએ છીએ કે
અરજદાર બધા એશિયાટીક છે અને કુલ એકવીસ કેદી છે. તેમાંના
અદાર હોદી છે અને બાકીના ચીના છે.

અદાર હીંદીને પોતાના જોરાકને સાફ સવારે પુપ્પ મળે છે બાકીનાને જોગકમા આવત તથા ઘી મળે છે, અને ત્રણ વખત બીનીસ, તથા ચાર વખત પુપ્પ મળે છે સતીવારને દહાડે પોટા અને રતીવારે લીનોતરી આપવામા આવ્યા હતા ધર્મના કારણને લીધે અમે કોઈ જોગ ખાઈ શકતા નથી-કેટલાકને બીનકુન જોસ ખાવાની બધી છે, અને કેટલાક હવાસ જોગ નહિ રોવાથી ખાઈ શકતા નથી ચીનાઓને આવતને બદલે મકાઈ મળે છે

બધા અરજદારને ધણે જાગે યુરોપીઅનોનો જોરાક ખાવાની દેવ છે અને તેઓ રોગી તથા અન્નની મીછ વસ્તુ ખાપ છે, અમારામાંના કોઈને પુપ્પ ખાવાની બીનકુન દેવ નથી તેથી કેટલાકને અશુરજી થઈ આવ્યું છે

અમારામાંના સાત જણે તો બીનકુન સવારનો જોરાક લીધાજ નથી, માત્ર કોઈ વખતે કેટલાક ચીના કેદીને રોગી મળતી હતી, તે માથી તેઓએ દવા ખાઈ એક બે દુકાં આપેલા તે ખાધેના હતા, આ હકીકત અમે ગવર્નરની આગળ રજુ કરી ત્યારે ગવર્નરે જણાવ્યું કે તમે ચીનાઓની પામેથી રોગી લીધી તે ગુન્હો ક્યો દહેવાય.

અમારી સમજ પ્રમાણે ઉપરનો જોરાક એ તબ્બ અસુખનો છે તેથી અમે અરજ કરીએ છીએ કે યુગેલીઅન ધારા પ્રમાણે પુપ્પ હેડીને અમને જોરાક મળવો જોઈએ અથવા તો એરી જાતનો જોરાક મળવો જોઈએ કે જ્યાં પ્રીને અમારો નીમાર થઈ રહે, જે જોરાક અમને મળે તે જોગક અમને પડેલી દેવ અને અમારા રીતરિવાજને અનુસરનો હોવો જોઈએ,

આ દામ ધણુ ઉતાવળનું છે તેથી અરજદારો અગ્ગ ગુનરે છે કે જવાબ અમને તારથી મળવો જોઈએ,

ઉપર પ્રમાણે અરજીમાં અમે એકત્રીસ માણસે સહી કરેલી, સહી થયા બાદ અરજી જતી હતી તેવામાં બીજા ૭૬ હોદ્દા આવ્યા તેઓને પણ પુપ્પુ તરફ તિરસ્કાર હતો, તેથી અરજીની નીચે એક ક્લમ નાખી કે ૭૬ માણસો આવ્યા છે અને તેઓને પણ ઉપરની હરકત નડે છે તેથી તુરત બંદોબસ્ત થવો જોઈએ, આ અરજી તારીખી મોકલવા મેં ગવર્નરને વિનંતિ કરી, તેથી તેણે ટેલીફોનથી ડી-રેક્ટરની પરવાનગી માગી ને તુરત પુપ્પુને બદલે ચાર આઉંસ રાટીનો હુકમ કર્યો, લોકો બધા બહુ રાજી થયા, એટલે સવારના ૨૨ મી તારીખથી અમને ચાર આઉંસ રોટી મળતી અને સાંજના પણ પુપ્પુને દહાડે રોટી મળતી, સાંજના આઠ આઉંસ એટલે અરધી રોટીનો હુકમ હતો, આ બંદોબસ્ત માત્ર બીજો હુકમ થતાં સુધીને સાઈજ હતો, ગવર્નરે આ સવાલને સાઈ કમીટી જેસાડી હતી; અને છેવટે આટો, ઘી, ચાવસ, તથા દાળ એમ આપવાની વાત ચાલી રહી હતી, તેવામાં અમારો છુટકારો થયો એટલે વિશેષ કંઈ થયું નહિ, પ્રથમ જ્યારે અમે આઠજ જણુ હતા ત્યારે અમે કોઈ રાંધતા નહી, ચાવસ ઠીક નહિ જનતા; ને જ્યારે લીસોતરીની વારી આવી ત્યારે લીસોતરી ઘણીજ ખરાબ રાંધાતી તેથી અમે રાંધવાની પણ પરવાનગી મેળવી, પહેલે દહાડે મી. કડવા રસોઈ કરવા ગયા, ત્યારબાદ મી, ચંબી નાઇકુ તથા મી, જીવણ તે બે રસોઈ કરવા જતા, તેઓએ ઉદલા દહાડાઓમાં રોજ દોઢસો માણસ જેટલાની રસોઈ કરેલી, રસોઈ કરવા એક વખત જવું પડતું. અઠવાડીઆમાં બે વખત લીસોતરીની વારી આવતી ત્યારે રોજ બે વખત જવું પડતું. મી, ચંબી નાઇકુની મહેનત ઘણીજ સરસ હતી, બધાઓને વહેંચી આપવાનું કામ મારા હાથમાં હતું,

ઉપરની અરજીમાં વાંચનાર જોઈ શકશે કે હજી એવી આપી છે કે ખાસ અમારે જ લુદો ખોરાક જોઈએ છીએ એમ નથી, પણ હીંદી કેદી માત્રને સારું ફેરફાર થવો જોઈએ, જવનરની સાથે વાત પણ એવાજ પ્રકારની થતી હતી, અને જવનરે કબુલ કરેલું, હજી ઉમેદ ગાંધી શકાય છે કે જેલમાં હીંદી કેદીના ખોરાકનો સુધારો થઈ શકશે.

વગી ચીનાઓ ત્રણનેજ અમારાથી લુદો ખોરાક આવકને બદલે મળતો હતો તેથી કચરાટ રહેતો, ચીનાઓને અમારાથી નોખા તથા હલકા ગણ્યા એમ આભાસ આવતો હતો, તેથી તેઓનીવની મેં જવનરને તથા મી, પ્લેફર્ડને અરજી કરેલી અને છેવટે કુકમ મળ્યો કે ચીનાઓને હીંદીના જોશન ખોરાક અપવો,

ખોરાક વિશે વિચાર કરતાં યુરોપીયનોને શું મળે છે તેની સરખામણી કરવા જેવું છે, તેઓને સવારે નાસ્તામાં પ્રુપુ તથા રોટી આઠ આઉંસ મળે છે, ખાણમાં પણ હમેશાં રોટીને સુપ, અથવા રોટીને ગોસ તથા માંજે હમેશાં રોટી તથા પ્રુપુ એટલે યુરોપીઅનને રોટી ત્રણ વખત મળે તેથી પ્રુપુ દોષ મા ન દોષ તેની દરકાર ન રહી, વગી ગોસ અથવા સુપ હમેશાં મળે એટલે તે પણ તેને વધારામાં થયું, આ સિવાય ધણી વેળા તેઓને આ અથવા કોઈ પણ મળે છે. આ જોનાં દાદરાઓને પોતાને રૂચતો, અને યુરોપીઅનને તેઓને રૂચતો ખોરાક મળ્યો, હીંદી બાપ્પા અધર લટક્યા, તેઓને પોતાનો ખોરાક નહિ, યુરોપીઅનનો ખોરાક અપાય તો ગોરા લજવાય. હીંદીને પોતાનો ખોરાક શું છે તેનો વિચાર શા માટે કરે ? એટલે તેઓને દાદરાઓની દાગમાં મુઝાર્ક રીઝાવુંજ રહે.

આવું અધેર આજનગી નબી રજુ છે તેમાં આપણા સત્યા ગ્રહની હુ ખામી ગણું છું, એક રકમના હીદી કેદી તે ચોરીથી ખીજે જોડેલા જોરાક મગાવીને યાચ એટલે તેને જોરાક ખામત ઇજા ભોગવવી પડે નહિ, ખીજી રકમના હીદી કેદી તે જે જોરાક મળે તે ખામત શકે અને પોતાની ઉપર પડેનાં દુખની કહાણી કહેતાં શરમાય અથવા તો ખીજાને સારું કંઈ ચિતા ન રાખે તથા બહારના અધારામાં રહે જે આપણે સત્યને વગગી રહીએ અને જ્યાં અન્યાય યાચ ત્યાં ઉકળી રહીએ તો આવી ઇજાકરી પડેજ નહિ આપ સ્વાર્થ છોડી પરમાર્થ ઉપર નજર રહે તો દર-દનાં કલાળે તુરત મળી રહે છે

પણ જેમ આવી જાતની ઇજાના ઇનાજ કરવાની જરૂર છે તેમ ખીજે વિચાર કરવાનીએ જરૂર છે કેદી હોઇને કેદનાંક મ કદ મદન કરવાં ધટે છે જે કંઈ ઇજા ન હોય તો કેદી સાના ? જેઓ પોતાના મનને મારી શકે છે તેઓ ઇજામાંજ સુખ માની જેનમાં લહેર કરી શકે છે છતાં ઇજા છે તેવાત તેઓ જીવતા નથી તેઓએ ખીજાને ખાતર જીવુ પણ ન જોઇએ વગી આપણે આપણા બધા રીવાજો એવી હંધી પકડી રાખીએ છીએ કે તેમાં કંઈ દેરફાર થવાની જરૂર છે, 'દેશ તેવો વેશ' એ કહેવત જમળહેર છે આપણે દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહી અહીનો મારો જોરાક હોય તેની ટેવ પાડવી જોઇએ, પુપુ એ ધકની જેમ સારો, સારો અને સોવો જે રાક છે તેમાં સ્વાદ નથી એમ પણ નહિ કહેવાય કેટલીક વેળા ધકથી પુપુ ચટ્ટી જાય છે, વળી મારા વિચાર પ્રમાણે તો જે દેશમાં આપણે રહેતા હોઇએ તે દેશના માનને ખાતર તેની જમીનમાં જે જોરાક પેદા થતો હોય તે જોરાક જે ખસામ ન હોય તો લેવો ધર

છે, પણા ગોરાઓ પોતાને પસંદ છે તેથી પુપ્પ હમેશાં સરારે ખાય છે, તેની સાથે દુધ અથવા ચકર અથવા ઘી લેવાથી તે સ્વાદિષ્ટ બને છે, એટલે આત્મા કારણોને લઈને તેમજ આપણે હલ્લુ ફરી જેલમાં ફાળી વખત જતું પડશે. તેથી પણ પુપ્પ ખાવાની આદત દરેક હીદીએ પાડવાની જરૂર છે, એમ આપણે કરશું તો જ્યારે પુપ્પ માત્ર નીમકની સાથે ખાવાનો વખત આવશે ત્યારે બહુ કફાડું નહિ જણાય. આપણી કેટલીક આદતો દેશના બનાને સાફ આપણે છોડ્યા વિના છુટકોજ નથી. જે જે પ્રજાઓ આગળ વધી છે તે તે પ્રજાએ જેમાં મુદ્દાની વાત નથી તેમાં જતું ક્યું છે સુક્તિદેશન વાગ્યા તો જે દેશમાં જાય તે દેશના ખરાબ ન હોય તેવા રિવાજો, પોષાક વિગેરે ધારણ કરી લેવાનાં મન દરી લે છે.

હરદીઓ.

અમે દોહસો જેવીમાંથી એક પણ માંદગી નહિ ભોજન તો બહુ તાલુખી મણાત, પ્રથમ હરદીમાં મી. સમુદરખાન દત્તા. તેને તો જેલમાં આવ્યા ત્યારેજ દરદ હતું તેથી તેને આવશ્ય પછી બીજેજ દિવસે ઈરખીતાલમાં લઈ ગએલ મી. કડવાને સંધીવાની બીમારી હતી. કેટલાક દલાલ તો કેદખાનામાંજ મલમ વિગેરે દવા માંડતર પાસેથી લીધી. પણ પાછળથી તે પણ ઈરખીતાલમાં ગયા. બીજા બે કેદીને ચારી આવશ્યથી ઈરખીતાલમાં લઈ ગએલા, દવા પછી ગરમ દોવાથી, અને કેદીઓને બહાર તાલુકામાં રહેતું પડતું તેથી થોડા રાત્રને ચારી આવો જતી, તેઓની સારચર નેટની બને તેટલી થતી, હેઠા દિવસોમાં મી. નવાનખાન પણ માંદ પડી ગયા દત્તા, અને ખુટવાને દલાલે તેને દાણે ઘેરવા પડ્યા દત્તા. કાંઈકે તેને દુધ

વિગેરે આપવાનો હુકમ કર્યા બાદ તેની તખીયત કંઈક ઠીક થઈ, છતાં એકદરે સત્યાગ્રહી કેદીઓની તખીયત ઠીક રહેતી હતી એમ કહી શકાય.

જગાની તંગી.

હું આગળ કહી ગયો છું કે જે કોટડીમાં અમને પુરવાખા આવતા હતા તે કોટડીમાં માત્ર એકાવન કેદી રહી શકે તેટલો મારગ હતો. ફળીયુ પશુ તેટલાજ કેદીને સારૂ હતું, છેવટે જ્યારે એકાવનને બદલે એકસો એકાવન કગતા વધારે કેદી થયા ત્યારે બહુ મુશ્કેલી આવી પડી ગવર્નરે તથા બહાર નખાવ્યા અને ત્યાં ધણાને લઈ જવામાં આવતા હતા, છેવટના દિવસમાં એક સો કેદી બહાર સુગ જતા, પશુ તેઓને સવારના પાછા લાવતા. એટલે ફળીયુ તો એકદમ મોકિડું પડ્યું તેટલી જગ્યામાં બહુ મુશ્કેલીથી કેદીઓ રહી શકતા હતા, તેમાં વગી જ્યારે આપણી કુટેવ પ્રમાણે આપણે જ્યાં ત્યાં શુંકીએ ત્યારે જગ્યા બહુ ગદી થવાનો અને પછી મદવાડ લાગુ પડવાનો સંભવ હતો, સારે નશીબે લોકોને સમજવર્તા તેઓ માનતા, અને ફળીયુ સાથે રાખવામાં મદદ કરતા. ધણીજ કાળજી ફળીયુ તથા જાજર તપામવામાં રખાતી હતી, તેથીજ લોકો માદગીમાંથી બચી શકેલા, આટલા કેદીઓને એની સાંકડમાં રાખ્યા તેમાં સરકાર ચુંદે-ગાર છે એમ સહુ કોઈ કશુંય કરશે જે જગોની તંગી હતી તો સરકારને લાજમ હતું કે એટલા કેદીને નહિ મોકલવા જોઈતા હતા. જે લડત લાગી ચાલી હત તો સરકાર કદી વધારે કેદીનો સમાવેશ નહિ કરી શકત.

વાંચન.

હું અગાઉ જણાવી ગયો છું કે જેલમાં અમને ટેમન મળ-

વાની ખવર્તારે રૂઝ આપી હતી. સાથે ખડીઓ કનક વિગેરે પણ આપ્યા હતાં, જેવને લગતી લાયકેરી છે તેમાંથી ફેદાએને ચોપડીઓ મળે છે, તેમાંથી મેં કારવાયના પુસ્તક તથા બાઈબલ લીધાં હતાં, ચીનો ઇન્ડર પ્રીટર આવતો તેની આગળથી અંગ્રેજી કુરાન શરીફ, દક્ષક્ષીના બાપણો, ખરનસ, બેનમન અને રોકાટની જીન્ડોના દારલાયને લખેલાં વૃષ્ટાંત તથા બેકનના નૃતિ વિષેના નિબંધો એટલાં પુસ્તક લીધાં હતાં, મારી પોતાની ચોપડીઓમાંથી મણીલાલ નજીબાઈની 'ગીદાવાળું' ગીતાજી, તામાય પુસ્તકો, મોતરી સાદેએ આપેન ઉરદુ ક્રિતાય, રોલરોઈનાં લખાણ, રસદીન તથા સોફરેટોઈનાં લખાણ એવાં પુસ્તકો હતાં. એમાંનાં ઘણા ખરાં પુસ્તકો જેમમાં મેં વાંચ્યા અથવા ફરી વાંચ્યાં હું તામીલ અભ્યાસ નીચમમરે કરતો હતો. સરારમાં ગીતાજી, ને જ્યારે મણે જાગે કંઈ કુરાન શરીફમાંથી વાચતો માંજે મો. ફોરદુ નને બાઈબલ શીખવતો મી ફોરદુન પોતે ગ્લિનાઈ પ્રિસ્ટી છે. તેને અંગ્રેજી બજુવાનો ધરાઈ ચલાયી તેને બાઈબલ માટે અંગ્રેજી શીખવતો. એ મામ પૂરી જેલ ભોગરવાનું બન્યું હતું તો દારલાયવાના એક પુસ્તકનો તથા રસદીનના પુસ્તકનો તરજુમો પુરો કરવાની હનેદ હતી હું માનું છું કે ઉપરના પુસ્તકોમાં હું ગીરફતાર રહી યકતો હતો તેથી અને એ માસનો વધારે જેલ ભગત તો પણ હું કાપર નહિ થાન એન્ટુજ નહિ પણ મારા જાનમાં હું ઉપયોગી વધારો કરી શકું. એટલે અમુકો મુખ બેનમાં રહેત. વળી હું માનું છું કે જેને સારાં પુસ્તકો વાચવાનો શોખ છે તે મને તે જગ્યાએ એકાંત સંદેશાપના વેડી શકે છે.

મારા શિવજ જેલી બાઈબલોમાં વાંચનારા મી. સી. એમ.

પીલે, મી. નામકુ તથા ચીનાઓ હતા. જંને નામકુએ ગુજરાતી શીખવાનું શરૂ કર્યું હતું. ઉવટના ભાગમાં કેટલીક—ગુજરાતી ગાય-નોની ચોપડી આપો હતી તે ધણા જણ વાંચતા હતા. પણ આને હું વાંચત ગણતો નથી.

કવાયત.

જેલમાં વાંચવામાં આખો દિવસ નહિ ગાળી શકાય, અને તેમ અને તો પણ તે અતે નુકસાનકારક નીવડે એમ જણવામાં હતું. તેથી મહામુશીમતે દરોગાની પાસેથી કસરતી કવાયત શીખવાની પરવાનગી ગવર્નર પાસેથી લીધી. દરોગો ખુબુ ભલો હોવાથી અમને ઘણી ખુશીથી સાંજ સવાર કવાયત આપતો તે ધણીજ ફાયદાકારક હતી. લાંબી મુદત તે કવાયત આપુ રહી શકત તો અમને બધાને ખુબુ ફાયદો થાત પણ ભ્યારે ઘણા હાંદી એકઠા થયા ત્યારે દરોગાનું કામ વધ્યું, ને રૂળીયું સાંકું પડ્યું. આવા કારણોથી કવાયત બંધ રહી. તોપણ મી. નવાજખાન સાથે હતા એટલે તેની મારફતે થોડી ઘણી પણ ધરપરાઉ કવાયત આપતી હતી.

વળી ગવર્નરની પરવાનગી મેળવીને અમે સીવવાના સયાનો ઉપયોગ કરવાનું કામ પણ લીધું હતું. તેમાં કેદીઓનાં પાકીટ કરવાનું શીખતા હતા. મી. દી નામકુ તથા મી. ધરતન આવા કામમાં હેશીઆર હોવાથી તેણે તો તુરત શીખી લીધું. મને ધઃ એમતા વખત ગયો. ફળુ પૂરું શીખાયુ નહિ તેવ માર્ કેદીઓ એકદમ વધી પડ્યા એટલે તે કામ અધુરે રહ્યું. આ ઉપરથી વાંચનાર જોઇ શકે છે કે માણુમની ઇચ્છા હોય તો તે જંગલમાં મગજ કરી શકે છે આમ એક પછી એક એમ કામ શોધીને કર્યા કરત તો દ્રાઇ કેદીને જલનો વખત ભારે નહિ લાગત; પણ તે પોતાના જ્ઞાનમાં ને શક્તિ વધારે કરીને બહાર નીકળત. એવા દાખના જોવામાં આવ્યા છે કે

કેદમાં સારી નિયતવાળા માણસોએ જલ્દી ભારે કામો પણ કર્યા છે. જોન બનીયને કેદમાં આત દુઃખો વેળેને દુનિઆમાં અમર થયેલું 'પીલમીમસ ગ્રેગ્રેમ' નામનું પુસ્તક વખ્યું. તે પુસ્તક અંગ્રેજો બાઇબલથી બીજો દરજ્જો ગણે છે. મી. તીલકે મુગલની જેલમાં નવ માસમાં પોતાનું 'ઓરાયન' નામનું પુસ્તક લખ્યું. એટલે જેલમાં કે બીજા જગ્યાએ મુખ પામીએ કે દુઃખ, સારા થયેએ કે નશારા, તેનો આધાર લણે ભાગે આપણા પોતાના મન ઉપર રહે છે.

મુલાકાત.

જેલમાં અમને મળવાને કેટલાક અંગ્રેજો આવના. સાધારણ નિયમ એવો છે કે એક મહિનાથી અંદર કોઇપણ કેદીની મુલાકાતે કોઇ આવી શકે નહિ. ત્યાર પછી દર માસે એક રવિવારે એક જણને મળવાની છુટ આપવામાં આવે છે. આ નિયમમાં આમ કારણ સર ફેરફાર કરવામાં આવે છે. એવા ફેરફારનો લાભ મી. શીનીખે લીધો, અમે જેલ પહોંચ્યા તેને બીજેજ દહાડે મી. ફોરડુન જે ખ્રીસ્તી ચીના છે તેને કેદમાં મળવા સાફ મી. શીનીખે પરવાનગી મેળવી, અને તે તેને મળી. મી. ફોરડુનને મળતાં તેઓ સાહેબ અમને બીજા કેદીઓને પણ મળ્યા, અમને જવાને લીમતનાં વેશ મળ્યામાં ને પછી તેમના દિવાન પ્રમાણે ખુદની બંદગી કરી. મી. શીનીખે આમ તથા વખત મળી મએલા તેજ મુજબ મી. ડેવીસ કરીને બીજા પાદરી છે ને પણ રજી થયા.

મી. પોલાક તથા મી. કામ્પન આમ ગળ મેળવીને એક વખત મળવા આપ્યા હતા, તેને તો માત્ર ઓરીમના કામ બામત આવવાની પરવાનગી હતી, આમ જોએ મળવા આવે તેની માથે રૂમેણ દરોગો દોષ છે ને જે વાત થાય તે તેની મમજા કરી શકાય.

મી કારટરાઈટ 'ટ્રાંસવાલ લીડર'ના અધિપતિ ખાસ પરવાનગી મેળવી ત્રણ વખત મગી ગયા, તેઓ સાહેબ સુલેહ કરાવવાના હેતુથીજ આવતા એટલે તેને ખાનગીમાં (દરોગાની ગેરહાજરીમાં) મળવાની પરવાનગી હતી હીંદી ગ્રામ શુ જીવન કે શે એનો વિચાર તેઓ સાહેબ પહેલી મુલાકાતે કરી ગયા હતા બીજી મુલાકાતે તેમણે તથા બીજા અંગ્રેજ આગેવાનોએ ઘડેલ કાગળ લખને તેઓ આવ્યા તે ઝગળમાં ફેટનાક ફેરફાર કર્યા પણ મી કરીને, મી. નામ્પુએ તથા મહે સહો કરી આ કાગળ અને સમાધાની વિષે 'ઓપિનિઅન'માં બીજી જગ્યાએ બહુ લખાઈ ગયું છે એટલે અહીં વધારે લખવાની જરૂર નથી.

ચીફ માજિસ્ટ્રેટ મી પ્લેકરડ પણ એક વખત મળવા આવેલા તેને તો હમેશાં મળવાનો હક્ક છે, અને તે કંઈ ખાસ અમનેજ મળવા આવેના એમ ન ગણાય, છતાં અમે બધા કેદમાં હતા તેથી અમુક વખત રોકી આવેના એમ કહેવાય છે.

ધર્મનો અભ્યાસ.

કેદીઓને ધર્મનો અભ્યાસ મળવો જોઈએ, એમ આ જમાનામાં પશ્ચિમના મુતકમાં બધી જગ્યાએ વિચાર જોવામાં આવે છે, તેથી જોહાન્સબર્ગની જેલમાં કેદીઓને સાઈ ખાસ દેવળ છે, આ દેવળ ખ્રીસ્તીઓનેજ સાફ છે દેવળમાં માત્ર ગોરા કેદીઓનેજ જવા આપે છે, મે મી ફોરડુન તથા મારે સાઈ ખામ માગણી કરી પણ ગવર્નરે જણાવ્યું કે તે દેવળમાં માત્ર ગોરા ખ્રીસ્તી કેદીઓજ જઈ શકે દરેક રવિવારે આ દેવળમાં ગોરા કેદીઓ જાય છે ને ત્યાં જુદા જુદા પાદરીઓ ધર્મનું શિક્ષણ આપે છે

કાકરાઓને સારું પણ ખાસ પરવાનગી લઈ કેટલાક પાદરીઓ આવે છે, કાકરાઓને સારું દેવા નથી. તેથી તેઓ જોઈતા મેદાનમાં જોડે છે. ઘડીઓને સારું તેઓના પાદરી આવે છે.

પણ હિંદુ મુસલમાનને સારું તેવું કંઈ જ નથી, હકીકતમાં કેદી ધણા હોતા નથી. છતાં ધર્મને સારું કેદમાં કશું સાધન નથી એ હોદી કામને હીણપત લગાડનાર છે, આ બાબત બંને કામના આગેવાનોએ વિચાર કરી બંને ધર્મનું શિક્ષણ એક હોદી કેદી હોય તેને પણ આપવા વિચાર કરવો ઘટે છે; આપું કામ કરવાને મોલવી તથા હિંદુ ધર્મગુરુ સ્વચ્છ દીવના હોવા જોઈએ, નહિ તો શિક્ષણ વ શુભરૂપ ધર્મ પડવાનો સંભવ છે.

અંત.

ધણું ખરું જો જાણવા જેવું હતું તેનો સમાવેશ ઉપરનામાં થઈ જાય છે, કેદમાં કાકરાઓની માથે હોદીની ગણતરી થાય છે તેને રિપે વધારે વિચાર કરવો ઘટે છે, ગોરા કેદીઓને સુચાને ખાદ્યની મજા છે. દાત સાફ કરવાને દાતણ, તથા નાક મોઢું સાફ કરવાને ટુવાલ ઉપરાંત રૂમાલ મજા છે, આ જુદું હોદી કેદીને કેમ ન મજા એ તપાસવા જેવું છે.

આવી બાબતમાં આપણે ક્યાં પડીએ એમ જોઈએ ધારવાનું નથી, દીપે દીપે સરોવર જરાય એ દેવન પ્રમાણે ઝીંકી બાબતે વડેજ આપણું માન વધે અથવા જાય, જેનું માન નથી તેનો ધર્મ નથી એવું આપણે અરજી ચાનના પુસ્તકમાં વાંચી ગયા. પ્રજાઓ મોટી થઈ છે તે ધીમે ધીમે પોતાનું માન બાબતે ધર્મ છે, માન એટલે ઉર્જાબાપણું નહિ, પણ ડરથી કે આજસંથી જે આપણને ઘટે છે તે જવા નહિ રેવું એવી મનની સ્થિતિ અને તે પ્રમાણેનું આચરણ એ ખરું માન છે. આપું માન તેજ માણસ જોઈ શકે છે

કે જેનો ખરો વિશ્વાસ-આધાર ખુદ-ઘર ઉપર છે, મારો ચોક્કસ અભિપ્રાય છે તે હરકોઈ કાર્યમાં ખરું જાણતું ને ખરું કરતું એવો ગુણ જે માણસને ખરી શ્રદ્ધા નથી તેને હોઈ શકતો નથી " .

પ્રકરણ ૧૨ સું.

ગાંધીજીને બીજી અને ત્રીજવાર કેદની શિક્ષાઓ.

સત્યાગ્રહની લડતમાં નાતાલથી પાંચ આવર્તો સને ૧૯૦૮ માં તેમણે પોતાનું સર્ટિફિકેટ બતાવ્યું નહિ, દરેક માણસ જાણતા હતા કે તેમને સર્ટિફિકેટ મળ્યું હતું પણ જ્યારે સમાધાનીની સરનો પ્રમાણે વર્તવા ના પાડી ત્યારે બીજા લોકોની સાથે તેમણે પણ તે બાગી નાંખ્યું હતું તેમના ઓળખાણને માટે તેમની પાસેથી અંગૂઠાની નિશાનીઓ માગવામાં આવી પણ તે તેમણે આપવા ના પાડી, આવા બહારના દેખાવની કાંઈ પણ જરૂર નહોતી પણ તેમ કરવાથી તે ચલુ કાયદો અંગીકાર કરતા હતા એમ અર્થ થઈ શકતો હતો આથી તેમને બીજવાર જે મહિનાની સખત મજુરીનો કેદની શિક્ષા કરવામાં આવી હતી.

આવી રીતે બધા એશિયાવાસીઓએ પણ કરવા માંડ્યું અને થોડાજ દિવસમાં ફેરીઆઓને વગર પરવાને ફેરી કરવામાટે પકડવામાં આવ્યા. ત્યારે શ્રીમંત અને કેળવણી લોકો ફેરી કરવા લાગ્યા. મસીદના ઇમામ સાહેબ, બ્રિટિશ ઇન્ડિઅન એસોસિએશનના પ્રમુખ, આફનીસ એસોસિએશનના પ્રમુખ અને બીજા ઘણા ચાકમાજી લઈ, કાપડની ગાંસડીઓ લઈ શેરીમાં ફેરી કરવા લાગ્યા, ગાંધીજીને કેદમાં

કેદીઓના જેવો પહેરવેય પહેરતી વેસ્ટસ્ટની પ્રદ્યોતનાળી જમીન ઉપર કામે લગાડવા દેના, ગાંધીજીને સુખ કરનાં ન્યાયવિદ્ય મોઢ્યા દેના કે રા. ગાંધી આ અદાલતના અને મદર અદાલતના એક અમલદાર છે તેમને આવી રીતમાં જોઈ મને ઘણી દિનગીરી થાય છે, તે આ દુઃખ પોતાના દેહના સાજા માટે ઉઠાવે છે, પણ મને તો તેથી ઉરોગ ખ્યાલ આવે છે.

આ સાંજગી તે વખતે ગાંધીજી ન્યાયવિદ્યના સામે જોઈ મોઢ્યા કે: “મેં મારી નાખતું સર્વિશીકેટ રજુ કરવા અને મારા અગ્રુડા અને આંજગીઓની નિશાની આપવા ના પાડી તેથી મને સામે કે કે મારે કાંઈ ખુલાસો કરવો જોઈએ, સરકાર અને હિન્દી અંગ્રેજ દેવન જોનો સિદ્ધિ ધ્વજીઅન એમેસીએસનના મતો તરીકે હું પ્રતિનીધી છું, તે બે વચ્ચે મને ૧૯૦૭ના નંબર જેના એસિવાર્થ કાયદા વચ્ચે મનભેદ થાય છે અને મેં પુણ વિચાર કરી મથાક આપી છે કે તેઓએ કાયદાના મુખ્ય મંથનને તામે ન થવું, જ્યાં કાયદાને માન આપનાર પ્રજા તરીકે તેમાં દરાવેલી ચિંતાને તામે થવું, જ્યાંની સાથે હું માતું છું કે તેમાં ખસુસ કરીને એક એવી વાત છે કે જે અમારા દીકને દુલાવે છે અને એ કાયદો અમને પમંદ નથી, એ બનાવવાનો એકજ રસ્તો છે, અને તે એ કે અમારે તેમાં દરમાવેલી શિક્ષા જોગવતી, મેં જીજાએને પણ સલાહ આપી છે કે મને ૧૯૦૮ ના ૩૬ મા કાયદાને તામે યસની ના પાડવો મને અદાલત જે શિક્ષા દરમાવતો તે જોગવવાને હું તૈયાર છું.”

ગાંધીને સુખ કરી ડ્રાન્સવાલની બીજી ગુરનોમાં બીજા હિન્દી-ઓની સાથે તેમને કેદમાં મોકલ્યા. ગાંધીને લગવડગીતમાં કજા પ્રમાણે:

પ્રકરણ ૧૩ મું.

સત્યાગ્રહની લડતની શરૂઆત.

ગાંધીજી જેલમાં જવાથી બીજા હિન્દીઓએ પોતાના ગ્રામ્યને પણ મોહ છોડી દીધો અને તે સામે સખ વિરોધ દર્શાવવા લાગ્યા, તે પછી ગાંધીજીને કેટલેક દિવસે છોડી મૂક્યા, તેમના જૂઠા પછી વળી સત્યાગ્રહ યુદ્ધની પ્રત્યક્ષતા થઈ અને એકદમ પકડાપકડી ચાલી, આ નેઈ ગાંધીજીએ પોતાના ગ્રામ્યપ્રિય મિત્ર-મી પોતાકને આ યુદ્ધની ખબર આપવા હિંદ મોકલ્યા અને પોતે કેટલાક મિત્રોની સાથે આ બાબતની ચર્ચા કરવા ઈંગ્લેન્ડ ગયા, આથી બ્રિટીશ ગવર્નમેન્ટે આ પ્રકારનો અત્યાચાર ન કરવા આફ્રિકન સરકારને હુકમ કર્યો, આની પણ કંઈ અસર થઈ નહિ.

તે પછી આફ્રિકાની સરકારે હિન્દીઓને માટે એક બીજો કાયદો ઘડ્યો, તે કાયદાના આધારે હિન્દુ તેમજ મુસલમાનોનાં જે પોતપોતાના ધર્મપૂર્વક લગ્ન થતા હતા તેની પવિત્રતાની ચર્ચાઓ લગ્ન થતો હતો, આથી બીજો પણ સત્યાગ્રહ યુદ્ધમાં ભેગાઈ જેલમાં જવા લાગી. મી, પોલાકે હિંદ આવી ઠેકણે ઠેકણે ભાષણો આપી પ્રજા અને ગભ્યના ક્ષત ઉપાડયા, કેટલાક દિવસો પછી સ્વ. શ્રીયુત ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલે હિંદના પ્રતિનિધિ થઈ અહિંની દશાની તપાસ કરવા માટે આવ્યા, તેમણે ત્યાં તપાસ કરી પાછા હિંદ આવ્યા પછી આખા દેશમાં દક્ષિણ આફ્રિકાના દુઃખની વાત જણાવી, તેમણે સને ૧૯૧૧ માં બાંદીપુર કેમેસમાં આફ્રિકાની રહણી પોતાના ભાણ્યમાં જણાવી. તે સંભળી ધણાના મનમાં લાગી આવ્યું હતું.

પ્રદતી અગવળ તેમની રદમરી રેઠાં ચાવી અને અને અમુક અંગે પણ વમાદતી દિલીઓના દ-કા-ભોગવાવા દત્તા તેટલામ—
જાણવા એવી જોશવણ મરકાર પમે કુગમી મર્યા છે.

હિંદીઓની રાજનિષ્ઠા.

સત્યાપ્રદતી દિવસાચ સખધર્મા જે એક ખામ ગતજા નેગ છે કે, હિંદીઓએ કાંઈ ગતે પોતાની આ સાંન અદરોધનુ મમ-
ધર્મા જળખોર વચણ પકડી ના; જોટુ જ નહીં પણ આ દિવ-
સાચ ફરમિયાનની સરકાર ન્યારે કાંઈ અને ખીજ લોડોના બગવા
વેળા વિષમ સ્થિતિમાં આવી પડતા ત્યારે પોતાના સાંન અવરોધને
પડતો મુકી તેમ જહારે ધાયા છે અને નેતી તરફ અડમ રાજમક્તિ
દર્શાવી હતી. ખોર વિમલ, ઝુલુ લોડોનો જગવો, ખાખુરાજાઓની
હડનાલ, એઓના જાગનાંજોષ દર્શાવે છે. છેવટે મન વિમલવેળા
હિંદ જેમ એક રાજનિષ્ઠ મિટીશ પ્રભ તરીકે બ્રિટીશ સામ્રાજ્યને
પડખે ખડું થયું હતું તેમ હાલજી આફ્રિકના હિંદીઓ પણ પૂર્ણ
રાજનિષ્ઠા દાખવી ત્યાંની સગકારને રેક પ્રકારે સદાચના આપવા
તત્પર થયા દતા. ન્યારે જેટલાક વનંદાઓએ જાગવો જગાડયાનું
અને સરકારને મુલકેલીમાં ઉતારી જર્મન પદો બગ્યાનું જાણીનું છે.

ગત મહાન લડાઈમાં સેવા

આ સર્વ હરીને તેઓ આફ્રિકમાંથી નિવૃત્ત થત રહેશ પાછા
હરતાં વચમાં ઉઝાડ મયા દતા. ત્યાં જેટલાક કામ પ્રમંગે તેમજ
માંદમીથી તેઓ રોમયા દત્ત. દરબાન સુરોથી વાદવારધત્રો ચાવી
જેટલે તેમજે વનંમાન વિમલમાં દિલી નેનિડાની સારકારના ખ્યાતામાં
અર્ધતમ કાર્યે હિંદુ દત્ત આવા તીરવા રવેલમકાને અમ ખ્ય-
વાર થન છે.

કર્ચું છે, અમદાવાદની પ્રાન્તીક પરીષદ ભરાઈ હતી તે વખતે તેમણે આવી પરીષદમાં માનુષાવામાં બોલવા વિશે ભાષણ આપ્યું હતું. તેમજ તે વખતે હોમરૂઢની ચળવળમાં મહાસીસ એનીમેસેન્ટને સરકારે કેદ કરેલા હોવાથી તેમને ઠોડી મુકવા સંબધી ઉત્તમ ભાષણ કર્યું હતું, તે પછી ગોધરામાં ભરાયેલી રાજકીય પરીષદમાં તે પ્રમુખપદે બીરાજ્યા હતા અને ત્યાં તેમણે ઉત્તમ ભાષણ કર્યું હતું. તે વખતે હો, મ. તિલક અને ઓ. આપડે પણ આન્યા હતા. તેમણે અમદાવાદના મિન મલુરોની સ્થિતિ સુધારવા છાટે આગેવાની ભર્યો ભાગ લઈ તેમના પગારો વધારી અપાન્યા હતા તે પછી ઠાકીયાવાડ જતા બીરમભાઈમાં જમત સંબધી ઉતાર્યોને ધણી વર્ષોથી ત્રાસ હતો, તે જઘાત બંધ કરવા માટે તેમણે મથલ કર્યો અને તેમાં પણ તેમને જય મળ્યો, અને ધણી વર્ષો જે જઘાતનું દુઃખ પ્રગળે સહન કરવું પડતું તે સરકાર પાસે બંધ કરાવ્યું.

પ્રકરણ ૧૫ સું.

ગાંધીજીએ હિંદમાં આવી ઉપાડેલું કામ

અમદાવાદનો ખાતો—તે પછી ગિહારમાં આવેલા અમદાવાદ જિલ્લામાં સેક્ટો વર્ષોથી ન્દાના જગીયામાં અંગ્રેજ જગીયાવાળાઓથી મલુરોને જે ત્રાસ પડતો હતો અને જે સક્ટો વેકવા પડ્યા હતા તેની તપાસ કરવા માટે લોકના આગ્રહથી પોતે ત્યાં ગયા. ત્યાં ગયા પછી ગોરાઓ પણ ગઈગયા, અને તેમાં વચ્ચે ન પડવા તેમને સરકારે પણ મળ્યા. તેમને તે પ્રદેશ છોડી જવા સરકારે

હુકમ આપ્યો, તે વખતે તેમણે તે હુકમનો ભંગ કર્યો અને પોતાના ઉપર કામ ચલાવવા માટે સરકારને આવાહન કર્યું. અંતે સરકારે તે હુકમ પાછો ખેંચી લીધો. તે પછી અહિંના લોકોનાં સંકટ દૂર કરવા માટે એક કમીટીની નીમ્ણું અને તેમાં ગાંધીજીને પણ નીમ્ણા, અને તેના પરિણામે ચંપારણની પ્રજાનાં દુઃખ ધણે ભાગે નષ્ટ થયાં.

ખેડામાં સત્યાગ્રહ—તે પછી ખેડામાં પાક સારો ન ઉતરવા છતાં પણ સરકારે મહેસુલ લેવાનો ઠરાવ કરવાથી તેમણે ખેડૂતોને સત્યાગ્રહ કરવાની સલાહ આપી અને કાર્પએ મહેસુલ ન ભરવું અને સરકાર જમ્મ કરી ધરમાંથી લઈ જાય તો લઈ જવા દેવું, તેમ ચર્તા જેલ ભોગવવાને પણ તૈયાર થવું એવી સલાહ આપી. આથી ખેડા જિલ્લાના લોકોએ સત્યાગ્રહ આરંભ્યો અને કર ન ભર્યો. અંતે જે લોકોને પાક ન થયો હોય તેમનું મહેસુલ મુદતરી રાખવાનો સરકારને ઠરાવ કરવો પડ્યો, અને આ પ્રમાણે અહિં પણ મહાત્માજીની સત્યાગ્રહની લડાઈનો જય થયો.

લડાઈમાં મદદ—જેમ દક્ષિણ આફ્રિકામાં બોર લડાઈ વખતે ગાંધીજીએ સરકારને મદદ કરી હતી તેમ આતુ ભયંકર લડાઈ વખતે તેમણે અહિં પણ રીક્ટો પુરા પાડી સરકારને મદદ કરી. જ્યારે હિંદ ઉપર હુમલો થવાનો ભય જણાયો ત્યારે સરકારે દેશના આગેવાનો અને રાજ્ય મદદારાજ્યોની એક સભા દિલ્લીમાં બોલાવી અને સરકારને મદદ કરવાની અપીલ કરી. તેમાં ગાંધીજી પણ હતા. પણ તે મહામા લો. મા. તિલક અને અડ્ડીમાજીએ બોલાવેલા ન હોવાથી પોને પહેલેજ દિવસે તિલક જેવાને સરકારે આમંત્રણ ન કર્યું તેનો વિરોધ દર્શાવી તે સભામાંથી છડી મવા હતા. પણ બીજો દિવસે ના. વાઠ્ઠીરાયે

સમજાવ્યાથી સત્યાગ્રહી ગયા અને સરકારને મદદ કરવાને વચન આપ્યું. તેમણે ત્યાંથી પાછા ફરી ઠેકાણે ઠેકાણે સભાઓ ભરી કહ્યું કે: "જો દેશના લોકો લડાઈ કરવી ઝાણતા નથી, તેમને સ્વચ્છત્વ મેળવવાનો અધિકાર નથી અને આવા સંકટ વખતે સરકારના પક્ષમાં રહી તેમને મદદ કરવી એ આપણું કર્તવ્ય છે. અને તેમના ઉપદેશથી સંખ્યાબંધ રીફ્યુટો સરકારને પૂરાપાડી ધણી મદદ કરી.

રૅસિડેન્ટ કાયદો—લડાઈ બંધ થતાં સરકારે રૅસિડેન્ટ કાયદો ધડપો. આ વખતે આખા હિંદના વિરોધ છતાં તેમજ દેશના આગેવાનોનો મન ન હોવા છતાં, દેશના ગૃહનૈતિક ચળવળને મારી નાખનાર બ્રિટીશ રૂપી રૅસિડેન્ટ કાયદો સરકારે ધડપો. તે કાયદાથી પોલીસને સારામાં સારા માણસને પણ પકડવાનો અધિકાર અપાયો હતો. આ કાયદો રદ કરવા માટે ગાંધીજીએ આગેવાની લીધી અને તેની ચરૂઆત તા. ૬ હી એપ્રિલ સને ૧૯૧૬ ના રોજ આખા દેશમાં હડતાલ પાડી ઉપવામ કરાવી પોતાનો વિરોધ દર્શાવી કરી તે દિવસે આખા દેશમાં ચાંતપણે હડતાલ પડી. છતાં દિધી. પંજાબ અને દક્ષિણમાં અશાંતિ થતાં મોળાઓ આવી. આ પછી ગાંધીજીએ કાયદા સામે મત્તાગ્રહ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો. અને તે પછી કાયદાઓ તોડવાની ચરૂઆત થઈ.

મુત્તાગ્રહ—ગાંધીજીને પકડવા—આ પછી ગાંધીજીએ પોતાને મળેલો ટ્રેસરરિંદને બંધાવ લેડી લીધો અને સત્યાગ્રહની ચરૂઆત કરી. તે પછી પોતે મુત્તાઈથી પંજાબ જતા હતા તે વખતે તેમના ઉપર પંજાબમાં ન જવા અને મુત્તાઈ ઈલાકામાં જ રહેવાનો હુકમ નીકળ્યો. તે હુકમને તોડી તે પંજાબ જતા હતા ત્યાં રત્તામાંથી તેમને પકડવામાં આખા આ ખબર

આખા દેશમાં જે નેતામાં ફેલાઈ ગઈ અને જે આગેવાને આખા દેશના લોકોના દીવ જીવી લીધા હતા તેની ધરપકડની વાત જાણી દેશ ઉત્ક્રાંતિ અને એકી સાથે આખા દેશમાં તોફાન થયું. પંજાબમાં, અમદાવાદમાં અને ખીજે અનેક રથજે લોકો ઉત્ક્રાંતિ તાર તોડ્યા, રેલના પાટા ઉખેડી નાખ્યા, સરકારી મંત્રાને બાળ્યા અને કેટલીક જગ્યાએ યુરોપિયોના ખૂન કર્યા તેના પરિણામે ઠામે ઠામે—તેમાં પંજાબમાં તોફાનો થયા. પંજાબમાં ગવર્નર ઓડવાસર અને જનરલ ડાયરે ગોળીબાર કરી દુર અત્યાચાર કર્યો તેના અત્યાચારથી કેટલાક નિર્દોષ માણસો પણ માર્યા ગયા માર્શલ લો, અમલમાં મૂકાયે અને ક્ષીટીશ ન્યાયને કંઈક લગાડ્યું આથી આખા દેશમાં ત્રાહી ત્રાહી પોકારાણે આથી પંજાબ જતાં ગંધીજીને પકડીને મુખાઈ લાવી ઊડી મૂક્યા. ગાંધીજી છુટ્યાની ખબર પડતા હુલસો સમી ગયા અને થોડા જ દિવસમાં પાછી શાંતિ પથરાઈ. આ ધોર અત્યાચારથી ગાંધીજીને ધણુ લાગી આવ્યું અને તેથી તેમણે કેટલાક દિવસ ઉપવાસ કર્યા.

આ અત્યાચારોની તપાસ કરવા સરકારે કમીશન નીમ્યું. તેમાં ઓ. ચીમનલાલ સેનલવાડ પણ હતા. તેના પ્રમુખ લોર્ડ હટ્ટ હતા તેવીજ રીતે કેબિનેટ તરફથી પણ કમીશન નિમાયુ તેમાં મહાત્મા ગાંધીજી, શ્રી જયકર શ્રીયુત્તમ, અને તૈયબજી પણ હતા તેમણે તપાસ કરી રીપોર્ટ બહાર પાડ્યો.

ખીલાફત—આ અરમમાં યુરોપમાં લગાઈ શાંત થયા પછી સ્વાહ સ્તાનુર્દસ્તાનના સુસ્તાનના કબજાનો કેટલોક પ્રદેશ લેવાયો તેથી દેશમાં મુસલમાનો તરફથી ખીલાફતની ચળવળ ચરૂ થઈ તેના નેતા પણ ગાંધીજી થયા. અને જ્યાં ત્યાં ખીલાફત માટે સભાઓ

ભરાવા લાગી. મુમત્સાનોને થયેલા અન્યાયો દૂર કરવા હરાવો થવા માંડ્યા.

સત્યાગ્રહની હીલચાલ ચરૂ થયા પછી ગાંધીજી કાયદાનો ભંગ કરી પંજાબ જતા દેશ અને તેથી પકડાવાથી દેશમાં હુસ્લુદો થયાં તે પછી ગાંધીજીની આજ્ઞાથી સોફાએ સત્યાગ્રહની ચળવળ મુલતવી રાખી.

મુદરણ ૧૬ મું.

અમદાવાદની કુંબેશ,

અમદાવાદ—પંજાબની તપાસના પરિણામે જે જે અમલદારોએ ત્યાં અત્યાચાર કરેલો તેમને ન્યાય કરી શિક્ષા કરવા દેશમાં બારે ચળવળ થઈ, પણ ક્ષીટિલ મરદારો તેમાં બરોબર ન્યાય ન આપ્યો. તેમજ ખીલાફતની બાજતમાં ક્ષીટિલ પ્રધાને પોને આપેલા વચ્ચાનો ભંગ કર્યો. ત્યારે મહાત્માએ અમદાવાદ અર્થાત્ તે સરકારની માથેનો સર્વ પ્રદારનો સંબંધ તોડી નાખવાનો પ્રયત્ન ઉપરેશ આપવા માંડ્યો. અને તેની ચરૂઆત સને ૧૯૨૦ ના અગષ્ટની ૧લી તારીખથી, સોફા-ન્ય બાલગંગાધર તિલકના દેહાવસાનનો તિથીથી થઈ. આ સંજોગે સને ૧૯૨૦ માં અમદાવાદમાં જે ગાંધીય પરિષદ મી. અન્નામ તૈયમજીના પ્રમુખપણાનીએ મળી હતી તેમાં અમદાવાદનો હરવ પમાર કરાવ્યો. તે પછી તે કમ-કમમાં સને ૧૯૨૦ માં રપેલ્સલ કોમિશન બગલ તેમાં પણ અમદાવાદનો હરવ પામ કરાવ્યો. આ હગવ પામ થવાથી મોડરેટો ભુદા પડ્યા. મરુદા આગેવાનોએ અમદાવાદની કાયદો નથી અને અગાજ દેશ દેશને એવો ઉપરેશ આપવા માંડ્યો. અમલદારો આ હગવથી ગાંધીજીને મુખે કરેલા લાઆ. ગાંધીજીએ કહ્યું કે અત્યાર મુખી

રાવો ક્યાંથી કાંઈ ફાયદો થયો નથી હવે તો કાર્ય કરી બતાવવું પડશે અને ત્યાગ અને ભોગ આપવાની વાત જણાવી.

અસહકારને અમલમાં મૂકવા ગાંધીજીએ અને બીજા નેતાઓએ ઝુંબેશ ઘડાવી. લોકમાન્ય તિલકના દેવહાવસાનના દિવસથી જ અસહકારનો આરંભ કર્યો તે પછી નાગપુરની કેંગ્રેસ બરાઈ તેમાં કેટલાક વિરુદ્ધ મતના નેતાઓ પણ અસહકારમાં જોડાયા. ગાંધીજીએ ખી; લાક્ષતનો અન્યાય દૂર થાય, પંજાબનો ન્યાય મળે અને સ્વરાજ્ય મળે ત્યાં સુધી સરકાર સાથે અસહકાર કરવો એવો ઉપદેશ દેવા માંડ્યો. આ ચળવળમાં હિંદુ મુસલમાનોનો સંપ થયો. બંને સાથે રહી કામ કરવા લાગ્યા. કલકત્તાની કેંગ્રેસ વખતે મહાત્માજીના અસહકારના દરાવ વખતે ચિત્તરંજનદાસ જેવાનો વિરોધ હતો તે પણ નાગપુરમાં એકમત બની ગયા.

આ પ્રમાણે મહાત્મા ગાંધીજીએ આખા દેશનું વાતાવરણ બદલી નાખ્યું. અને લોકોને સ્વરાજ્ય મેળવવા માટે ભોમ પણ આપવા તૈયાર કર્યા. અત્યારે આખો દેશ ગાંધીજીની ઉપર નજર નાખી તે કહે તે કરવા તૈયાર થઈ ગયો છે. તેમણે અહિંસા પ્રતિષ્ઠા ઉપદેશ આપી લોકોને સહન કરતાં શીખવ્યું.

નવજીવનમાં ધર્મીયાર તે નિનિના વિષયો પણ ચર્ચે છે અને લોકોને સત્યમાર્ગે આહવા, અહિંસાનું પાલન કરવા, નીતિને માર્ગે આહવા, વારંવાર ઉપદેશ આપે છે. તેમનો વાસ્તીમાં એવું બળ છે, તેમનાં મેત્રોમાં એવું તેજ છે, અને તેમના મુખ ઉપર એવું દાર્ય છે કે તેમનો વિરોધી પણ જો તેમનો પાસં જાય તો તે મ્હાત થયા વગર રહેતો નથી અને તેના વિરોધી વિચારો જલ્દાઈ જઈ મહાત્માજી ઉપર પ્રેમ રાખ્યાં કરે છે.

ભરાવા લાગી. મુમત્માનોને થયેલા અન્યાયો દૂર કરવા કરાવે થવા માંડ્યા.

સત્યાગ્રહની હીલચાલ ચરૂ થયા પછી ગાંધીજી કાયદોનો ભંગ કરી પંઝાગ જતા હતા અને તેથી પકડાવાથી દેશમાં કુલ્લડો થયાં તે પછી ગાંધીજીની આગામી લોકોએ સત્યાગ્રહની ચળવળ મુતતરી રાખી.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

અસહકારની જાહેશ.

અસહકાર—પંઝાગની તપાસના પરિણામે જે જે અમલદારોએ ત્યાં અત્યાચાર કરેલો તેમને ન્યાય કરી શિક્ષા કરવા દેશમાં ભારે ચળવળ થઈ, પણ બ્રિટિશ મરકારે તેમાં જરોબર ન્યાય ન આપ્યો તેમજ ખીલાફતની બાજુમાં બ્રિટિશ પ્રધાને પોને આપેલા વચનો ભંગ કર્યો. ત્યારે મહાત્માએ અમલદાર અર્થાત્ તે સરકારની માથેનો સર્વ પ્રકારનો સંબંધ તોડી નાખવાનો પ્રયત્ન ઉપરેશ આપવા માંડ્યો. અને તેની શરૂઆત સને ૧૯૨૦ ના અગષ્ટની ૧લી તારીખથી, લોકમાન્ય બાલગંગાધર તિલકના દેહાવસાનની તિથીથી થઈ. આ મહાંથી મને ૧૯૨૦ માં અમલવાદમાં જે રાજકીય પરિવર્તન મી. અબ્દુલ ગામ તૈયમજીના પ્રમુખપણાનીએ મળી હતી તેમાં અમલદારોને કરાવ પટ્ટાર કરાવ્યો તે પછી તે દત્તકતામાં સને ૧૯૨૦ માં રેપેસેલ કોમિશન લગત નેમાં પણ અમલદારોને કરાવ પાસ કરાવ્યો. આ કરાવ પાસ થવાથી મોટરો લુહા પડ્યા. ઘણા આગેવાનોએ અસહકારથી કાયદો નથી અને અરાજકતા ફેલાશે એવો ઉપદેશ આપવા માંડ્યો. અમલદારો આ કરાવથી ગાંધીજીને મુખે કહેવા લાગ્યા. ગાંધીજીએ કહ્યું કે અન્યાય મુખી હ.

સવો કર્યાથી કંઈ ફાયદો થયો નથી હવે તો કાર્ય કરી ખતાવવું
પડશે અને ત્યાજ અને ભોગ આપવાની વાત જણાવી

અસહકારને અમલમાં મૂકવા ગાંધીજીએ અને જીજી નેતાઓએ
જીજી દેશનો લોકમાન્ય તિલકના દેવદાસનાનના દિવસથી જ અસ-
હકારનો આરંભ કર્યો તે પછી નાગપુરની કેંગ્રેસ ભારાઈ તેમાં કેટલાક
વિરુદ્ધ મતના નેતાઓ પણ અસહકારમાં જોડાયા ગાંધીજીએ ખી,
લાલુતનો અન્યાય દૂર થાય, પંડામનો ન્યાય મળે અને સ્વરાજ્ય
મળે ત્યાં સુધી સરકાર સાથે અસહકાર કરવો એવો ઉપદેશ દેરા
માંડ્યો. આ ચળવળમાં હિંદુ મુસલમાનોનો સંપ થયો. બંને સાથે
રહી કામ કરવા લાગ્યા. કલકત્તાની કેંગ્રેસ વખતે મહાત્માજીના અસ-
હકારના ઠરાવ વખતે ચિત્તરજનદાસ જેવાનો વિરોધ હતો તે પણ
નાગપુરમાં એકમત બની ગયા

આ પ્રમાણે મહાત્મા ગાંધીજીએ આખા દેશનું વાતાવરણ
બદલી નાંખ્યું અને લોકોને સ્વરાજ્ય મેળવવા માટે ભોગ પણ આ-
પવા તૈયાર કર્યા અત્યારે આખો દેશ ગાંધીજીની ઉપર નજર નાંખી
તે કહે તે કરવા તૈયાર થઈ ગયો છે તેમણે અહિંસા મનનો ઉપદેશ
આપી લોકોને સહન કરતાં શીખવ્યું

નવજીવનમાં ધર્મીયાર તે નિતિના વિરોધ પણ ચર્ચે છે અને
લોકોને સંચારમાં ચલાવવા, અહિંસાનું પાલન કરવા, નીતિને માગે
આણવા, વારંવાર ઉપદેશ આપે છે. તેમની ચાલીમાં એવું મગ છે,
તેમના નેત્રોમાં એવું તેજ છે, અને તેમના મુખ ઉપર એવું હાસ્ય
છે કે તેમના વિરોધી પણ જો તેમનો પાસ જાય તો તે મહાત્મા થયા
વગર રહેતો નથી અને તેના વિરોધી વિચારો જાળાઈ જઈ મહા-
ત્માજી ઉપર પ્રેમ રાખ્યા કરે છે

તેઓ જ્યાં જાય છે ત્યાં તેમનાં દર્શન કરવા માટે લોકોની મોટી ભીડ થાય છે. સ્ત્રીઓ પણ તેમનાં દર્શન કરી તેમના કહેવા પ્રમાણે ચાલવા તૈયાર થઈ જાય છે. જેમ શ્રીકૃષ્ણની મધુર મોરલીનું સંગીત સાંભળી ગોપીઓ, ગાયો અને વાછગડાં પણ તેમની પાસે દોડી આવતાં તેમ મહાત્મા મોહનની મધુર વાણીનો નાદ સાંભળવા અત્યારે આવ્યો દેશ ગાંડાપેસો થઈ રહ્યો છે. તે વણા નિડર છે. તેમને ઇશ્વર સિવાય કાંઈનો ભય નથી. નવજીવનમાં તેમણે રાજ્ય કારભારની સામે ધણું લખ્યું, સ્વતંત્રપણે લખ્યું અને આ રાજ્યના અન્યાયોને તેમની હાયામાં જળાભ્યા છતાં તેમને સરકારે કંઈ ન કર્યું.

ગયે વર્ષે ના. રહેનશાહના કાકા ડયુક ઓફ કોનાટ આવ્યા ત્યારે આખા દેશમાં હડતાલ પાડી પ્રજા તરફથી તેમને માન ન આપવા ઉપદેશ આપ્યો. હાલમાં ના. પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સ હિંદમાં પધાર્યો છે તે વખતે પણ આખા દેશમાં હડતાલ પાડી અને તેમના સ્વાગતમાં પ્રજાએ બગતુ નહિ. એવો શ્રીમાધીજીએ ઉપદેશ આપ્યો. ના. યૌધમરાય લૉર્ડ રીડીંગે અહિં આવી એક વાર મહાત્મા ગાંધીજીની મુલાકાત લીધી.

ગાંધીજીની અસહકારની આ ચળવળના અંગે સરકારે હમન નીતિ ધારણ કરી અને કરાચીમાં મૌલના મદમદઅલી, મૌલાના હોશનઅલી, ડૉ. દીયતુ વિગેરે આગેવાનોને લશ્કરને ફોડવાના ગુન્હા માટે માન કરી છે. તે પછી પંજાબ અને જગણમાં હાલમાં—આ ક્રિમિનાલ પ્રમુખ શ્રીયુત ચિત્તરંજનદાસને તેમજ હાલા લજપતરાય, મોતીલાલ નેરો, વિગેરે આગેવાનોને જેલમાં મોકલ્યા છે. પંડિત મદનમોહન મલહીયા વિગેરે મોરોટ આગેવાનોની પણ આ ધરપકડની અગિયો ઉધી છે અને તે હાલ સરકારને આ જાગતમાં સમાધાની કરે તેનો ચાલવો છે.

આ શ્લોકને માને છે. તે કહે છે કે ઇશ્વર જે સર્વવ્યાપક છે, તે લોકોને સત્ય માર્ગ ઉપર પાછા લાવવાને અને મોક્ષમાર્ગ ખતાવવાને જુદા જુદા ક્ષણમાં જુદે જુદે સ્વરૂપે મનુષ્યાવતાર ધારણ કરે છે.

તે માને છે કે ધર્મ વસ્તુતઃ અતિશય વ્યવહારોપયોગી છે. તેમાં બધા કૃત્યોનો સમાવેશ થઈ શકે છે. સત્યાગ્રહની લડત પણ નીતિ-શાસ્ત્રના નિયમને આધારે ચલાવવામાં આવતી રાજકીય લડત છે. જે રાજ્યનીતિ, આચરણ અને વ્યવહાર અંતર્ગતનવડે ચલાવવામાં આવે છે તે બધાં ધર્મના અંગ ગણવાં જોઈએ. ભગવદ્ગીતામાં જે આત્મપરિત્યાગનું ચિત્ર છે તે તેમને પૂરેપૂરું રૂએ છે.

તે કહે છે કે મનુષ્યે ઇશ્વરની ઇચ્છાનુસાર સ્વરાજ્ય, આત્મ-સંયમ અને સ્વાધીનતા મેળવવી, અને તે સાધતોવડે સુકૃતિ મેળવવી. જે પ્રાપ્ત થતાં મનુષ્ય ઇશ્વરની સાથે એકાકાર થઈ શકે છે. તે અદ્વિત-સાતત્યને સુસ્તપણે પાળનારા છે, મન વચન અને કર્મથી સત્યનું આચરણ કરે છે. દેહતિ પણ અસત્યનો અંગીકાર કરતાં નથી. તેમના સત્યપણાની સરકારના અમલદારોને પણ ખાતો થઈ છે. તેમને મન પ્રીત્તી, હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી અને ખ્રિસ્તીઓ સરખાજ નહાય છે. દરેક ધર્મવાળા તેમને પૂજ્ય માને છે. તેમની સેવામાં આવનારા ગમેતેવા માણસો પણ ધર્મના વિરોધને વિસરી ગય છે.

એક વખતે આ લેખકે તેમને પૂછ્યું કે: આપ તો અદ્વિત ચોવીસે દલાક રાજકીય વિષયોનું ચિંતન કરો છો તો આપ ઇશ્વરવિષયક કંઈ કર્તવ્ય કરો છો કે કેમ? આપે આપનામાં કગદળી રહેલું આત્મમગ્ન શી રીતે મેળવ્યું? આનો જવાબ તેમણે આપતાં કહ્યું કે: “તમને જાણે આ રાજ્યકીય પ્રવૃત્તિ લાગતી હોય પણ હું તો તેને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ માનું છું. અને આ કાર્ય કરી હું

ધર્મરત્ની ચોવીમે ક્યાક સેવા કરું છું. મને નવરાશ મળે છે તો માર્ગ વખતે ચાર વાગે જોલો. ઉડી પા અર્ધો કલાક સવમ કરી લઉં છું. આત્મવળ મેળવવા માટે અથવા તો ધર્મરત્નો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે કામ ક્રોધાદિ દુગુણોનો તદ્દન ત્યાગ કરી, સત્યમય જીવન ગાળવું જોઈએ. અને આપણામા જાણે અજાણ્યે પણ કામ ક્રોધાદિ પદારિપુ પ્રવેશ ન કરી શકે ત્યારે આપણે ધર્મરત્નો સાક્ષાત્કાર કરવાને લાયક થઈએ છીએ. હું જે કાંઈ કાર્ય કરું છું તે માત્ર ધર્મર વિષયક મારી ફરજ સમજી કરું છું અને તેને જ હું તો ધર્મમય જીવન ગાળવું સમજું છું ' આ વખતે અમે સત્યાગ્રહયાત્રામાયી સાથે સાથે ફરવા જતા હતા અને વાતો કરતા જતા હતા તે વખતે તેમણે મારી સાથે જાણે ઉડાણનો પ્રેમ હોય તેજ રનેહથી હસતા મુખે વાતો કરી હતી અને હું જે પૂછતો તેનો તે હસીને સતોષકારક જવાબ આપતા હતા. તે વખતે માત્રપચીસ પહેરી પગમાં ચપત્ત પહેરી ખભે રૂમાલ નાંખી હાથમાં લાકડી ઝાંતી સડક ઉપર જતાં તેમનું શરીર જોઈ જોનાર માણુમને આશ્ચર્ય લાગતું કે જે નરરત્નને આખો દેશ મળે છે અને જે આત્મારે આખા સસ્તનતની સાથે ધર્મ યુદ્ધ આરંભી બેઠા છે તે માણુસને જોતા અજાણ્યાને લાગે કે ' શું આજ ગાંધી હશે ' "

તેઓ સાદી જીંદગી ગુજારે છે. હાનમાં તો માત્ર એક નાની પોતડીજ પહેરે છે અને પહેરણુ, ટોપી કાંઈ ધાલતા નથી માત્ર ચાદર ઓઢે છે, સાદી જીંદગી ગણવી તેને પણ તે ધર્મનું અંગ માને છે. મોજશોખ તો તેમને પસંદજ નથી માત્ર જરૂઆતની વસ્તુઓ ઉપરજ ગુજારો કરવો તેજ તેમને આનંદદાયક લાગે છે. તે હમેશાં ચાર વાગે ઉઠે છે, ટાંકે પાણીએ રનાન કરે છે. પયારીમાં

ખુલ્લી ઓસરીમાં સુવે છે. તે અન્ધારે પણ ધણો ઉલોગ કરે છે. દિંદના ખુણેખુણામાં મુસાફરી કરે છે દિવસમાં એક બે ચહેરોમાં જાય ત્યાં ભાષણો આપે અને વળી નવજીવન માટે કે પંચઉડિઆ માટે દેનમાંજ વખીને મેટર મેકરી આપે છે તેમને પૈમાનો લોખ તો હજ નાંદ સાત્તમા જે આત્મચાનીનાં અને પરમદમનાં કક્ષણો કહેવાં છે તે મર્વ તેમનામાં છે તે નિરાશિમ ની છે, તે મહા પ્રમત્ત અને રહે હમખુખા રહે છે. વિનોદ કરતાં જનજના મુજને દમાવી દેનારા છે તેમણે પોતાનો દેહ દિંદને સ્વગત્ત્ય અપાવા માટે અર્પણ કર્યો હોય એમ લાગે છે.

દિંદા પ્રધાન લૉર્ડ મોન્ટેગ્યુ અને બીજા યુરોપિયનો પણ તેમના ચરિત્ર્યનાં વખાણ કરે છે. તે અત્યંત પ્રતિ પજ પૂર્ણ રહેલ રાખે છે. તેમનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે પણ તેમણે અચાત્ર પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમનામાં એવા મહાન દૈવી ગુણો છે કે જેથી તે આખા દેશમાં મહા-માણી તરીકે ગણાય છે. દરેક ધર્મવાળા તેમને મહાત્મા માની તેમના પ્રતિ પૂજ્યભાવ રાખે છે. આદર્શ વર્ગો થતાં દિંદમાં તે શુ પણ આખી પૃથ્વીમાં એવો મહાપુરુષ થયો સંજ્ઞાપો નથી કે જેને આખા દિંદના દરેક ધર્મવાળા, મુમમમાન, પારસી, દિંદુ, જૈન, બૌદ્ધ, અને ખ્રીસ્તી ગણપુરુષ તરીકે પૂજે અને દરેક તેમના ઉપર જાહનમાર ગણે, એવા દૈવી ગુણો મહાત્માજીને આપણી દષ્ટિ મમે અધારે છે કે જેમને કેટલાક ચુસ્ત દિંદુઓ પણ કષ્ટરાજના તરીકે માને છે, કેટલાક ચુસ્ત મુમમમાનો પોતાના પેરનર જેટલું માન આપે છે, જૈનો મદ રોગસ્વામી જેવો પુત્યભાવ ગણે છે, જેને તેમને મુશનો અરનામ મને કે આ કેટલાક ખ્રીસ્તી પધરાતા જગુ માન તુલ્ય તેમના પ્રતિ માનદષ્ટિ રાખે છે, મર્વ ધર્મવાળા એનાં મન જતો મેનદાર તો હાઈ દૈવી ગુણ જ દોષ મને,

તેઓ માને છે કે દેશ સેવા માટે આપણા લોકોએ સારા મિષ્ટાનો ખૂબ શરીર નાબુક બનાવવા કરતાં જાડો ખોરાક ખાઈ નિર્વાદ કરવો, મહેનતથી રોજી પેદા કરવી, અને વિપયવામના છોડી બહુવર્થ પાળવું જોઈએ. તેમના મોટા પુત્ર ભાઈ હરીશાસ આફ્રિકામાં ચર વખત કેદમાં જઈ આવ્યા છે હાલમાં અહિં હિંદમાં-કલકત્તામાં તેમને હમણાંજ પકડયા છે. તેમ ભાઈ મણિશાસ પણ દક્ષિણ આફ્રિકામાં કેદમાં ગયા હતા.

ગાંધીજી સારી જાંઘળી ગુળરે છે. તે સહેર કરતાં ગમડામાં રહેવાનું પસંદ કરે છે. માત્ર એ વાર ખોરાક લે છે, અને તેમાં ઘણું બાગે તો ફળાહાર જ કરે છે. તે પોતાનું કામ મિજાનું પાલવાનું, વાસણું માંજવાનું, ઘર સ્વચ્છ કરવાનું વિગેરે પોતાને હાથેજ કરવું એ પસંદ કરે છે. જે કામ જાતે થઈ શકે નહિ તેજ નોકર પાસેથી લેવું. તે મિતાહારી છે. તેઓ માને છે કે શરીરને કષ્ટ આપવાથી આત્મા વધુ નિર્મળ થાય છે. દાદમાં પણ કંડા પાણીથી ન્હાય છે, તેમને જલનો તો શું પણ મરણનોય ડર નથી. સદા શાંત અને હસમુખા રહે છે, તેઓ સ્વદેશાભિમાનને ધર્મના અંગ તરીકે ગણે છે દેશની ખાતર આત્મભોગ આપવો એને કર્તવ્ય માને છે. તે માને છે કે જે દેશમાં ધર્મ અને નીતિ છે ત્યાંજ આખરે જય છે.

તે માને છે કે અંગ્રેજ કેળવણી લઈને આપણે પ્રગતે ગુલામ બનાવી છે. અંગ્રેજ કેળવણીથી દંભ, રંગ, જુલમ વિગેરે વધ્યા છે રાજ્ય કારત્તારમાં ધંધા રોજગારમાં અને દરેક પ્રસંગે અંગ્રેજ ભાષાનો જે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેથી આ દેશ વધારે પછાત પડતો જાય છે. આપણા લોકો પણ પરસ્પર અંગ્રેજીમાં વાતચિત કરે છે, કાગળો પણ અંગ્રેજીમાં લખે છે, ભાષણ પણ અંગ્રેજીમાં કરે છે અંગ્રેજી રીત રીવાજો પસંદ કરે છે, આ રીત તેમને પસંદ

નથી. હાથમાં ભોકાને જે મોકરીની ધુન હાગી છે તે કभी કરવા માટે સ્વસ્થાપનું જ્ઞાન અને હાથ કારીગરીનું જ્ઞાન અપાવું જોઈએ. તે દુષ્ટ વણાટથી કપડાં વણવાં તેને વધુ પસંદ કરે છે. તેમણે હિન્દમાં દિદ્ મુમલમાનોની વચ્ચે બાઈચારો વધાર્યો છે તે મોટામાં મોટી સેવા છે. તે કહે છે કે: “ધર્મ એટલે ત્રાસ પ્રમાણે અથવા ચાલતા રીત રીવાજ પ્રમાણે ધર્મ પાળવો. એમ હું કહેવા માગતો નથી પણ જે ધર્મની અંદર તમામ ધર્મના મહાવેશ થતી જાય, અને જે ધર્મ આપણને જવાને આપણા કર્તાની મુનુષ્ય લઈ જાય તે જાનતો ધર્મ એવો હું તેનો અર્થ કરું છું.”

તેઓ શારીરિક જગની સામે આત્મજગ ગાંધરવાનું કહે છે. તેમણે આત્મજગપરજ શાશ્વત્વ આક્રિષ્ટમાં જીવ મેળવી લીધી. તે કહે છે કે: મંસાર કુખની કન્યા વધારવાથી કોઈ પણ પ્રમાણે નીતિનો વધારો તો કર્ષ જોઈ નહિ. માટરી વિવાને તે મેલી ગિયા ગયું છે. તેના કરતાં દેહી વેવને તે વધુ પસંદ કરે છે. તે કહે છે કે હિંસ વર્જનાં માણસોએ માદી એકુતની જીંદગી ફેરવી મુખ દારક છે તે સુમજ, દાંતાથી નીત, ધર્મ અનુસાર તે જીંદગી ગુજારતાં શીખવું જોઈએ. દિંદીઓએ માંચામાં જતેયું કોઈપણ કપડું વાપરવું ન જોઈએ, પણ હાથે કાપી, હાથે વણી તે પહેરવું જોઈએ. સ્વતંત્રતા મેળવે મારી નાંખવાથી કે તેમના ઉપર જનરજની વાપરવાથી નહિ મોં પણ જ્યારે આપણે શુદ્ધ જીંદગી ગુજારી હાડે ખગ દિન્દી થઈ ગીયું ત્યારે જ મળશે.

તેઓ ધને જ્યારે માનુષ્યામાં જ મોલવાનું પસંદ કરે છે. તેમનામાં નમતા, અંતઃકરણની શુદ્ધતા, હૃદયજગ અને દિમંત એવાં છે કે તે આધુનિક જમનાના કોઈ વિલક્ષણ પુરોષમાં જ દોષ છે. પરમાત્મા આગ સ્વેચ્છમન મહાત્માજને દીર્ઘપુર કરે એવી શુભેચ્છા છે.

પ્રકરણ ૧૮ અં.

વર્તમાન કોંગ્રેસના પ્રમુખ.

દેશખંધુ ચિત્તરંજનદાસ.

શ્રીયુત ચિત્તરંજનદાસ ચાલુ કોંગ્રેસના પ્રમુખ નિમાયા છે. તે દેશખંધુએ અસહકારનો સિદ્ધાંત મહત્વ કરી પોતાની વકીલાતમાં મળતી અમંજ્ય દ્રવ્યની કમાણી છોડી સ્વર્ચનો ભોગ આપ્યો છે. તેમનું જીવન ચરિત્ર આ રચણે આપવું યોગ્ય ગણ્યું છે.

શ્રીયુત દાસનો જન્મ સને ૧૮૭૦ માં વૈદ્યકુળમાં થયો છે તેમના પૂર્વજ દાકર જીજ્ઞાસા રહેતા હતા. તેમના પિતાશ્રી સુવન મોહનદાસજી અંગ્રેજીના મર્ચન્ટ વિદ્વાન હતા અને કચકત્તા હાઈકોર્ટમાં એટર્ની હતા. તે નિગલિમાની અને દળશીલ પુરુષ હતા. તેમણે પોતાના પુત્ર દામને ભવાનીપુરની લંડન મિશનરકુલમાં વિદ્યાભામ માટે મૂક્યા. તેમણે ત્યાં એન્ટ્રેસની પરીક્ષા પામ કરી. તે પછી તેમને કલકત્તાની પ્રેગીડેન્સી કોલેજમાં એન્જ્યુએટ થવા મૂક્યા. ત્યાં તેમણે બી. એ. ની ડીગ્રી મેળવી. તે પછી તેમને સીવીલ મર્ચિસની પરીક્ષા પાસ કરવા માટે ઇંગ્લાંડ મોકલ્યા. ત્યાં તેમણે સારો અભ્યાસ કર્યો અને સીવીલ મર્ચિસની પરીક્ષામાં પાસ થયા. પણ તેમની સિવિલ મર્ચિસમાં ચુટણી થઈ નહિ.

જ્યારે દેશખંધુ દાસ ઇંગ્લાંડમાં અભ્યાસ કરી રહ્યા હતા ત્યારે તેમણે એક વખતે પોતાની નિર્ભયતાનો ધણો ઉત્તમ પરિચય બતાવ્યો હતો. જેમ્સ મેક્લિન નામના એક માણસે સને ૧૮૯૨ માં

એક મહા મમક્ષ એ ભાણુ આપ્યું તેમાં તેણે ક્ષુદ્રે ' હિંદુ રતાનમાં હિન્દુ અને મુમનાનો ગુનામ ગતિના છે, અને તે લોકો અમારી ગુનામી મરે છે આ કથનને વિદ્યાર્થનામ મદન કરી શક્યા નહિ તેમણે લડનમ ગડેના હિંદવામીએને એમના પ્રી એમ સભા કરી અને વ્યાખ્યાન આપી મેકલિનના આ ભાણુની મામે તીવ્ર વિરોધ દર્શાવે આ મહાની ખમર મના ના મુખ્ય પ્રધાન ગેડ રટનને મળી જેની તેમણે નેકલિનની આ જૂન સુધારવાને માટે અંગ્રેજોની એક સભામાં યુવક ચિત્તરજનદાસને બોલ્યા તે વખતે તેમની ઉમ્મર ૨૨ વર્ષની હતી તોપણ તેમણે તે સભામાં જઈ પોતાની સ્વાધ્યાય એ જસ્વિનાથી પોતે મુગડના મદદ પુરુષોની આગળ પોતાના ખમર દલતાથી સમર્થન કર્યું અને તેના પરિણામે મેકલિનને તેમની ક્ષમા માગવી પડી

તે પછી સિવિલ સર્વિસને માટે ચુટણી થઈ પણ તેમાં તેમનો નામ ન આવવાથી તે ન ચુટણી થયે તેમણે કાવતોનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો આ વખતે ૨૧૦ દાદાબાઈ નવરાજી પાર્લામેન્ટમાં સમા સ. ચવાની ઉમેદવારીની ઈંગ્લાંડ ગયા હતા ત્રીયુન દામે દાદાબાઈના કામમાં બનની મદદ કરી હતી આ ઉપરાંત તેમણે દેશીને અનેક જગ્યાએ બાણો આપ્યા હતા તે પછી પોને જારીસ્ટરની પરીક્ષા પાસ કર્યા પછી દિવમાં આ આ બો મનકતામાં મીસ્ટર તરીકે વડીલાન મવા લાગ્યા

વાથી તે ધણા ચિંતાતુર રહેતા હતા. એવામાં તેમને પ્રમિદ્ધ થવાને એવી એક તક મળી ગઇ કે તે તકનો લાભ તેમણે જવા ન દીધો.

સને ૧૯૦૭ માં અરવિન્દ ધોધ માણીકતલા વાળાને એમના મુકરદમામાં પકડવામાં આવ્યા આ દેશ લડવાને માટે અરવિન્દેની પત્ની પાસે પૈસા નહોતા, તેમ કેઈ ઉદાર વકીલ પણ તેમનું કામ મફત અથવા જુજ ફી લઇને ચલાવવા માટે તૈયાર થયો નહિ. એવામાં આ મહાન કાર્યનો ભાર પોતાની ઇચ્છાથી શ્રમુત દાસે પોતાને માથે લીધો. અને અત્યંત મહેનત કરીને તેમણે અરવિન્દ ધોધને આ મુકરદમામાંથી નિર્દોષ બનાવીને છોડાવ્યા. આ મુકરદમામાં જીતવાથી તેમનું નામ ચારે તરફ ફેલાયું અને તેથી તેમની વકીલાત પણ થોડાજ દિવસમાં ઝગકી ઉઠી.

તેમની વકીલાત સારી ચાલતાં આવક વધવા લાગી, આવક વધતાં સર્વથી પહેલાં તેમણે પોતાના પિતાનું દેવું પાછાં પાર્શના દિમામથી ચૂકાવી આપ્યું. તે પછી જેમ જેમ આવક વધવા લાગી તેમ તેમ પોતાના બાપની માફક તેમણે પણ પોતાના ધનનો સદુપયોગ કરવા માડ્યો. તેમણે આજમુદીમાં હજારો વિધવાઓ અને દરિદ્ર ગૃહસ્થોને ધનની મદદ કરી છે. પોતાના ખર્ચે કેટલીય કન્યાઓનાં કન્યાદાન આપ્યાં છે. સેંકડો બાળકોને પોતે મદદ આપી વિદ્યાભ્યાસ કરાવ્યો છે. આ પ્રમાણે દીન અને દુઃખીઓને મદદ કરવામાં તેમણે કયાસ ન રાખવાથી, તેમના આશિર્વાદથી તેમની આવક પણ ધણીજ વધી ગઇ.

તેમની માસીક આવક દર માસે ૬૦ હજાર રૂપિયાથી પણ વધુ હતી. તે પણ તેમનો ધણો ભાગ દીન દુખીઓને મદદ કરવામાં ખર્ચાતો. જગાણામાં તે પ્રસિદ્ધ ગણાતા તેમનું માન પણ

સાર્વજનિક, જ્યારે ગઈ સાલ નાગપુરમાં કેમિસ જારાઈ ત્યારે તે ફેટલાક અંગાળોને લઈ ખાસ અસહકારની સામે વિરોધ દર્શાવવાને માટે આવ્યા હતા. તે વખતે મહાત્મા ગાંધીજી સયે તેમને ફેટલાક વખત વાદવિવાદ થયો અને તેના પરિણામે ગાંધીજીનું કહેવું તેમને સત્ય લાગતાં તે અસહકારનો તર્કજૂમાં લાગ્યા અને જે ઠગવનો વિરોધ કરવા તે આવ્યા હતા તેજ અસહકારનો કરાવ કેમિસમાં તેમણે જાતેજ રજુ કર્યો, અને પાસ કરાવ્યો. આમ ઠગવ કરાવી બેસી ન રહેતાં અસહકારના સિદ્ધાંત અનુસાર તેમણે તરતજ અમલ કર્યો અને પોતાની દર માસે ૬૦ દળર ઉપરાંતની આવક છોડી વડોદરાને તિલાંજલી આપી. આ પ્રમાણે આ દેશબંધુએ પોતાના સ્વાર્થનો ભોગ આપી દેશ મેવા કરવાને ઝંપનાવ્યું. અને તે પછી અંગાળામાં અને બીજે ફરી અસહકારનો ઉપદેશ આપવા માંડ્યો.

દેશબંધુ દામ દિવસે પોતાની વર્ગલાનનું દામ કરતા અને રાત્રે આદિત્યનું દામ કરતા. સાદિન્ય પ્રતિ પણ તેમને અધ્યાત્મ પ્રેમ છે. તેમણે 'નારાજ' પત્રનું સંપાદન કર્યું હતું. તે મિત્રાલ ફેટલાક ઉત્કૃષ્ટ દાન્ય પણ રચ્યાં છે. તેમણે સંગીત સાગર, કિશોર કિશોરી, અને અંતર્યામી એ પુસ્તકો રચ્યાં છે. અંગ્રેજીમાં પણ તેમણે ફેટલાક પુસ્તકો રચ્યાં છે.

શ્રીયુત દાસ સમાજ અને દેશના કિનારા દાર્શનિક પ્રથમથીજ જામ રેતા રચા છે. કેમિસમાં પણ પોને સામેલ થતા હતા. અને ૧૯૧૬ માં પંજાબમાં ગોળબાર થયા અને આવાયાર થયો તે વખતે પોને ચાર માસ મુખી ત્યાં રહી તેની તપાસ કરી હતી. ત્યાંના અન્યાયોની તપાસ કરવા જોઈ ઈન્ડિયા કેમિસે જે કમીટી નીમી હતી તેમાં મહાત્મા ગાંધીજી વિરેરની સાથે પોને પણ સમાવેલ હતા.

કલકત્તાની સ્પેશલ ડેગ્રિસ વખતે તો તેમણે અસહકાર સામે વિરોધ મત જતાવ્યો હતો પણ નાગપુર ડેગ્રિસ વખતે તો ગાંધીજીના સમાગમમાં આવતાં તેમણે જ અસહકારનો ઠરાવ રજુ કર્યો હતો ત્યાર પછી તેમણે વકીનાત છોડી

આવક છોડી દેશ સેવાનું જ કામ કરવા માંડ્યું છે તેમણે દેશ સેવાને માટે પોતાના સર્વસ્વનો ભોગ આપી સન્યાસી જેવી દશા પ્રાપ્ત કરી છે. દર માસે આઠ હજાર રૂપિયા જેવી જમરજસ્ત આવક ઉપર જે માણસ સાત મારી તેનો ત્યાગ કરે તે કાષ્ઠ અમાધારણ પુરુષ જ હોવો સંભવ છે. અમૂન જમર પત્રિકામાં-શ્રીયુત મોતીલાલ ઘોષે તેમને લખ્યું હતું કે “ હે દેશમધુ ચિત્તરજન, તમેજ પાંચ કરોડ જગાગીયોમાં અમર થયા છો અમારામાંથી તો ધણા હમરમાં પેસીને હુમ થઈ જઈશું, ધણા સ્મરણમાં બગી બગમ થઈ જઈશું પરંતુ તમે તો રાજનૈતિક આકાશમંડનમાં ધ્રુવ તારા સમાન અચળ અને અટલ બાવથી તમારી કિર્તિ કામુગીને ફેલાવી રહેશો, તમે પુજનીય ભારતના સાચા દેવ છો । તમારી પૂજાથી ભારતવાસી પોતાને કૃતકૃત્ય માનશે અને તેથી હે ચિત્તરજન તમને કોટિ પ્રણામ છે ”

તેમની આવી દેશ સેવાથી આ વર્ષે ૩૬ મી મહાસભાના પ્રમુખ તરીકે તેમને ચુટી કાઢવા અને તે દરમિયાન બગામાં સ્વયં-સેવક મંડળોને સરકારે ગેરકાયદેસર મંડળો ઠરાવ્યાથી તે મંડળમાં બગવાથી તેમને પણ કનકતામાં સરકારે કેદ કર્યા દેશની ખાતર આવો ભોગ આપનાર વિરલજ પુરુષો હોય છે.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

શ્રીયુત અરવીંદધોષ

શ્રી અરવીંદ ધોષનું નામ ગુજરાતને તદ્દન અપરિચિત નથી, હાજુ કે તેમણે વડોદરામાં ના. ગાયકવાડ સરકારના પ્રાધવેડ સેક્રેટરી તરીકે અને કાતેજના વાર્ધસ-ગ્રી-સીપાલ તરીકે બાર વરસ સુધી જીવન ગાળેલું છે; તોપણ તેમનું નામ વડોદરા હોડયા પછીજ ખામ ઝાંસફીને પામ્યું છે.

બાજુ અરવિંદ ધોષનો જન્મ ૧૮૭૨ ના ઓગસ્ટની ૧૫ મી તારીખે કલકત્તામાં થયેલો છે. તેમના નાના બાજુ રાજનારાયણ બોઝ એક સુસ્ત સ્વ'ચ્છી હતા અને જ્યારે આ દેશનો યુવકવર્ગ પશ્ચિમની વિદ્યાની અસરથી પોતાનું જીવન યુરોપીયન ઢંગ ઉપર ધડવાની તૈયારીમાં હતો તે વખતે બાજુ રાજનારાયણ બોઝ તેઓને આપણી વિદ્યાની ઉદ્દૃષ્ટતા સમજાવતા. તે વિષય ઉપર તેણે ઘણું લખ્યું છે અને ઘણી સંસ્થાઓ સ્થાપી છે. બંગાલીઓની સરીર સ્થિતિ મુશ્કેલી રવા પણ તેણે પ્રયત્ન કર્યો હતો. તે જે જે કરતા તેમાં સ્વદેશાભિમાન ઝગમગી નીકળતું હતું. અને તે અભિમાન બાજુ અરવિંદ ધોષને વારસામાં મળ્યું હતું.

વગી રાજનારાયણ બોઝ આપણી વિદ્યાર્થી આપણા વિદ્યાર્થીને અટકાવે એવી જે રૂઢીઓ પડી ગઈ હતી તે નાબુદ કરવા પણ યુક્તા નહી, તેનામાં અને અરવીંદ ધોષના પિતા બાજુ કૃષ્ણદાસ ધોષના સ્વભાવમાં બહુ અરખાપણું નહોતું. જન્મે માયાણુ અને પરાપકારી હતા પણ તે સિવાય બંનેના સ્વભાવમાં ધણો તફાવત હતો. કૃષ્ણ-

દાસ ધોળ પરણ્યા ત્યારે ડોક્ટરનો ધધો કરતા હતા પણ પાછળથી તે ઈન્ડિયન મેડીકન અર્વિસ માટે ઇગ્નાડ ગયા હતા યુરોપની કેળવણી મેળવવાની સાથે આપણા દેશની વિદ્યાનુ અભિમાન જરા પણ ઓછું કરવું નહીં પણ તે સલાહ ફળીજીત થઈ નહોતી કૃષ્ણદામ હિંદુસ્થાન પાછા આવ્યા ત્યારે સર્વ પ્રમરે યુરોપીયન જેવા થઈ આ બા હતા છતાં તેના આચારુપણમાં અને પરોપકાર વૃત્તિમાં માત્ર ફેરફાર પડ્યો નહોતો.

બાણુ કૃષ્ણદામની ભત્રીજી એવી હતી કે પોતાના દીકરા પુરી ઇંગ્લેન્ડ કેળવણી મેળવે અને તે હેતુથી તેણે બાણુ અરવિદ્ય વોપને સેન્ટપોનની નિશાળમાં ભણવા માટે દાજીલીંગ મોકલ્યા અને ત્યાર પછી ઇગ્નાડ મોરિયા જ્યારે અરવિદ્ય ધોષ ઇગ્નાડમાં ગયા ત્યારે તેમની ઉંમર ૭ વર્સની હતી તેથી તે ૧૮-૧૯ વરસના થયા ત્યાં મુંઝી તેમને બંગાની ભાષા આવડતી નહોતી અને ને વખતે માત્ર સીવીલ અર્મીની પરીક્ષા પાસ કરવાના હેતુથી જેમ કોઈ અંગ્રેજ થોડું સંસ્કૃત અથવા હિંદુસ્તાની જીએ છે તેમ તે થોડું બંગાલી શીખ્યા. પહેલાં અરવિદ્ય ધોષે માન્ચેસ્ટરમાં થોડો વખત ખાનગી અભ્યાસ કર્યો હતો ત્યાર પછી લંડનમાં સેન્ટ પોતની નિશાળમાં અભ્યાસ કર્યો હતો.

અરવિદ્યા પિતાને પોતાના ધધામાં મારી આવક હતી પણ તે બવહાર મુશ્કેલ ન હોવાથી મોગી રકમ દનમાં વાપરી નાખતા અને ઘણી વખત પોતાના દીકરાને ઇગ્નાડ મોકલવા જોડતા પૈસા તેમની પાસે રહેતા નહોતા, તેથી અરવિદ્યને ઘણી ગરીબાઈ અને મુશ્કેલીથી ત્યાં રહેવું પડ્યું.

૧૮૬૦ માં ૧૮ વર્ગની ઉંમરે અરવિદ્ય સીવીલ સર્જીસની

પરીક્ષામાં બેઠા અને જાપાના વિષયોમાં પાસ થયા અને ૧૦ મે નંબરે આપ્યા પછી ઘોડેસ્વાર થવાની પરીક્ષામાં નાપાસ થવાથી સ્ત્રીવીક્ષ સર્વિસની પરીક્ષામાં નિષ્ફળ નિવડ્યા. ફેટલાકનું એમ કહેવું થાય છે કે જો તે ઘોડેસ્વારની પરીક્ષામાં નાપાસ ન થયા હોત તો તે સરકારી નોકરી સ્વીકારત અને દેશને ઉપયોગી થાત નહીં પણ તે માન્યતા બુદ્ધભરેલી છે, કારણ કે સ્ત્રીવીક્ષ સર્વિસની પરીક્ષામાં નાપાસ થયા છતાં તેમને સારી નોકરી મળી હતી કે જ્યાં તેમને સારી કમાણી હતી અને જીવિખર્ચો લાજ પછુ સારો હતો. વડોદરા કોલેજના વાઇસ-પ્રીન્સીપાલ તરીકે સારો મેળો, સારી આવક, અને સારી સ્થિતિ જોખવતાં છતાં જ્યારે દેશને તેની જરૂર પડી ત્યારે તેણે તે સર્વ ત્યાગ કર્યું હતું.

સ્ત્રીવીક્ષ સર્વિસની પરીક્ષા વખતે તેમની સાથે એક બીચકોફ્ટ નામના અંગ્રેજ સાથે હતા. ત્રીજા જાપાના વિષયમાં અરવીંક પહેલા નંબરે આપ્યા અને બીચકોફ્ટ બીજા નંબરે આપ્યા હતા.

તેજ બીચકોફ્ટ ૧૮ વર્ષ પછી અતીથેરના સેક્રટરી થયા હતા, અને તેની આગળ કેટલા પાંચરામાં અરવિંદધોષ કે જેને કડીથી બાંધ્યા હતા તેને ગાજદોદના ગુન્દા માટે લુમાની આપવા ઉભા રાખ્યામાં આપ્યા હતા. આ પછુ એક વિધીનોજ ખેલ હતો.

સ્ત્રીવીક્ષ સર્વિસની પરીક્ષા આપ્યા પછી અરવીંક કેંસીજની કોંગ્રેસ કોલેજમાં દાખલ થયા. તે વખતે તેના પિતા ગુજરાતી જવાથી તેને કોલેજની રોજરસીય ઉપર આધાર રાખવો પડ્યો હતો. કોંગ્રેસ કોલેજમાંથી તે ૧૮૯૨ માં મેન્યુએટ થયા અને કસામોડય દાખલે-કમાં પહેલે નંબર આપ્યા હતા.

અરવીંકબાબુની કેગવજી દવે પુરી થઇ હતી. દવે તેને સંસા-

રમાં પડવાનું હતું. સારા નસીમે તેને બહુ રાહ જોઈ પડી નહીં વડોદરાના ના ગાયકવાડ સરકાર તે વખતે ઈંગ્લાંડ આવ્યા હતા. અરવીદને તેમની મુનાકાતનો પ્રસંગ મળ્યો અને બીજો વરમે તેણે મહારાજના પર્સનન આમીન્ટટ તરીકે નોકરી સ્વીકારી

વડોદરામાં આવ્યા ત્યારે તેની ઉંમર ૨૧ વર્ષની હતી, તેમનું કાચું જીવન ઈંગ્લાંડમાં વ્યતીત થયેલું હોવાથી કપડાં પહેલવામાં, રીત જાણમાં અને બાહ્યજીવનમાં તે જરામર અગ્રેજ જેવા લાગતા હતા પણ તે છતાં તેનું હૃદય એક આર્પને શોમે તેવું સ્વેદેશી હતું. અગ્રેજી રીતભાત જોવાથી તેને એક દુઃખો થયો હતો અને તે એ કે આપણી કેળવણી અને રીતભાન તેની સાથે સરખાવતા તે હવડા પ્રકારની માન્ય પડી હતી અગ્રેજી વિદ્યાનો મહારનો બપોલો અને અદરની નિમજળતા તેના સમજવામાં આવી હતી યુરોપનો જડવાદ મુખ્ય જીવનને ઉત્કૃષ્ટ કરવામાં ઉપયોગી નથી તે તેને સમજાયું હતું. અષ્ટિ અને સમાષ્ટિ અને જીવનને યુરોપની કેળવણી લાભમરક નથી તે તેણે જોઈ લીધું હતું આપણી વિદ્યા સવને ઉપયોગી થઈ રાકે તેવી તેને લાગી હતી વડોદરામાં ૧૨ વરમના જીવનમાં તેને ઘણો ઉપયોગી અનુભવ મળ્યો હતો અને તે જરૂરનો હતો કારણકે તે પાઠની છદ્મીમાં તેને બહુ ઉપયોગી થયો હતો

વડોદરામાં અરવીદમાણુએ અનેક જગ્યા ઉપર કામ કરી અનુભવ લીધો હતો પહેલાં ખાનગી ખાતામાં, ત્યાંથી દીવાનની ઓફીસમાં, પછી સ્ટેટની કોનેજમાં પ્રોટેસ્ટ તરીકે અને થોડો વખત ના ગાયકવાડના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી તરીકે કામ કર્યું હતું છેવટે કોલેજમાં વાઇસ પ્રોન્સીપાલ તરીકે (મહીને ૭૫૦ ના પગારથી)

હોદ્દો ભોગવતા હતા. જન્મતની નજરે તે બહુ સારી પાપરીએ ચડ્યા હતા, કોલેજમાં પોતાના વિષયો બહુ અસરકારક રીતે સમજાવતા તેથી વિદ્યાર્થીઓ તેને બહુ મહત્તા હતા અને લોકોને પણ તેના પ્રત્યે ધણુ માન હતું. ના. ગાયકવાડ સરકાર પણ તેને માન આપતા અને બાબુની ઇચ્છા હોત તો વડોદરા જેવા મોટા રાજ્યમાં તે મોટામાં મોટા દરજ્જે પણ ચઢી શક્યા હોત, પણ તેના પ્રારબ્ધમાં સુખી જીંદગી નહોતી, પરમાત્માએ તેને માટે વધારે ઉપયોગી કામ નિર્માણ કરી રાખ્યું હતું તેથી તેને વડોદરા છોડવું પડ્યું.

તે વખતે બંગાળમાં, રાજકીય પ્રવૃત્તિનું બહુ જોર ચાલ્યું હતું. સોર્ડ ઈજને કલકત્તાનું યુનિવર્સિટી સ્વરાજ્ય અભ્યવરિયન કર્યું હતું. અને પંતબ અને મુંબઈમાં અન્યાયી ધારા દાખલ કર્યા હતા. બીજા પણ કાર્યથી તેણે ભોક્ષાત્રણી દુઃખાવી હતી અને તેમાં વિશેષે બંગાળના ભાગધારી બંગાલી લોકો બહુજ ઉશ્કેરાઈ ગયા હતા. અને પોતાની ભાગણી દર્શાવવા તેઓએ અંગ્રેજી માસને બોયકોટ કર્યો હતો. તે નવો યુગ હતો. દેશના પુનઃ ઉદ્ધારનો વખત હતો. નવું જીવન ધડવાનો મમય આ દેશમાં ઘણી વખત આવ્યો છે. આત્રજ લોકોમાં જે નાસ્તિક ભાવ આવ્યો હતો તે થી ચક્રાચાર્યે જુર દૂર દૂરો હતો અને લોકોને આસ્તીક કર્યા હતા. યુરોપમાં પણ ૧૬ માં સદીમાં લુથરના ધાર્મિક સુધારાથી નવો કાળ આવ્યો હતો. ૧૮ માં સદીમાં યુરોપમાં સ્વતંત્રતા, મમમાવ અને કાનૂમાવન ઉપદેશથી ધર્મજન અમર થઈ હતો. જાપાનમાં પણ ૪૦ વર્ષ પહેલાં એવા દેશાર થયા હતા. તેજ પ્રમાણે ચીન અને હિંદુસ્તાનમાં પણ નવું જીવન દેવાના ધણુ પ્રયત્નો અનેશ હતા. તેમાં બંગાળના

ભાગલાએ ખાસ ધ્યાન એવે તેવો ખગલખાટ લોકોમાં જગૃત કર્યો હતો.

ખંગાલાની તે વખતની ચળવળ એ પ્રભુએ આપણું જીવન સુધારવાની એક તક આપી છે એમ અરવીંદને લાગ્યું. ૧૮૯૯ માં તેણે 'ઇંદુપ્રકાશ'માં ઇન્ડીઅન નેશનલ કોંગ્રેસ ઉપર કેટલીક દીક્ષ લખી હતી. '૯૦૫ માં તે પોતે જાતે જ ખંગાલાની વસ્તુસ્થિતિ તપાસવા ગયા હતા. ૧૯૦૫ ની ૭ મી ઓગષ્ટે ખંગાલા લોકોએ અંગ્રેજી માલ નહી વાપરવાની પ્રતિજ્ઞ લીધી હતી. તે વખતે વહે માતરમંતું' નામ લેવાની પણ લોકોને મનાઇ થઈ હતી. વિદ્યાર્થીઓને સભામાં જવાની મનાઇ કરવામાં આવી હતી. આ વખતે અરવિંદે તેમની સ્ત્રી મૃણાલીનિને એક પત્ર લખ્યો હતો, તે મનન કરવા યોગ્ય છે.

૧૯૦૫ ઓગસ્ટે ખંગાલા લોકોએ અંગ્રેજી માલ નહી વાપરવાની પ્રતિજ્ઞ લીધી હતી. તે વખતે " વહે માતરમ " નું નામ લેવાની પણ લોકોને મનાઇ કરવામાં આવી હતી. વર્ષ ૧૯૦૫ ની કોન્ગ્રેસે ઠરાવ કર્યો હતો કે ખંગાલાની બોયકોટની દીક્ષા લેવામાં આવી હતી. ૧૯૦૬ ના માર્ચમાં બારીસાલમાં મજેસ્ટ્રેટ પ્રેચોન્સી-યક્ષ કોનફરન્સ પોલીસના દગાણથી ભાગી પડી હતી. કોનફરન્સમાં અરવિંદ હાજર હતા. તેણે વડોદરામાં ખાજા આવી એ બાજુ ઉપર એક જાહેર ભાષણ આપ્યું હતું. પણ આ વખતે તે વડોદરામાં બહુ થોડો વખત રહ્યા હતા. ૧૯૦૬ ના જુલાઈમાં તે કલકત્તા આવ્યા અને ત્યાર પછી ત્યાંજ રહ્યા.

તે વખતે લોકોને સરકારી કેળવણીનો અભાવ થયેલો હોવાથી

જી મી નવેંજરે નેજનલ કોલેજ સ્થાપનામાં આવી અને અરવીંદ ધોષ તેના પહેલા પ્રીન્સીપાલ થયા. પણ તે કોલેજની કોલિન્સીડના મેંજરે સ્વતંત્ર રીતે કોલેજ ચલાવી શક્યા નહીં અને તેથી અરવીંદની સ્થિતિ ઘણી મુશ્કેલ થઈ પડી હતી. તેથી તે પોતાના મનોરથ પુરા કરી શક્યા નહીં. તેના વિચાર એટલા ઉત્તમ હતા કે જો તે અમલમાં આવી શક્યા હોત તો તે આખા દેશને લાભદારી થાત.

To actualise the deepest God-consciousness of human life in the outer life and appointments of men એટલે સર્વ પ્રકારના મનુષ્ય જીવનમાં સર્વ પ્રકારથી પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર કરી પ્રભુમય જીવન કરવું એ અરવીંદનો ખાસ ઉદ્દેશ હતો.

પણ નિરાશ થયા વગર અરવીંદ બાળુએ પોતાની પ્રવૃત્તિ બીજી દિશામાં વધારી “ વડે માતરમ્ ” જે પત્ર બીપીનચંદ્ર ચક્ષાવના હતા તેમાં અરવીંદનાજીએ લેખ લખવા શરૂ કર્યા, અને ધીરે ધીરે તેના મુખ્ય લેખ “ લખવાલું ” કામ અરવીંદના હાથમાં આવ્યું એક નવી જમ્પ-ટ રોક કંપની કરી તે પત્રને દૈનિક કર્યું અને અરવીંદ ધોષના લખાણથી તે એક દીવમમાં લોકપ્રિય થયું. તેનું નિર્ભય લખાણ, તેની હેલી, અગ્રેજી ભાષા ઉપર તેનો કાબુ, તેના હમદા વીચાર અને તેના સ્વદેશાભિમાનથી તે પત્ર બહુ પ્રસિદ્ધ પામ્યું. “ વડે માતરમ્ ” લોકોનું જ પત્ર થયું. એટલા દુર્લભ સમયમાં કોઈ પણ પત્ર એવું પ્રખ્યાત થયું જણાયું નથી.

“ વડે માતરમ્ ” ના લેખો લોકોને બહુજ પસંદ હતા. જો કે તે લેખો લખવામાં બાળુ શ્યામસુંદર ચંદ્રેતી (કે જેને પાછળથી સરકારે ડેપુટીસેલ કર્યા હતા.) તેની મદદ હતી.

અરવીંદ મુરતની ઝેઝિમમાં ભાગ લેવા ગયા ત્યારે તે યોગીને ત્યાં મળ્યા હતા અને તેની પામે યોનાની જીઝાસા જીજીવી ત્યાધી અને વડોદરા ગયા અને ત્યાં તે યોગીએ અરવીંદને એક મકાનના ત્રીજા માળના એક ઓરડામાં લઈ જઈ કહ્યું કે “ આ ઓરડામાં એકાંતમાં બેસો અને જો મનની અદર કાંઈ પણ વિચાર આવે તો તરત મનમાંથી કાઢી નાંખજો. મનની અદર એક વિચાર આવે નહીં તે રિચતિ પદેલાં પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ ” આવી રીતે દેઢ મન શખી ત્રણ દીવસમાં અરવીંદ યોતાના મનમાંથી સર્વ વિચાર કાઢી મનને તદન નિર્મળ કર્યું અને તેનિર્મળ મનમાં નેને જીજાસાસાત્કાર થયો.

ઘોડા દીવસ પછી તેને તે યોગી સાથે મુંજઈ આવવાનું થયું. મુંજઈ આવ્યા કે એક જાહેર ભાષણ આપવા લોકાએ તેને આમદ કર્યો. તે ઉપરથી તેણે તેના ગુરુ-યોગીને જીજાવ્યું કે મારું મન તમે તદન શાંત કરાવેલ હોવાથી મને કાંઈ વિચાર આવવા નથી તો હું જાહેર ભાષણ શી રીતે આપી શકીશ તે મને ખતર પડતી નથી. તેના ગુરુએ કહ્યું: “ કાંઈ ચિતા નહીં, ભાષણ કરવા ગયા પદેલાં આપણે સૌ અહીં પ્રાર્થના કરીશું અને ભાષણ કરતાં પદેલાં પણ તમારે પ્રાર્થના કરી પછી ભાષણ શરૂ કરવું અને તે વખતે જે શબ્દો જીજ ઉપર આવે તે બોલવા. ” તે ઉપરથી તેણે જાહેર ભાષણ આપવાનું શરૂ કરી ગયું અને ગુરુના ઉપદેશ પ્રમાણે જાગણ શરૂ કર્યું એમ દેવેચાલ છે કે તે ભાષણ મધુજ અમરદારક થયું હતું પણ અરવીંદ બીજી ભાષણ કરી બેસી ગયા પછી તેણે યોતાનું મન તપાસ્યું તો તેને જીજાવું કે તે મન તો પદેલાં જેવું જ શાંત હતું, તેમાં કાંઈ વિચાર આવેલજ નહોતા એમ લાગ્યું. જાગણમાં જે કાંઈ ઉપદેશ લોકાને અપાયો તો તે પગલાત્મજેજ તેના મુંજદારા અપેલ દેલો.

મુંબઈ છોડી પુના, નાગપુર વિગેરે સ્થળે જવાનું થયું અને ત્યાં પણ લોકોના આમંત્રણથી ઘણા ભાષણો આપ્યા અને તે ગ્રામીણોના ભાષણની માફક કાંઈ પણ પહેલેથી વિચાર કર્યા વગર આપેલ હતાં. પ્રભુ જ તેના હૃદયદ્વારા લોકો સમક્ષ તે ભાષણ આપતા હતા. એમ તેને સ્પષ્ટ લાગ્યું. એ પ્રમાણે અરવિંદ બાબુ આધ્યાત્મિક અનુભવો વિકાસ પામતા હતા.

આવી રીતે પોતાની મુસાફરી પુરી કરી અને ૧૯૦૮ ના જાન્યુઆરીમાં તે કલકત્તા આવ્યા. ત્યાં એ મહિના પછી તે રાજ્ય દ્રોહના કાવત્રા માટે મપડાયા હતા અરવિંદને તે બાબતની પાછળથી ખબર પડી હતી પણ પોને નિર્ગેષ હોવાથી પોતાના બચાવ માટે કાંઈ પણ પ્રયત્ન કરવાની તેણે ઇચ્છા રાખી નહીં એમ પણ મંત્રણવામાં આવ્યું છે કે અરવિંદ તદ્દન નિર્ગેષ હોવાથી તેને પકડવામાં જે પુરોષીયન પોલીસોને હુકમ થયેલ તેણે રાજ્યનામાં આપ્યા હતાં, અને અરવિંદને પકડવાની ના પાડી હતી અને તેઓ પકડાયા અને ભારે પોલીસ તેને લાલગજરમાં લઈ ગયા ત્યારે થોડો વખત તેની શ્રદ્ધા ઓછી થઈ અને પોતાના હૃદયમાં રહેલ પરમાત્માને પુછ્યું; “ મારે માટે આ શું બને છે ? અને લાગતું હતું કે મારે મારા દેશપ્રત્યે ફરજ બજાવવાની છે, અને તે બરાબર બજાવાય ત્યાં સુધી અને તારૂં રક્ષણ મળશે ” એમ વિચારમાં ત્રણ દિવસ ગાળ્યા ગયા. ત્રીજે દિવસ અંદરથી અત્યંત આગ્રહ કે “ હિરજ રાજ્ય અને જે બને છે તે જોવા કર. ” લાવ બજારમાંથી તેને ૨૫ પાની જેલમાં લઈ ગયા. પ્રભુ પોતાને શી આજ્ઞા આપે છે અને પોતાને શું કરવાનું કહે છે તેની રાહ જોઈ એક ત્યાં એકાંતમાં પ્રભુએ તેને કહ્યું કે “ આત્મવિશ્વાસ માટે અને આત્માનુભવ માટે તને એકાંતની જરૂર હોવાથી અને તારા હાથમાં તને આમંત્રિત હોવાથી તું છોડી ન હોવાથી મેં તને જેલમાં એ.

કાત આપી છે ” તે વખતેજ જેલમાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ તેના હાથમાં ગીતા આપી અને ગીતાનું જે ગદ્ય અર્જુનને સમજાવ્યું હતું તે તેને સમજાવ્યું પ્રભુએ કહ્યું “ મારું કામ કર, સખદૃષ્ટતા દેશો અતીત થા, કળનો ત્યાગ કર, મારું હથીયાર થા, ઉદ્ધમ, મધ્યમ, કનિષ્ઠ, મિત્ર અને શત્રુ, લાભ અને અલાભ, મર્વ તરફ સમભવ રાખ, છતાં મારા કામમાં બેદરબર થઈશ નહીં.”

જેલમાં પડેનાં મૌને બુદ્ધ રાખવામાં આવ્યા. ત્યાંમાટે થોડો વખત પછી મૌને એક ઓગ્રામાં ભેગા રાખ્યા હતા એક ઓરડામાં સૌની સાથે રહેવા છતાં ચોંટે એક અચિત્તથી ખેનતો ચોમ અભ્યાસ વધારી શકતા હતા જે-માથી મૌને કોર્ટમાં લઈ જતા ત્યાર કોર્ટમાં કેસ કેવી રીતે ચાલે છે તે તરફ કોઈ તાહોમનદારતું લક્ષ નહોતું, કોર્ટમાં બધા તહોમનદાર ચોગનો અભ્યાસ કરી લેતા. એક વખત જ્યારે તરવોદ માણુતી જુગાની વેરાન મમય આવ્યો ત્યારે તેના હૃદયમાં પ્રભુએ આજેશ આપ્યો કે હવે મૌને મમય કેમ તરફ ધ્યાન મળે ” તે ઉપરથી થોડો વખત તેમણે કેમ તરફ ધ્યાન રાખ્યું હતું

ત્યારે નીચલી કોર્ટમાં કેસ શરૂ થયો ત્યારે પ્રભુએ તેને કહ્યું “ જ્યારે તને જેલમાં લઈ ગયા ત્યારે તારી દહતા ઓછી થઈ નહોતી ! અને મારું ચગ્ધ માગ્યું નહોતું ! તો હવે માજીએટ સામુ જો, તારા વકીલ તરફ જો. ” તેમણે જોયું તો તે માજીએટ નહોતા તે વાસ્તવે હતા—સાક્ષાત નારાયણ જ ન્યાયાસન પર બેસા હતા. વકીલ તરફ જોયું તો તેને જણાયું કે તે તેના પ્રેમી મિત્ર સાક્ષાત શ્રીકૃષ્ણ હતા પ્રભુએ તે વખતે તેને હૃદયમાં કહ્યું “ હું સર્વમાં છું. અને સર્વ ક્રિયા ચનાવું છું, હું તારું રક્ષક કરું છું તું ખીંક રાખ નહીં, તારો કેસ અને સોંપી દે. ”

ત્યાર પછી જ્યારે તેમને કેમ વડી ફેર્ટમાં ચાલવો શરૂ થયો ત્યારે પોતાની સાથે કેટલાક ગેરઆજમી તહોમત હતી તેને માટે પોતાના વકીલને કેટલીક સુચના આપવા માટે લખવા બેઠા પણ તેટલામાં તેને વકીલ ફેરવવો પડ્યો અને તેના પરમમિત્ર શ્રીયુત ચીતરંજનદાસ ખારીરટર તેમનો બચાવ કરવા વગર ફીએ આવ્યા, તેને જેઠા અન્વીદને ઘણો સતોષ થયો. પણ છતાં તેને સુચના લખાતી હતી તે લખવા બેઠા, પણ તેટલામાં પ્રભુએ તેને આદેશ આપ્યો કે —

“ આ માણસ તને બચાવતો, તારે કાનું લખવાની જરૂર નથી. હું તેને ઘટતી સુચના આપીશ ” તે દિવસથી તેણે પોતાના લખાણના કાગળ ફાડી નાખ્યા અને પોતાના વીન સી આર દામને કાંઈ પણ સુચના આપી નહીં. તે પ્રમણે ચા-વાર પ્રભુ તેને હિમત આપતા હતા.

જેલની અંદર જેલરોએ જોય સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ જે એક અંગ્રેજ હતા તેને કહ્યું કે “ આ માણસને સવાર સાંજ બે વખત અરધો કલાક બહાર ફરવાની છુટ આપો તો સારું. ” તે ઉપરથી તેમને બહાર ફરવા જવાની છુટ મળી. જ્યારે બહાર ફરવા ગયા અને પોતાના કેદખાના તરફ નજર કરી જોયું ત્યારે તેમને લાગ્યું કે તે કેદખાનું નહોતું. સર્વ વાતુ વચ્ચે લાગ્યું જેટની સામેનાં ઝડ, જેલના મળીયા, જેવનાં કપડાં સર્વમાં તેણે પ્રભુને દીધા તેમણે જેનના બીજા કેદી તરફ નજર કરી જોયું તો તે પણ ચોર, લુટારા ન લાગ્યા તે પણ વાસ્તવે નારાયણના સ્વરૂપ લાગ્યા.

૧૯ આસતી વખતે એક સાક્ષીનું કેર્ટમાં ખુન થવાથી બધા તોહમનદારને જેલમાં પાછા છતા રાખવામાં આવ્યા. તે વખતે અર-

વીંદને પોતાનો યોગ વધારવાને ધણા વખત મળ્યો. એક વખત તેણે દસ દીવમ સુધી કાંઈપણ ખાધા પીધા વગર એકાગ્રમનથી પ્રભુનું અમરણ રાખ્યું હતું અને દસ દીવમમાં ફક્ત ત્રણ રાત્રીજ નરા ઉંઘ લીધી હતી. અને રમેશુચી અને તમેશુચી વિચારે એકદમ બંધ કર્યા હતા, તે સમયે પ્રભુએ તેને અનેક ચમત્કારો ખતાવ્યા હતા, દેવ, દેવીઓ, અપ્સરાઓ, દેવસોઠ વિગેરે જોવાની અને અનેક પ્રકારની સિદ્ધિઓ તેનામાં સહજ આવવા લાગી. કેટલીક વખત જોડમાં તે જમીનથી એક હાથ અદ્ધર બેસતા હતા. મામાન્ય મનુષ્ય આવી સિદ્ધિઓમાં ફસાવા વગર રહે નહીં પણ અરવીંદનું મન દૈવ હતું અને તે સર્વ સિદ્ધિઓ મળ્યા છતાં સર્વથી અનીત ચર્ચ રહી શક્યા હતા.

સાપન્સથી પણ જે શક્તિઓનો અનુભવ થઈ શકતો નથી તેવી અનેક શક્તિ તેમના અનુભવમાં આવી અને મનાતન ધર્મનું ખરું રહસ્ય તેમના સમજવામાં આવ્યું.

વડોદરામાં જ્યારે તેમણે પોતાનો અભ્યાસ ચરૂ કર્યો હતો ત્યારે તેમને ધનુર છે કે નહીં તે વિષે પણ શંકા હતી પણ વેદના રહસ્યથી અને ગીતાના ઉપદેશથી તેમના ઉપર ધણી અસર થઈ હતી તેથી તેમને લાગ્યું કે વેદાન્તને આધારે યોગાભ્યાસ કરવાથી લાભ થવા માંલવ છે. તે વખતે તે પ્રભુને કહેતા કે "જો હું હો અને મારું હૃદય જાણતો હો તો જાણજે કે મારે મારે માટે મુક્તિ જોઈતી નથી. બીજા જે માગે છે તે હું માગતો નથી, હું ફક્ત મારા દેશનો ઉદ્ધાર કરવાનું જ મારું છે. જે દેશને હું ચાહું છું, તેને હું મારું જીવન અર્પણ કરના માગુ છું, અને નેનું સર્વ કંઈ મને જોઈતી શક્તિ આપ." ■

યોગનો અભ્યાસ તેમણે ધણી વખત કર્યો હતો પણ જેવી અનુકૂળતા તેમને જેલમાં મળી તેવી બીજી જગ્યાએ મળી નહોતી, જેલમાં તેમણે પ્રભુને કહ્યું. “ મને તારો આદેશ આપ. શું કરવું, કેમ કરવું, તે મને ખબર નથી. મને તારો આદેશ આપ ” તેના જવાબમાં તેમને બે આદેશ મળ્યા હતા એક તો પ્રભુએ કહ્યું કે “ મેં તને જે કામ સોંપેલ છે તેમાં આ દેશનો ઉદ્ધાર કરવાનું છે. થોડા વખતમાં તું જેલમાંથી છુટીશ. મારે તને જેલમાં રાખવો નથી. ” બીજો આદેશ એ હતો કે “ તને આ એકાંત આપી છે તે જ સનાતન ધર્મ મારે જગતમાં પ્રસારાવવો છે તે જ ધર્મ મેં આગળ ઝંખી-મુનીઓદ્ધાર, સાધુદ્ધાર, અવતારદ્ધાર ફેલાવેલ છે. બીજા દેશોને આ ધર્મ સમજાવવા માટે હિંદોના ઉદ્ધાર કરવાનો છે. હિંદે પોતે પોતાને માટે સ્વાર્થીજીવન હલુ સુધી માગેલ નથી. હિંદ જગતના કષ્ટાણુ માટેજ જીવેલ છે અને જગતનું કષ્ટાણુ કરવાથી તેની મોટાઇ વધશે. ”

એ પ્રમાણે જેલમાં અનેક વખત પ્રભુના આદેશથી પોતાનું જીવન ઉત્તમ કર્યું. ૧૨ મહિના પછી એસેસરોએ અને ન્યાયાધીશો તેમને નિર્દોષ ઠરાવી છોડી મૂક્યા.

જગતમાં મનુષ્ય જીવનનો ખાસ હેતુ શું છે તે જણાવવા માટે તે કહેતા કે:—

“ જગતમાં મનુષ્યજીવનનો ખાસ હેતુ તેના પુરુષાર્થનું કારણ એજ નોંધએ કે જેથી તે પ્રભુને ઓગળે, તેના બાલજીવનમાં અનુભવ કરે અને આ અનુભવ ત્યારેજ પુરો થાય કે ત્યારે મનુષ્ય રૂપે, કુટુંબ રૂપે, સમાજ રૂપે, દેશ રૂપે, અને જગત રૂપે, તે તેની પ્રભુ-તાથી પૂર્ણ થઇ શકે ”

અને આટલો વિશ્વાસ કરવા માટે તે કહેતા કે—આપણે વેપા-

રમાં, ઉદ્યોગમાં, કેળવણીમાં, રાજ્યનંત્રમાં, સર્વ પ્રકારના મનુષ્યજીવનમાં સ્વતંત્ર સ્વદેશી ચલું જોઈએ.

તેનું સ્વદેશીકરણ જાણી જાણી છે. પણ એવા સ્વદેશીકરણમાં પુરૂષને માર્ગ મુક્તિ હોતો નથી, અને આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે તેમના ૧૨ મહાના જોડમાં રહેલું પાંચું હતું. જોડમાંથી છુટવા પછી પોતાના કાકા કૃષ્ણકુમાર મિત્રને ઘેર આગ્યા. અને થોડા વખત પછી ધણે સ્વજે જઈ જાહેરભાષણ આપ્યાં, તે વખતે એકોએ તેમના ઉપર અતિશય લાગણી યથા આવી હતી. કેટલાક એક એટલે મુઠી કહેતા કે તેમના વિચાર જલ્દી આગળ પડતા છે પણ પોતાના દેશને માટે જે હિતમ ઉદ્દેશો તેમણે રાખેલા હતા તે વિશે જાણને થઈ નહોતી.

તેમના ભાષણોથી એકા ઉપર જાદુઈ અસર થતી હતી અને તેને પરિણામે તેમના ઉપર જીભું મંદિત આવે તેવો સંભવ હતો. તેમણે પ્રજાને પોતાના હિતમાંથી સાક્ષાત્કાર કરેલા હોવાથી તે જાનતી તેમને આગળથી ખબર પડી હતી, તેથી તે કલકત્તાથી ચંદ્રનગર ગયા ચંદ્રનગરથી પ્રજાની આજ્ઞા પ્રમાણે એક મઠવામાં તે કલકત્તા આગ્યા અને તે વખતે જ ત્યાંથી નીકળતી એક ફ્રેંચ સ્ટીમરમાં કાબજ થયા. ત્યાં જઈ તેના કપ્તાનને પોતાની પાસે જે જુગ રકમ હતી તે આપી કૃત્યું કે: મારે પોંડીચેરી જવું છે. તે સ્ટીમરના કપ્તાનને તેમના ઉપર ક્યા આવવાથી તેમને પોતાની જ સ્ટીમરમાં પોંડીચેરી પહોંચાડ્યા. આ પ્રમાણે ૧૯૦૫ માં અરવીંદ પોંડીચેરી ગયા અને હજુ મુઠી ત્યાંજ છે.

પોંડીચેરીમાં તે તત્વચિંતનમાં અને યોગાભ્યાસમાં પોતાનું જીવન ગાળે છે. ત્યાં ગયા પછી પણ તેમને થોડા વખત સંકલ્પ-વિશ્લેષ થતા હતા કે રાજદ્વારી જીવનથી કે ધાર્મિક જીવનથી કઈ

રીતે હું દેશનું કલ્યાણ કરી શકીશ છેવટે ઇશ્વરના આદેશથી પોતાનો જીવનક્રમ નક્કી કર્યો કે જે પ્રમાણે તે હાલ જીવન ગાળે છે. પોતે પોતાના મકાનની હીવાલની બહાર કોઈ દીવસ જતા નથી પોડીચેરીમાં કોઈ અતકાળને વખતે તેમનાં દર્શન કરવા વિનતી કરે છે તો વર્ષમાં એક બેવાર તે વખતે પોતાના મકાનની બહાર ગય છે

પોડીચેરીમાં એક ક્રેય તત્વજ્ઞાની પોન રીચર્ડની સનાહથી તેમણે એક “આર્થ” નામનું માસીક સને ૧૯૧૪, તા ૧૫ મી એગસ્ટે એટલે પોતાની ૪૨ મી જન્મતીથીએ શરૂ કર્યું છે પોલ રીચર્ડને ગદ્ય લઙ્કામાં લઙ્કા ક્રેય રાજ્ય તરફથી ચુટવામાં આવ્યા હતા પણ ફ્રાન્સના ડાક્ટરે બેવાર તેનું શરીર તપાસી કહ્યું કે તે લઙ્કાને લાયક નથી, તેથી તેને લઙ્કાને મોખરે મોકલવામાં આવ્યા નહીં હાલ તે તથા તેની સ્ત્રી મીરા ગ્રાપાનમાં વસે છે અને ત્યાંથી એક લેખ “આર્થ” ને માટે દર મહિને મોકલે છે

“આર્થ” મા તે એવા ઉત્તમ લેખો લખે છે કે જેને તે બરાબર સમજાય છે તેને ખાત્રીપૂર્વક લાગે છે કે લખનાર કોઈ અવતારી પુરુષ છે

વીતીપત્ર આર્થર નામના એક વિદ્વાન અંગ્રેજે આપણા દેશના રીન, રીવાજ, જ્ઞાન, વિદ્યા ધર્મ વિગેરે તપાસી ઇન્ડિયા એન્ડ ફ્યુચર એ નામનું એક પુસ્તક લખેન છે તેમાં તે એવા નિર્ણય ઉપર આવેન કે હિંદુસ્થાનના વનની જગતી દશામાં છે તેનો સુધારો અને બધું જીવન જગલી હાલતમાં છે, તેની વિદ્યા વહેમી, રીત રીવાજ કદમાં અને પુરુષાર્થમાં વિધ્નકર્તા છે અને જ્યાં સુધી તે યુરોપીયન ઢંગની કેગવણી લઈ યુરોપની વિરાના સરકાર નહીં પામે ત્યાં સુધી જગતમાં તેને સ્થાન મળી શકે તેમ નથી એવા તેના

અભિપ્રાય સામે કલકત્તાના હાલના વાહોરા જગ સર જોન વુડરોફ કે જેણે આપણા તત્ત્વશાસ્ત્રનો સારો અભ્યાસ કરેલ છે તેણે પોતાના પુસ્તક ૪૪ ઈન્ડિયા સીવીલાઈઝએમાં વીલીયમ આર્ચરને જવાબ આપેલ છે અને તેમાં સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે કે હિંદુસ્થાનની વિદ્યા, તેનો સુધારો, જગતના બીજા કોઈપણ દેશથી ઉતરે તેમ નથી, એટલુંજ નહો પણ બીજા દેશ કરતાં ઘણું પ્રકાર ચડતો છે. તે કહે છે કે આ દેશનું જ્ઞાન, શ્રવણ, આર્થને શોધે તેવું છે અને તેવા આર્યો અહીં આગળ હતા પણ વર્તમાનકાળમાં તે પ્રમાણે ઉત્તમ જીવન ગાળનાર આર્યો નજરે પડતા નથી પણ તે કારણથી અહીં વિદ્યા દોપાન હતી એમ કહી શકાતું નથી.

વીલીયમ આર્ચરને બીજો જવાબ લાલા લજપતરાયે “ મોર્ડન રીયુ ” માં આપ્યો છે.

અને તેને ત્રીજો જવાબ અરવીંદ બોષે પોતાના માસીક “ આર્થ ” માં આપ્યો છે. તે જવાબ ખાસ મનન કરવા લાયક છે. આ લેખમાં તેનો વિસ્તાર થઈ શકે તેમ નથી તોપણ કેટલીક અગત્યની બાબત કે જે હાલમાં લોકો સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકતા નથી તે ટુકડાં આપવી યોગ્ય લાગે છે. આગળ આ દેશમાં કેવા આર્યો થતા હતા, આપણી વિદ્યા કેવી રીતે દોપાવતા હતા અને તે વિદ્યાનું બળ કેટલું હતું, તે વર્તમાનકાળની મુશ્કેલીઓમાં કેમ વાપરી શકાય તે બાબત જણાવ આશ્ચર્યકારક રીતે સમજાવે છે.

પહેલો અતિ લિપ્યોગનો પ્રશ્ન એ છે કે આપણી વિદ્યા યુરોપની વિદ્યા કરતાં ઉત્તમ છે. તો આપણી અધ્યયન-પરંપરા દશા શા માટે છે, યુરોપની વિદ્યા, શરીર પ્રાણ અને મનનો વિકાસ કેમ થાય તે સમજાવે છે અને આપણી વિદ્યા શરીર પ્રાણ અને મન ઉપરાંત

ગમે તે પ્રકારનું જીવન એવી રીતે ગોઠવવું જોઈએ કે જેથી દરેક મનુષ્ય સૌના હક્કની અંદર રહેલ એક પરમાત્માને આગળે, તેને પોતાનો કરે. તેનો આનંદ સ્વતંત્ર રીતે લઈ શકે અને પોતાના જીવનમાં તે આનંદ ઉતારી પોતાના દ્રષ્ટાંતથી બીજાને આનંદ આપી શકે.

આત્મનિર્ણય (Self-determination) માટે જે અવાજ હમણાં નીકળેલો છે તે વિશે અરવીંદ લખે છે કે:

આત્મનિર્ણયનો ખરો અર્થ એ છે કે: સૌ મનુષ્ય પ્રાણીમાં, પુરુષ, સ્ત્રી, બાળક, તેમજ તેઓના બનેલ સમાજમાં, વિકાસ પામતા વિકાસ પામેલા નાના કે મોટા સૌમાં એક આત્મા છે, એક જીવ છે. કે જેને પોતાનું સ્વરૂપ ગ્રાસ કરવા માટે પોતાને અનુકૂળ પડે તેવું જીવન ગાળવાનો, અને પોતાનું જીવન પરમાત્માને આનંદ લેવાનું સ્થાન બને—તેવું કબ્બાનો હક છે. આ સ્વધર્મ બીજા સર્વ ધર્મથી વધારે ઉપયોગી છે. તેને માટે ગમે તે તંત્ર ગોઠવવામાં આવે, ગમે તે ઉપાય યોજવામાં આવે, ગમે તે સુધારા દાખલ થાય ગમે તે કાયદા ધારાધોરણ ધડાય. પણ તે આ સ્વધર્મ પ્રમાણે આત્મનિર્ણય કરવામાં આડે આવે તેવા યશ જોઈએ નહીં.” અરવીંદ કહે છે જે સ્વાસ્થ્ય એટલે આત્મજ્ઞાની યર્ષ શકે છે તે જ આત્મશક્તિથી સમ્રાટ એટલે જગતની શક્તિનો માલિક થઈ શકે છે, અને પૃથ્વી, સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા વિગેરેનું સામ્રાજ્ય લઈ શકે છે. જગતના સ્વતંત્રમાં સ્વતંત્ર વસ્તુ આત્મા છે. તેનાથી વધારે સ્વતંત્ર કોઈ સત્તા નથી. તેની જે દેશને ખચર નથી તે દેશને સ્વતંત્ર માનવો. જે દેશની પેટીમાં આત્મા જેવી વસ્તુનો ઉપયોગ થતો નથી તેની પાસે તેના જેવા નહીં સુધારા માગવાથી આપણાં શ્રેય થવા મંભવ નથી.

તેમાં આપનારનો દોષ નથી. તેની પાસે જેવું હશે તેવું આપશે. તેની પાસે જે છે તેમાં આત્મવિકાસની મધ પથ ન હોવાથી તે જે આપશે તે આપણને આપણા જીવન જેવું કરવું જોઈએ તેવું કરવામાં ઉપયોગ થશે નહીં.

તે માને છે કે અંગ્રીજ પ્રજાના વિચાર પરમાર્થી છે પણ તે પ્રજા જ્યારે તે વિચાર ક્રિયામાં લાવે છે ત્યારે સ્વાર્થદ્રષ્ટિથી તેના અમલ કરે છે.

અરવીહનું માનવું છે કે હિંદુસ્થાન સ્વધર્મથીજ પોતાનું અને જગતનું કલ્યાણ કરી શકશે. સ્વધર્મ એટલે બંધારથી જેટલું મળે તેટલું બધું તજી દેવું એમ નહીં પણ તેમાંથી જેટલું આપણા આત્મવિકાસમાં અડચણ ન કરે તે સ્વીકારવું. આપણી જુની રીઠીઓ આપણને ઘણે પ્રકારે નડે છે. તેમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર છે. એટલે કે જે સમાજનું બંધારણ એવું હોય કે જેથી આપણા બહુઓ કાયમને માટે હક્કી દશામાં રહે, હક્કું જીવન ગાળે તે બંધારણ પિચ્છારને પાત્ર છે.

તેજ પ્રમાણે ઓઝોની ઉત્પત્તિ પણ ખાસ જરૂરની છે, અને તેનું કારણ પણ ઉપર જણાવ્યું તે લાગુ પડે છે.

પણ બાણ કહે કે જે જે ફેરફાર આપણે કરીએ તે પુરોપીયન દેખના હોવા જોઈએ નહીં.

“જીજ્ઞાસુ જે સારું હોય તે પ્રદણ કરવું એનો અર્થ હું એમ કરું છું કે પુરોપમાર્થી જે આપણને સારું મળે તે ત્યાં જેવું હોય તેવું સ્વીકારવું નહીં પણ તેના શું ઉપયોગ છે, તે આપણા જીવનમાં, આપણા આત્મવિકાસમાં કામ આવી શકે તેમ છે કે નહીં અને આવો શકે તો કેવો રીતે, કયા રૂપમાં, કયા પ્રકારથી, કેવા બંધારણથી વિગેરે નક્કી કરીને આપણું જીવન ઉત્કૃષ્ટ કરવું જોઈએ.”

જગતની શાંતિ જામતમાં તે લખે છે કે: ત્યાં સુધી મનુષ્યનું હૃદય શાંતિને લાગક થશે નહીં ત્યાં સુધી જગતમાં શાંતિ રહે તે બના શકે તેમ નથી.

અરવીંદ કહે છે: મધ્યિદાનંદ પ્રમુખે પહેલાં આકાશ, વાયુ, તેજ, પાણી, અને પૃથ્વી ઉત્પન્ન કર્યાં અને તેમાંથી અનેક પ્રકારનાં જીવન તૈયાર કરી તેમાં પોને પ્રવેશ કર્યો તેથી નીચેથી ચડતાં આપણને પહેલાં પૃથ્વી અથવા અન્નમય શરીરનો અનુભવ થાય છે અને જડવત્ જીવન શરૂ થાય છે. આ જીવન તદ્દન જડ નથી કારણ કે કેટલાક પથ્થર પણ ઉગતા જોવામાં આવે છે તેથી તેમાં પ્રાણ છે એમ ખમર પડે છે. તે જીવ ઉત્તમ થતાં વૃક્ષનું શરીર ધારણ કરે છે પણ ત્યાં પણ તેનો વિકાસ ઉભોજ થતો હોવાથી વધારે જગ્યામાં ફરવા માટે પશુ શરીર ધારણ કરે છે. પશુમાં મન છે પણ તે અવ્યક્ત છે તેથી પ્રાણની ઉપરનું તત્ત્વ મન વિકાસ પામે તે માટે તે આકુ પશુ શરીર છોડી મનુષ્ય શરીર ધારણ કરે છે અને તે શરીર તે મનને ઉપયોગમાં આવે તેનું ઉત્તુ કરી, પૂંછડી ત્રિજેર ફાળી, આત્મવિકાસને ચોખ્ખું બનાવે છે. આપણે પાઠશાળા જન્મમાં પશુ શરીરમાંથી આત્મા છીએ તેનો એક મોટો પુરાવો આપણામાં પશુ-વૃત્તિઓ જોર કરે છે તે છે અને તે નીચેના દ્રશ્યોની માનુષ્ય પડે છે.

૧. સ્ત્રી પુરુષને પશુની માફક એક બીજા વગર ચાલતું નથી, અને તેજોનો વ્યવહાર પશુ જેવો હોય છે.

૨. મનુષ્ય પશુની માફક શરીર અને પ્રાણ જતા રહે ત્યારે પોતાને મરણ માને છે. ખરી રીતે શરીર અને પ્રાણ જતાથી મનુષ્ય મરતો નથી.

૩. મનુષ્યને પશુની માફક નાચતું ગમે છે.

૪. બાલક બોલતા શીખે છે કે તરત પોતાની જીમ ગમે તેમ વાપરવા માંડે છે કારણ કે તે પશુ હતો ત્યારે તેને બોલવાનું સાધન ન હોવાથી મગ્ન પડતી નહોતી.

૫. પશુના શરીરનો ભાગ મનુષ્યને આપવાથી માદા મનુષ્ય સાળ થાય છે. દાખલા તરીકે કુકરની હોજરી મનુષ્યને આપવાથી મનુષ્યની હોજરી સુધરે છે.

૬. પશુનો જોરાક મનુષ્યને લાગુ પડે છે દ્રષ્ટાંત જે સ્ત્રીને ધારણ ન આવતું હોય તેને " લેક્ટેગેન " એટલે કપાસીઆનું સત્ત આપવાથી ધાવણ આવે છે.

૭. મનુષ્ય, સિંહ, વાઘ, સર્પ વિગેરેથી બીવે છે કારણ કે તે ત્યારે એવી યોનીયોમાં હતો ત્યારે બીજાને બીધું કારણ હતો.

૮. મનુષ્ય સમજે છે કે માંસ મનુષ્યનો જોરાક છે કારણ કે તે પશુ હતો ત્યારે બીજા પશુને ખાઈને જ જીવન ગાગતો.

૯. વળી મનુષ્ય પશુની માદક પૃથ્વીમાંથી નીકળેલ હોવાથી તેને પૃથ્વી ઉપર ચાલવું પડે છે. તે અહર ચાલી શકતો નથી ખરી રીતે તેનામાં એક તત્ત્વ એવું છે કે જે પૃથ્વીથી બધાએજ નથી અને ત્યારે મનુષ્ય તેમજ થાય છે ત્યારે તે અહર ચાલી શકે છે.

૧૦ મનુષ્ય પશુની માદક અમુક હલ સુધીજ વસ્તુઓને જોઈ શકે છે. તે સર્વ જગત એક વખતે જોઈ શકતો નથી. ખરી રીતે તેનામાં એક આત્મતત્ત્વ એવું છે કે જે સર્વ જગત જુએ છે અને તેમજ મનુષ્ય થાય તો તે આખું જગત જોઈ શકે છે

તેથી મનુષ્ય આ જગતમાં પહેલો આવેલ નથી તેમ તે મનુષ્ય થઈને જ માત્ર જતો રહેવાનો નથી. મનુષ્યમાં મન પ્રવાન છે. મન પ્રમાણે તેના પ્રાણ ચાલે છે અને પ્રાણ પ્રમાણે તેનું સગીર ધાયજ

છે મનની ઉપર વિજ્ઞાન છે જે પશુઆવ હોવાથીજ તેને મળે છે, વિજ્ઞાનની સત્તાથી તેને સર્વાત્મભાવ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાં તે ચૈતન્યમય પુરૂષ થાય છે અને વિજ્ઞાનની ઉપર આનંદમય ક્ષેત્ર છે કે જે પોતતું કરી શકવાથી પુરૂષ પુરૂષોત્તમ થાય છે આ વિષય ઉપર શ્રી અરવીંદ ધોષે ઉત્તમમાં ઉત્તમ તત્વજ્ઞાનના વિચારો લખ્યા છે, આ તેની શ્રીનસુરી આદી વેદમાં તૈતરીય ઉપનીષદને મળતી આવે છે અને યુગોપમાં ડારવીનના મતને મળતી આવે છે.

શ્રી અરવીંદે પોતાના ચોમખળથી એટલું સામર્થ્ય મેળવ્યું છે કે, એમ કહેવાય છે કે પોડીચેરીમાં તેનું શરીર છતાં તે બહારના પ્રદેશોમાં ફરી શકે છે.

એક વખત પોડીચેરીમાં એક ગ્રહસ્થની દીકરી બહુ માંદી પડી હતી અને ઘણી દવા કરવાથી અને અતઃકાગ નજીક આવવાથી અરવીંદ પાસે તે હકીકત મૂકી, અરવીંદે કહ્યું તેની દવા છોડી દો, કાલે તે સાજી થઈ જશે તે પ્રમાણે તે છોકરી બીજી દીવસે સાજી થઈ હતી અને તે હજી દયાત છે.

એવી રીતે હનકતામાં એક માણસ ધણું માંદો હતો અને ધણી દવા કરવાથી પણ ફેર ન પાડવાથી અને મદવાડ વધવાથી પોતાના ભાષ સાથે અરવીંદને ખમર આપી તેને પણ અરવીંદે કહ્યું તેની દવા છોડી દો, તેને પાંચ દીવસમાં આરામ થયો, તે ઉપરથી દવા છોડી દીધી અને તે માણસ હાલ સારી તદુરસ્તી ભોગવે છે.

એક વખત પોડીચેરીમાં એક માણસ તેને મગવા ગયો હતો તેને અરવીંદે પૂછ્યું કે તમે શું ધધો કરો છો ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે હું વેપાર કરું છું તે જવાબ ઉપર તેને વહેમ આવવાથી બીજા ઓરડામાં જઈ સવમથી સત્ય તપાસ્યું અને પાછા આવી તે

જેવું કહે છે: તમારા કપાળમાં સી. આઈ. ડી. લખેલું છે. તમે જુઓ તો આ માટે હું તમારી સાથે વધારે વાતચીત કરી શકું તેમ નથી.

એક માણસ તેને આત્મઘાત સંબંધી એક પ્રશ્ન પૂછવા ગયો હતો તેને અરવીંદે તે પ્રશ્ન પૂછ્યા પહેલાં જ તેનો જવાબ આપ્યો હતો.

શ્રી અરવીંદ જેવા ઋષીમુનિઓ આ દેશમાં એક વખત ધણી હતા, આપણા ઉપનીવદ્ તેમના અનુભવના ઉદ્ગાર છે. અરવીંદના લખાણ પછી અતર્થામીના આદેશ જેવા છે, આ દેશ પોતાની મૂળ ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થાએ પાછો ચઢે છે એટલું જ નહીં પણ ખોળને સુધારી ખોળના આત્મવિકાસમા મદદ કરે એ આદેશ ત્રી અરવીંદ ધોપનો ખાસ આદેશ છે.

શરીર મન અને આત્માની ઉન્નતિ કરનાર.

ભાગ્યોદય

માસીકના તમે ગ્રાહક ન થયા હો તો આજે જ ગ્રાહક થજો. તેમાં અધ્યાત્મજ્ઞાન આપનાર તત્ત્વજ્ઞાનના લેખો, મહાન પુરોનાં જીવન ચરિત્રો, બોધક વાર્તાઓ, ઉદ્યોગ કુશર અને વૈદ્યકના લેખો ઉપરાંત દરેક મનુષ્યને સંકટમાંથી તારી ઇશ્વરના મહાન માર્ગે દોરનાર. આર્થિક સ્થિતિની ઉન્નતિ કરાવનાર વિષયો ચર્ચાપ છે. દર વર્ષે એક ઉત્તમ ભેટ મળે છે. જાણ, સ્ત્રી અને યુવાન સર્વેને વિજ્ઞાનના અનેક રસ્તા જતાવે છે. વાર્ષિક લઘુગ્રંથ ૩ ૩-૦-૦ નમુનાની નકલ મોકલ.

વ્યવસ્થાપક ભાગ્યોદય—અમદાવાદ.

૪
પ્રકરણ ૨૦ મું.

સર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર.

—:૦:—

ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકા દેશના વિદ્વાન મહાશયો સન્માન પામેલા જંગમના સુપ્રસિદ્ધ કરી બાણુ રવિન્દ્રનાથ ટાગોરની કિર્તિના યશોગાનના સમાચાર આજે વર્તમાન પત્રોદ્ધારક દરેકના જાણવામાં આવ્યા છે. લોકપ્રિય વાદસરોય સાહેબ નામદાર લોર્ડ હાર્ડને તેમને એશિયાખંડના રાજકર્તાની માનનિયપદ્ધિ આપી તેમના અત્યંત વખાણ કર્યા છે તેમજ અમેરિકાના એક સુપ્રસિદ્ધ પ્રેરેમરે તેમને સર્વ જગતના કવિઓના મુકુટમણિની માન બરેલી ઉપમા આપી છે. એક હિન્દવાસીને સર્વ માન્ય અગ્રિણે તારૂંથી આવી રીતે જયજયકાર થયેલો જાણી કેને હર્ષ નહિ થાય ?

હિંદુસ્તાનની સર્વ ભાષાઓમાં જંગમી ભાષા અત્યારે એક પદ ભોગવે છે. જંગમીની સાથે આપણી કાવ્યભિરુચિની વૃદ્ધિ કરતાં આપણે અધિક પાછળ છીએ એવું સરકારી રીપોર્ટ અને પુસ્તકના વેચાણના આંકડા તપાસતાં આપણને જણાયે.

રવિન્દ્રનાથના વિજ્ઞાપતના પ્રવાસ અગાઉ કથારનીએ તેમની ખ્યાતિ સર્વ રચને જવાબ મળ હતી. જંગમીમાં ઠેકાણે ઠેકાણે તેમની જ કવિતાઓ ગવાળી હતી. તેમની કવિતા વિષે જેવા પ્રદારનો હિત્મદ અને આદર ત્યાંના વિદ્વાનોમાં જણાય છે તેવો હિત્સાદ આધુનિક કવિ માટે જાગ્યેજ આપણામાં જોવામાં આવે છે.

રવિન્દ્રનાથને જગતના વિદ્યમાન કવિ મહાનમાં જે ઉચ્ચ સ્થાન મળ્યું છે તે કયા યોગથી મળ્યું છે તેનું કાંઈક સ્પષ્ટિકરણ થવા માટે તેમનું ચિત્ર આજે વાચકો સમક્ષ રજુ કરવું યોગ્ય પારે છ.

બંગાળના સુપ્રસિદ્ધ ટાગોર કુળમાં સને ૧૮૬૧ ની સાલમાં કવિ રવિન્દ્રનાથ ટાગોરનો જન્મ થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોર છે દેવેન્દ્રનાથની વિદ્વતા, ચિદ્રિત્સકષુદ્ધિ, ધર્મશ્રદ્ધા, અને વિવેક આદિ સદ્ગુણોથી તેમને મહર્ષિની ઉપમા આપવામાં આવી હતી. તેમનો જન્મ જે કે શ્રીમાન કુટુંબમાં થયો હતો પરંતુ તેમના પિતાના મરણ વખતેજ તેમના ઉપર દરિદ્રાવસ્થા આવી પડી હતી. તેમના પિતાની મિલકત જે કંપનીમાં રોકો હતી તે કંપનીના દેવાળામાં તેમની પણ મિલકત ગણ અને કંપનીનું દેવું આપી શકે તેવી સ્થિતિમાં ન હોવાથી પોતાની મિલકત ઉપર દાંચ ન આવે તે માટે દેવેન્દ્રના પિતાએ તજ્જીજ કરેલી, પણ પોતાના વડીલના કરજદારોને દેવું ન આપી હેરાન કરવા તે દેવેન્દ્રને યોગ્ય ન લાગવાથી પિતાની માલમિલકત દેવા પેટે બંહેંચી આપી અને પોતે ગરીબાવસ્થાનો અનુભવ કરતા તત્વચાનથી સંતોષને એવવા મંડ્યા. બીજે સ્થળે પોતાના કરજના સંબંધમાં પોતાની ખુશીથી પગે આવી કેદખાનામાં ગયાનું વર્ણન તેમના ચરિત્રમાં આપ્યું છે. કાપદાની બારીકાથી પોતાથી છટકી જવાની અનુકૂળતા હોવા છતાં પણ તેમ કરવાનો યત્ન ન કરતાં કેદખાનાની સખ ખુશીથી સ્વિકારી એ કાંઈ એાણું આશ્ચર્યકારક નથી.

શ્રીમંતાર્થમાં ઉછરેલાં બાળકોની માફક બાળ્યાવસ્થામાં રવીન્દ્રનાથનું શિક્ષણ પણ સંતોષકારક નહોતું, તેઓ નાનપણથી પોતાના અભ્યાસનો વખત વૈષ્ણવ કવિઓનાં કાવ્યો અને ધર્મગ્રંથો વાંચ-

વાર્માજ ગાળતા. તેમનું લક્ષ રકુચ તરફ જોઈએ તેનું નહોતું. તેથી તેમના પિતાએ તેમને હવે વ્યાગળ અવ્યાસ કરાવવા કરતાં વ્યવહારનાં કાર્યો તેમની પાસે કરાવવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તેથી તેમને પોતાની જાગીરની વ્યવસ્થા રાખવાનું કામ સોંપ્યું. આ વ્યવસ્થા કરવાનું કામ ગામડામાં હોવાથી તેમણે કચકતામાં ન રહેતાં ગામડામાં ખેડુનોના સહવાસમાં રહેવા આડયું ત્યાં તેમના સહવાસમાં ઘણો વખત રહેવાથી તેમનું હૃદય નમ્ર અને સ્વભાવ શાંત બન્યાં. તેમને ફક્ત જાગીરની દેખરેખ રાખવાનું કામ કરવાનું હતું કે રક્ષ કે કામ તો નોકર ચાકરથી થતું અને તેથી ગરીબ લોકોના વધુ સંસર્ગથી તેમનાં સુખદુઃખાદિનો તેમને પૂર્ણ અનુભવ થયો અને આ પ્રમાણે ગામડામાં વસવાથી તેમના સ્વભાવમાં નવિન ફેરફાર થયો. તે જો કચકતામાં રહ્યા હોત તો થવા પામત નહિ. સંખ્યાક્રમે તે નદી તટ ફરવા જતા, ત્યાં રેતી ઉપર આડા પડી સુષ્કિસૌદર્યને નિહાળતા અને પક્ષાઓની મધુર વાણી સાંભળી ઘણો વખત તે ત્યાં જાળતા. આ છાપ તેમના હૃદયપર એવી પડી કે તેનાજ પરિચુમે તેમનામાં કાબ્ય રચના વિષયની રકુર્તો સરસ્વતિ દેવીના પ્રભાદથી તેમનામાં જન્મતી ગઇ. તે મામાન્ય ગણાતું લખાણ પણ કાબ્યમાં ઉતારી શકતા. સ્વીન્ડનાથ જેવા લેખક જંગાળ પ્રાંતમાં જાગ્યેજ બીજા નીકળી શકે છે. નેજોએ નિમંધ. નરથ કથાઓ, ન'ટકો. વાર્તાઓ. તત્ત્વજ્ઞાનનાં અને કાવ્યોનાં અનેક પુસ્તકો રચ્યાં છે. તેમની આવામાં કામળતા, માધુર્ય અને પૂર્ણતાના ગુણો વાસ કરીને રહેવા હૃદય છે. તેમની વાણી હિતકર અને રસવતી છે. તેમણે આત્માર સૃષ્ટિમાં નિ-એના પ્રથો રચ્યા છે. જે જંગાળી ભાષામાં પ્રથમનીય ગણાય છે.

નિમંધ—વિચિત્ર પ્રમંધ. પ્રાચિન, સાહિત્ય. લોક સાહિત્ય.

રાજા પ્રજા, મમત્વ, સ્વદેશ. મમાજ, શિશુ, ચન્દ્રતત્વ, ધર્મ, વિદ્યા
સાગર, શાંતિ નિદ્રેનન.

નવલકથાઓ—વાર્તાઓ—ગોરા, નૌકાકુળી, ચોખ્ખેગ્વાથી. —મા.
હાકુરાણીગદાદ, xગજર્ષિ, નજનીડ. ગજગુચ્છ (પાંચ ભાગ) ચારિત્રી
ગદ્ય, આફ્રી ગદ્ય, બ્યંગકૌતુક.

નાટકો—ચિત્રાંગદા. મિદાયઅભિશાય. વિસર્જન ગજગણી
સુકુટ. શાન્દો મવ, રાજા, ડાકઘર, હારયકૌતુક. પ્રજાપતિરનિબંધ,
વૈકુઠેરખાતા, ગોડાયગવદ, પ્રાયશ્ચિત, અયસ્રાયનન,

કાવ્યો—મંધ્યા સંગીત, પ્રભાત સંગીત, હાથીઓ ગાન,
કડી । કામવ, મોનાગતરી, માનસી, ચિત્રા, ચેતાવી, કવિ કા કપના
કથા મહિની, મદ્યપઓ સ્વદેશ, શિશુ, નૈવેદ્ય, ખેયા, પ્રકૃતિરપ્રતિગોષ્ઠ
માહિની, ગીતગોવી ગાન.

આ ઉપરાંત બીજા માસિકોમાં સ્વદેશ ગ્રેમ, ભારતિય
દત્તિકાસ, સાહિત્ય સેવા વિગેરે વિષયો ઉપર તેમના લેખ અને સભા-
ઓમાં કરેલાં બાવણોનાં ફેટલાંક પુસ્તકો પ્રમિદ્ધ થયાં છે. વગી
'તત્વબોધિની પત્રિકા' નામના બાલ ધર્મ વિષયને ચર્ચતા પત્રના
તેઓ આજ ફેટલાંક વર્ષ થયાં સપાદક છે.

સૃષ્ટિ સૌંદર્યનું વર્ણન કરીને વાંચકોની વૃત્તિ તહિન કરવાને,
કવિઓ ધણા કુશળ થાય છે. પણ તેમાં તે સૃષ્ટિના દેખાવ માથે
સત્યદષ્ય મનુષ્યથી મનોવૃત્તિનું પણ ચિત્ર આવેખવાનું કામ ઉચ્ચ

x સર રવિન્દ્રનાથ કૃત વદ્ધ હકુરાણી અને ગજર્ષિનાં ગુજ-
રાતી ભાષાંતરો અમે પ્રકટ કર્યા છે દરેકની કીંમત રૂ ૧—૦

વ્યવસ્થાપક ભાગ્યોદય—અમદાવાદ

પ્રતિના દુર્વિચાર કરી રહે છે, રવીન્દ્રનાયની આ સંબંધમાં કુચ્છગતા પ્રશંસનીય છે.

તેમનાં નાટકો, નવન દુષ્ટાત્મા અને અન્ય પુસ્તકો, લેખો તેમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિના સ્વભાવની પારીકાષ્ટી મિર્માણ કરવાની અને યોગ્ય પ્રમગે તે તે પાત્રના તે તે સ્વાભાવનું અંગ પ્રગટ કરવાની તેમની ધર્મી અમમાન્ય હમ જખામ આવશે.

તેમના ઇતિહાસ રચયે રહે આચારાદિત્વ પ્રમગ યથેનાં છે. ઉપર તેમના ચરત્રમાં કયા પ્રમાણે મયપજ્જીને આ મમાગ પુદ્ધમાં પગૂત થતા પછી તેમના મનને કદિ નિરાશા લાગી નથી. આજ નદિ તો ભરિધ્ધકાશમાં પોતાના કર્મનું દુઃખ પોતાને પાંચન મગમે એવી તેમનામાં હદ પ્રકાશિત થયેલ છે. આ તેમની આશા વલસાવતમાં અને અમેરિકામાં તેમના મયેજા જ્યજ્યજર છે, કે પુષ્કળ અંગે મદ્દ થઈ છે.

સુધરેલી દુનિઆમાંનું એક અનુપમ અને મોટું માન સ્ત્રી લખ રૂપિનાનું નોતમ પ્રાષ્ઠક માદિત્વમાં હિયા પ્રકરનું ભાવનાત્મક લખાણ કરવા માટે રવી બાત્રુને મળ્યું છે તે જાણી દિંદરામીના તદ્દયમાં દર્શ અને અભિમાનની લાગણી ઉદભવમે એવી ખાતી છે.

સ્વિકન નિવાર મા એફ્રેક નોખસે, ૧૮૬૬માં પોતાના મૃત્યુ પ્રસંગે ૧૭૭૭ લાખ પાંડની પેતાની દોષન લેખાપકાર રાખે માટે દાન કરી હતી જેમાંથી પ્રત્યેક વર્ષે ૫૫ ઇનામો આપવામાં આવે છે. એ પદાપરિચાન, ગાંધુ રમાવનચાઅનું ગ્રીન્ડુ મિદિલા ટાઅનું, નોતમ માદિત્વન અને પાયમુ સન્નિરચાનું. મી નોતમના મૃત્યુ પછી પાયમ વર્ષે પદેસ વર્ષેનું ઉભા 'પ્રાષ્ઠક' રૂઝકરમાં આનું પદાર્થ વિચાર તથા રમાવનચાઅનું ઇનામ આપવાનું હમ 'રવી-

ડીશ એક્ટેમી ઓફ સાયન્સ ' ના હાથમાં છે, ચિકિત્સા શાસ્ત્રનું
રોકહોમ ફેકલ્ટી ઓફ મેડીસીન ' ના હાથમાં છે, સ્પષ્ટિયનું 'સ્વી
ડીશ એક્ટેમી ઓફ લીટરેચર'ના હાથમાં તથા શાન્તિ રક્ષાને માટે
નીમેલી એક પાંચ ગૃહસ્થોની કમીગીને સોંપેલું છે સ્વીડનની સરકાર
બોર્ડ ઓફ ડાયરેક્ટર નીમે છે. દરેક ઇનામ આકે હજાર પૌન્ડ રાખ
છે નોમલ પ્રાઇઝની મોટા એક પણ પ્રાઇઝ દુનિયામાં દરેકી ધરા-
વતું નથી તેર વર્ષથી ઇનામ અપાય છે પરંતુ મી કીપનિંગ સિવાય
બીજા કોઈ અંગ્રેજને સાહિત્યનું નોમન પ્રાઇઝ હજી સુધી મળ્યું
નથી હિંદ માટે એ મગરૂર થતા જેવું છે કે ૧૯૧૪ ની માનમાં
મમરત સસારમાં, બાપા સાહિત્યમાં એક ભારતેન્દુ ધિવર રવિન્દ્ર-
નાથે તે પ્રથમ પાંક્તનું ઇનામ પ્રાપ્ત કર્યું છે

પશ્ચિમમાં આજથી એ વર્ષ પૂર્વે કવિ રવિન્દ્રનાથને કોઇ જા-
ણતું નહોતું પણ જ્યારે તેઓ ઇંગ્લંડ ગયા અને ત્યાં પોતાની ગીતાં-
જનીનું પોતે અંગ્રેજીમાં બાષાંતર કર્યું ત્યારે ઇંગ્લંડના સાક્ષરો ચકિત
થયા, તેમની લેખિનીથી ત્યાંની વધાપ્રિય પ્રજા એકિત થઈ અને
ત્યાંથી ઠી રવીનાથના કાવ્યોની પ્રશંસા થવા લાગી રવિન્દ્રનાથ
જ્યારે વિનાયત ગયા દરે ત્યારે તેમને ત્યાં જવાથી માત્ર અત્યુત્તમ
ફળ મળશે એવી તેમને પણ ખબર નહિ હોય

આ ઇનામ તેમને એક લાખ વીસ હજાર રૂપિયાનું મળ્યું છે
અને તે જાણી ભાગતવાસી પ્રબુધ થતા મિવાય રહેશે નહિ કારણકે
નોમલ પ્રાઇઝ મેળવનાર પુરુષ તે પ્રેમમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે અને તે
પ્રાઇઝ હિંદના એક મહાન દિગ્ગમે મળ્યું છે રવિન્દ્ર બાથુને આવા
અમાધારણ વજન માટે અત કરણ પૂર્વક અભિનંદન આપીએ છીએ
તેમણે ચાંતનિકેતન સ્થાય છે ત્યાં છોકરાઓને ઉત્તમ કેળવણી આપવામાં
આવે છે તે પછી તે અમદાવાદમાં સાહિત્ય પરીષદમાં પધાર્પણના
તેમણે દેશ પ્રત્યે અચામ પ્રેમ છે તેમને મળેલા સરનો ખિતામ
તેમણે પચાસમાં અત્યાચાર થવાથી છોડી દીધો છે

૫.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

સ્વ૦ શ્રી ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલે

શ્રીયુત્ ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલેનો જન્મ દક્ષિણના પુરાણા મરાઠી સરથાન કોલાપુરમાં સને ૧૮૬૬ માં મેની તા. ૯ મી એ અર્થાત્ સવત ૧૯૨૨ ના વૈશાખ વદી ૯ ને દીને થી હોયો. તેઓ જાનિએ ચિત્પાવન પ્લાલશુ હતા. અને વર્તમાન યુગને અનુરૂપ નવી પ્રતિભા પ્લાલધર્મ તેમણે ઉત્તમ રીતે પાળ્યો હતો. તેઓનાં માતાપિતા મરીમ હતા, છતાં દુઃખેસુખે તેમણે કોનાપુરની હાઈસ્કૂલમાં ઇંગ્લેજ શિક્ષક મેગલુ અને રથાનક કોલેજમાં એફ. ઇ. સુધી અભ્યાસ હીધો. તે પછી બી. એ. નો અભ્યાસ કરવો તેઓ મુળમંત્રી એડરી-સ્ટન કોલેજમાં હાખત થયા; અને ૧૮ વર્ષની વયે સને ૧૮૮૪ માં મેજિસ્ટ્રેટ થયા. તેઓ વિદ્યાર્થી જીવનમાં ધણાજ ખંતીના અને ઉત્સાહી હતા. તેમની રમરણ્યક્રમ પ્રગળ હતી, તેઓ ૬૬ સંવિધાનમાં એકા હતા, અને ત્રમમદિષ્ટ દોષને વિદ્યા યથાસ્થિત ગ્રાહ કરવા સુકયા નહતા. વિદ્યાર્થી દશામાંજ તેમનું જીવિમામર્ધ ઉચ્ચ પ્રતિનું હતું. તેમના દેશમેચમય જીવનમાં તજ આવતા આ સર્વ ગુણ અને શક્તિનો મૂળ પાયો વિદ્યાર્થી દશામાંજ નંખાયો હતો.

વિદ્યાર્થીદશા પૂર્ણ થતાં વ્યાવસાયિક જીવન કેરી કરી ગાળવું તેને પ્રભ હમો. ઘરેલ મી. ગોખલેએ સ્વાર્થ અને પરમાર્થની ઉત્તમ મિલાવટ કરી, પ્લાલધર્મને યોગ્ય શિક્ષકને ધધી સ્વીકાર્યો.

તે સમયે “ ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાયટી ” નામની એક કેળવણી પ્રસારનારી સંસ્થા હતી. એ સંસ્થા અઘાપિપર્ષિત સારા સંગીન પાયા ઉપર ચાલે છે. આ સંસ્થાનો એવો નિયમ છે કે, તેણે સ્થાપેલી નિશાળો અને ફરગ્યુસન કોલેજમાં શિક્ષક અને પ્રોફેસર તરીકે કામ કરવા ઇચ્છનાર પુરુષોએ ૨૦ વર્ષ કામ કરવા બંધાવું, અને તે બદલે તેમને રૂ. ૭૫ નો દરમાયો મળે, તેમની જીંદગીનો રૂ. ૩૦૦૦ નો વીમો સોસાયટી ઉતરાવી આપે, પોતાને મકાન બાંધવું હોય તો જમીનનો એક ટુકડો મફત કાઢી આપે અને સેવાગીરિ નિવૃત્ત થતાં રૂ. ૩૦ નું પેન્શન આપે અને તેમણે બાંધેલું મકાન પોતે ખંડી લે. હાલ તો આ સોસાયટી એમ. એ. થયેલાઓનેજ દાખલ કરે છે, પરંતુ તે વેળા બી. એ. થયેલાઓને પણ દાખલ કરતી હતી.

મીં ગોખલેએ ભારે પગાર કે અધિકારની દરકાર ન કરતાં બાલકમને યોગ્ય અધ્યાપનનું કાર્ય સ્વોદ્યુ. આપ્ટે, આગારકર, અને મીં બાલગંગાધાર તિલક જેવા સમર્થ પુરુષોએ આ સંસ્થાને ખીલવી હતી અને તેમણેજ ફરગ્યુસન કોલેજ પણ સ્થાપી હતી.

મી. ગોખલે એ મંસ્થામાં દાખલ થયા અને કોલેજમાં જો કે પ્રતિદામ અને અર્થશાસ્ત્રના પ્રોફેસર તેઓ હતા છતાં તેઓ અંગ્રેજી, સાહિત્ય સંબંધી અને વખનોવખત ગણીનશાસ્ત્ર સંબંધી પણ ભાષણો આપતા હતા. તેમણે આ સમયે તૈયાર કરેલું અંકગણિત હાઇસ્કૂલમાં અઘાપિપર્ષિત મશકુર છે. આ સંસ્થાની ૧૮ વર્ષની સેવા ઉઘાવી તે દરમ્યાન અર્થશાસ્ત્રનો એવો તો ઉત્તમ રીતે તેમણે અભ્યાસ કરીયો કે, તેઓ દિંદના એક પ્રમાણમૂલ અર્થશાસ્ત્રી ગણાયા છે, દિંદી સરકારના વાર્ષિક અંદાજપત્રો ઉપરનાં તેમનાં ભાષણો એનું ઉત્તમ દર્શાવ પુરૂ પાડે છે. માત્ર ખજાનગી સર ગાય ફલીટ વુડ

વોલ્સન પણ મીંઝ ગોખલેની સૂચનાઓ માન્ય રાખતા અને તેમની મલાદથી બર વડી ધારાસભામાં પ્રશંસા કરતા હતા. લોર્ડ કર્ઝનના રાજ્યના અમલમાં ચલણના ધોરણ સંબંધમાં તેમનું ભાષણ ધલુજ અગત્યનું ગણાયું હતું. તેઓ પ્રેક્ષક હતા તે સમયથીજ તેમણે હિંદના અર્થશાસ્ત્ર વિષે પોતાના ગહન અભ્યાસનો લાભ વિદ્યાર્થીઓને આપવા માડ્યો હતો; અને વિશાળ લોકસેવા અર્થે ફાલેજ છોડનાં તેને આ દિશામાં એક ગભીર હાનિ થવાનું લેખાયું હતું.

ડેક્કન એજ્યુકેશનલ સોમાયટીની ઉત્પત્તિ.

મીંઝ ગોખલેએ ડેક્કન એજ્યુકેશન સોમાયટીની સેવા કેવળ ભાષણોથીજ કરી નથી. તેઓ નિશ્ચિતના સમયે દખ્ખણમાં હામકામ કરતા અને ફેડો એઠકાં કરતા. તેઓ ક્ષત્રિયને ધર્મ તરીકે લેખતા હતા, તેથી તેમણે પ્રવાસાદનાં સંકટો સહી, આ સંસ્થાના ફંડને રૂ. ૨ લાખથી પણ વધુ લાજ કરાવી આપ્યો, આ સંસ્થાનો સરકાર તરફથી સ્વીકાર થતાં તેને રૂ. ૧૦ હજારની વાર્ષિક મદદ મળે છે, મીંઝ ગોખલેના સતત પ્રવાસથી ડેક્કન એજ્યુકેશન સોમાયટી ઉભી થકારે ચઢા છે, એ નિઃસંશય છે.

માહાદેવ ગોવિંદ રાનાડેના શિષ્ય.

આમ એક પાસ આ સંસ્થાની સેવા બખવવા ઉપરાંત વિશાળ લોક મેલના ઉચ્ચાચવને પણ તેઓ ધીરે ધીરે વિક્ષમાવતા ગયા. માહાદેવ ગોવિંદ રનાડે જેવા ઉત્તમ પ્રભાવશાલી, અને અસાધારણ બુદ્ધિશક્તિસંપન્ન પુરૂષનો સત્સંગ તેમણે કર્યો; તેમની પામે મીંઝ ગોખલે જીવનના અમુલ્ય પાઠો શીખ્યા, હિંદી પ્રખના ભાવિ અને પ્રતિના ઉપરનો પ્રાપ્ત થયા અને જીવનમાં એતપ્રેન કર્યા. મીંઝ ગોખલે તેમને પોતાના શુરૂ માનતા અને તેઓ જ્યાં ત્યાં સુધો તેમની નિમેહ્યાની હેઠળજ સર્વ રાજકીય પ્રવૃત્તિ આદરતા.

રાજકીય સેવાનો આરભ

તે વેળા પુનાનો સાર્વજનિક મજા હિંદની રાજકીય હિલચાલમાં અગ્ર ભાગ ભજવતી હતી. મીં રાનાડે નેના એક નેતા હતા. મીં ગોખને ૨૧ વર્ષની વયે આ સરકારમાં જોડાયા, અને હિંદી મહેસુલ તથા વહીવટના પ્રશ્નો મળધી પુરતી માહિતી મેળવી મીં રાનાડે સરકારની નોકરી કરવા તાથે તે વળા આ કતરી રીતે હિંદના લોકમતને દોરવતા હતા. મીં ગોખને ૧૮૮૭ માં આ સભાના ત્રિમાસિક પત્રના તત્રી થયા, તથા સેક્રટરીનો અધિકાર પણ તેમને મળ્યો. આ ઉપરાંત ચાર વર્ષ મુધી તેમણે એગ્રો મરાઠી ' સુધારક ' પત્ર પોતાના તત્રી પે ચલાવ્યું હતું. મુખ્યામતની પ્રોવીન્શીયલ કોનફરન્સના પણ તેઓ સેક્રટરી થયા. સાર્વજનિક સભા અદર અદરના નહયી છુટતા, મીં ગોખને તેથી છુટા પડ્યા. ડેક્કન સભા સ્થાપી અને તેના સેક્રટરી થયા. ૧૮૯૫ માં હિંદી રાજકીય પરિષદનું ૧૧ મું સમેલન પુનામાં ભરાયું ત્યારે મીં ગોખને જીએ તેના સેક્રટરી તરીકે તેની ઉમદા સેવા બનવી.

વડમી કમીશનમાં રાક્ષી

સને ૧૮૮૭ માં લોર્ડ વેર્મના પ્રમુખપદે હિંદી ખર્ચ સમજમાં સ્થપાયવા શાહી નીચન સમક્ષ જુનાની આપવા મીં ગોખને ઇગ્નાડ ગયા. તેમનું વય ૩૧ વર્ષનું હતું. છતાં તેમણે હિંદી મહેસુલ અને વહીવટના નિયમો અને તાલીમો એવી તો પ્રબુતાથી અદ્ય ક્યાં હતા કે, કમીશનના નિપુણ કમીશનરોએ તેમને ઘણાજ દય મયાબ્યા અને ગુચવણુભર્યા પ્રશ્નોત્તરોથી ગુચવવા માડ્યા છતાં પોતાના નિર્ણયો ઘણીજ સ્પષ્ટતાથી ભારપૂર્વક દલાવ્યા અને અડ-

ગતાથી તેમણે હિંદી લોકમત રજુ કર્યો, હિંદી મહેસુલી વ્યવસ્થાની તવારીખમાં તેમની સાચી ચિરજીવ રચાન પામે એવી હતી.

મરદી અને માફીનો પ્રસંગ

તેઓ આ સાક્ષીના કાર્ય માટે ઇંગ્લાંડમાં રોકાયા હતા. તે વેળા મુઝામ હનાકમાં મરદી ફાળી નાકળી હતી મરદોના આર-
જનાં વર્ષમાં ક્વારેન્ટાઇન આદિ પ્રજાને પ્રતિજ્ઞ રૂપ થઇ પડે એવા
નિયમો બંધાયા હતા આ સામે મુઝામ અને પુનામાં પ્રજા પો-
તાર ઉકર્યો, અને લોર્ડ સેન્ડહર્સ્ટની મરદારના મરદી સમઘી
લશ્કરી નિયમો વખોડાવા સાચા મી ગોખલેનું હૃદય કુશળી રીતે
આથી ઉશ્કેરાયું અને તેમણે હજીજ વર્તમાનપત્રોમાં તે સમઘી
ચક્રવાર જમાવી, સરકારના કાર્યવિરુદ્ધ કેટલીક લખનાં રજુ કરી
તરતજ તેની ધારેલી અમર થઇ અને મુઝામ સરકાર મીં ગોખલે
પાસે તેના પુરાવા માગ્યા પરંતુ હિંદ પાછા ફરતા બીર નોં તર-
ફથી મીં ગોખલેને આના જોષતા પુરાવા મળી શક્યા નહી, એટલે
તેમણે ખુદી રીતે સરકારની માફી માગી આમ મફત માગવા માટે
તેમની સામે દેશમાં એક પક્ષ તરફથી સખ્ત દીમ કરવામાં આવી.
પરંતુ મીં ગોખલે તેથી નાસીપામ થયા નહી, અને દેશમેવાનું કાર્ય
સતત ઉત્સાહથી ચાલુજ રાખ્યું તેમણે મરદીના કામમાં સરકાર
સાથે સહાનુભૂતિથી કામ લીધું અને લોકસંકટનિવારણનું કાર્ય આ-
દ્યુ આથી ધારે ધીરે તેઓ બીનઅધિકારી વર્મના લોકોનું માન
અને ચાહ મેળવી શક્યા.

મુઝામની ધારામણામાં પ્રાંતિક પ્રશ્નોના અર્થાં.

ધીરે ધીરે મીં ગોખલેની દેશસેવાનો પ્રદેશ આમ
વિસ્તૃત થતો હતો. દેશની હાજતો સળધો તેમની માહિતી જેમ
જેમ વધતી ગઇ તેમ તેમ લોકો પશુ તેમને રાજકીય પ્રવૃત્તિનું
વડપશુ આપના ગયા મુઝામની ખારાસમાં તેઓ ૧૯૦૦ માં

ચુંદાયા. જીમેદારીનું આ કાર્ષ તેમણે હિમદા રીને પાર પાડ્યું. તેઓ શોભાના ગાંઠીયા જેવા કેટલાક નીમાયતા સંયોગી પેઢે ખાની કાંઈ ભારતા ન હતા તેમણે સરકારી રીપોર્ટો અને પત્રો ખારીકીથી તપાસવા માડ્યા અને ખતથી હરેક દિશામાંથી ભેદિતી માહિતી મેળવવા માંડી; મુખ્યત્વે મહેસુલી વહીવટ અને દુકાળ વેગાની રાજ્ય-નીતિ એ બે પ્રશ્નોનો હિડા અભ્યાસ કર્યો, અને લોકના સંકટો દૂર કરાવી તેમને દાદ અપાવવાનું માથે લીધું. ૧૯૦૧ ના અદાજ-પત્ર સંબંધી પોતાના પહેલા બાપજીમા તેમણે સરકારની દુકાળમ-કટનિવારણની નીતિ ઉપર સખ દીકા કરી. તેમનું આ બાપજી ધણ જ વખણાયું અને તેનો પ્રમગ અસર થઈ, પછી ૧૯૦૧ ના બોમ્બે લેન્ડ રેવન્યુ કાંડ એમેન્ડમેન્ટના ખરડા સંબંધમાં પણ પુષ્કળ માહિતી મેળવી અને મીં શીરોજશાહ મહેતાના ઠરાવને સચોટ ટેકા આપ્યો. જો કે મીં મહેતાનો સુધારો હિડી ગયો અને મીં મહેતા, મીં ગોખલે આદિ ધારા મત્તા છોડી ગયા, છતાં મીં ગોખલેના બાપજીની એવી અસર થઈ કે, એક યુરોપીયન સભ્યે તે વેગાજ જણાવ્યું કે આ ખગડાને અમલમાં રૂતેક મગવી મુશ્કેલ છે.

વડીધારાસભામાં લોકપ્રશ્નોની ચર્ચા

આ પ્રમાણે મુખ્યત્વે ધારાસભામાં તેમણે હિતમ પ્રકારની સેવા બજાવી પછી વડી ધારાસભામાં મુખ્ય તરફથી ચુંદાયા પ્રતિનિધિ તરીકે જવાનો પ્રમગ તેમને પ્રાપ્ત થયો. અત્યાર સુધી મીં શીરોજ-શાહ મહેતા વડી ધારાસભામાં વિરાજતા હતા તેમણે ૧૯૦૨ માં મીં ગોખલેને તે માટે અનુકૂળતા કરી આપી તે સમયથી અનપર્વત મીં ગોખલે મુખ્યત્વે પ્રતિનિધિ તરીકે એજ સભામાં વિરાજતા હતા મીં મહેતાએ વડી ધારાસભાના ચર્ચામાં નવું નાવ, નવો

જુરમે દાખલ કીધેલો હતો, અને મીં ગોખલેએ એ જુરસાને
 ક્ષણેજ વધાર્યો. અને મીં મહેતા કરતાં આગળ વધી. મીં ગો-
 ખલેએ આજ પત્રની ચર્ચામાં બીજા અધિકારી વર્ગની ટીકાને નવીજ
 વલણ અને જોશ આપ્યા. હિંદી સરકારની ભારે પુરાંત રાખવાની
 નીતિને તેમણે હિંદી કર ભરનાર ઉપર અસહ્ય બોલે નાખનારી
 અને જાદુગરીના ખેલ જેવી જણાવો, અને લોકના વંચતી જતી
 આત્માની સંબંધી અધિકારીઓના સિદ્ધાંતને જર્જરિત કરી નાખ્યો.
 તેમનાં હિંદી અંદાજ પત્ર ઉપરનાં ભાષણોએ સમગ્ર હિંદી પ્રજાનું
 મન આકર્ષ્યું અને દેશમાં તેમની વાહવાહ પોકારવા લાગી. મીં
 ઉપરનો કર કઢાવી નાખવાની દિશ્યાય પણ તેમણે ઉપાડી. પરિ-
 ણામે લોકોં કર્જને દિલ્હી દરવાર વેળા મીંકાને કર કમી કર્યો, લેન્ડ
 રેવન્યુ સંબંધી પણ તેમણે સંગીન ચર્ચા વડી ધાગસમામા ચલાવી
 હતી. વખત જતાં લશ્કરી ખર્ચ સામે પણ પ્રમુખ પુરાવો રજુ કર્યો
 તથા અધિકારીઓના ખાતાનાં ધુમ ખર્ચ વિષે ચર્ચા ચલાવી. તેઓ
 પ્રમુણે અને દલીલો અને આક્રમ સાથે પોતાની આ ચર્ચાઓ
 એવી તો પ્રમુખા અને સમર્થ બુદ્ધિશક્તિથી ચલાવતા કે હિંદમાં
 તેઓ મીં રામેશચંદ્રની બીજી પક્ષિતાના પ્રભાવબૂત અર્થશાસ્ત્રી
 ગણાવા લાગ્યા.

દેશસેવા અર્થે ફરમ્યુસન કોલેજોના સંબંધનો ત્યાગ.

મીં ગોખલેનું કાર્ય આમ દિનપરદિન વધતું જતું હોવાથી,
 ફરમ્યુસન કોલેજ સાથેના સંબંધ છોડવાની અગત્ય તેમન સમજામ.
 તેની સેવા કરતાં તેમને ૧૮ વર્ષ થયાં હતાં. હજી નિયમ પ્રમાણે
 ૨૦ વર્ષમાં જ બારી રહ્યાં હતાં, છતાં રમ આદિના સમયનો લાભ
 મેળવી તેમણે ૩૦ ના માસિક પેન્શને આ તોકરી છોડી. આ
 ૧૮ વર્ષમાં તેમનો અનુભવ અને ઉત્સાહ અપ્રતિમ રીતે વધ્યાં

હતાં. તેમને બહુલો અલ્પ મળ્યો પશુ ધણું સંકટો, સહેવા પડ્યાં હતાં. નિરાશા ઉપજાવનારા અનેક પ્રસંગો તેમને વીત્યા હતા જ્યાં દેશસેવાનો તેમનો હિચ્ચાસય તો વધ્યો જ જતો હતો. તેમના આ જ ગુણે તેમને દેશની ચિરંજીવ પ્રશંસા અને પ્રેમને પાત્ર કર્યા છે. તેમના સ્વદેશાભિમાનમાં નિઃસ્વાર્થી પશુાનું તત્વ આ સમ-
યથીજ દાખલ થઈ ચુક્યું હતું અને તેમની આ નિષ્કામના એજ સરકાર પક્ષના અધિકારીઓનું માન મેળવવા, અને તેમના અભિ-
પ્રાયો તેમના સ્વીકારને પાત્ર કરવામાં ઉત્તમ ભાગ લખ્યો છે, એ નિઃશંક છે.

મી૦ ગોખલે સી. આઈ. ઈ.

ફર્થસન કાલેજ સાથેનો સંબંધ છોડ્યા પછી વડી ધારાસ-
ભામાં પોતાની પ્રવૃત્તિ વધુ ખંતથી તેઓ કરવા લાગ્યા. ચર્ચા ચક્ષા-
વવાની તેમની સમર્થ શક્તિની પ્રતિભા એવી તો હતી કે લોર્ડ
કર્ઝન જેવા વાઇસરાયે પશુ એક મમયે જણાવી દીધું હતું. "ધારા
સભામાં મી૦ ગોખલે સાથે વાણીની પદાગ્રાજી એકવી એ પશુ
એક મળ છે ।" મી૦ ગોખલેના નિઃસ્વાર્થી સ્વદેશાભિમા-
નથી ના. લોર્ડ કર્ઝન એટલો તો આશ્ચર્યો હતો કે, તેણે તેમને
સી. આઈ. ઈ. નું પદ એનાયત કર્યું.

ફર્થસનની પ્રવૃત્તિમાં અગ્રભાગ.

આમ વડી ધારાસભામાં દિંદના દિનવિષયક પ્રશ્નોનો ઉદ્ધા-
પોદ કરવાની સાથે અન્ય રાજકિય પ્રવૃત્તિઓ પશુ તેમણે સતત
ઉત્સાહથી ઉપાડી. તેઓ દિદી રાષ્ટ્રીય પરિષદના જનરલ સેક્રેટરી
૧૯૦૩ ની સાલથી થયા હતા. પશુ ડેડ ૧૮૯૭ થી તેની વિચા
રણના કાર્યમાં અગ્ર ભાગ લેવા માંડ્યો હતો. ૧૯૦૪ થી તેઓએ

મદ્રાસની કેબિસમાં આવેવાની લીધી અને મદ્રાસની પ્રજાએ વડી-ધારાસભાની તેમની સેવાની કદર કરી તેમને ભારે માન આપ્યું. તે વેળા હિંદી યુનીવર્સિટીઓના લોર્ડ કૉર્જનના, નામચીન કાયદાએ સરકારી ગુણ સાચવનારા ઓફીસીઅલ સિક્રેટસ એક્ટે અને લોર્ડ કૉર્જનના અન્ય કમીશનરોએ દેશમાં ભારે ચગવગ જગાવી હતી. વડી ધારાસભામાં મી. એપ્પેએ આ નિરાશાભરી લડત સામે અતુલ્યમતી ટક્કર બીડી હતી. તેમના આ ઉમદા કાર્યની કદર હિંદી વર્તમાનપત્રોએ કરી હતી. આવા માનંત લોકમેવકના માનમાં મદ્રાસ કેબિસવેળા સુને ૧૯૦૪ માં મદ્રાસમાં વિદ્યાર્થીઓએ કામકામ ભાપણો કર્યાં, લોકોએ તેમને માનપત્રો આપ્યાં, સમાજોએ આવકાર દીધા. આમ હિંદની દાદા દાદાભાઈ જોટલાજી તેઓ આ લોકના માનને પાત્ર હયાં.

૧૯૦૫ માં તેમનું કર્તવ્યક્ષેત્ર ધણું જ શ્રમ ભર્યું થઈ પડ્યું. મી. દીનશાહ વાઝ્લા કેબિસના કાર્યમાં તેમના સહચારી હતા, તેથી તેમને આમાં કંઈ અરગતા મળતી. પણ લોર્ડ કૉર્જનના નરનવા અદ્ભુત ધારાઓથી ધારાસભાનું કાર્ય ધણુંજ દુર્ધટ અને કંટક પૂર્ણ થતું જતું હતું. લોર્ડ કૉર્જનની મહેસુલી નીતિ, ચલણની રાજ્ય નીતિ, અંદાજપત્રોની વિચિત્ર ગણતરીઓ, એ સંબંધમાં સખ્ત દીકા કરવાનું અને અધિકારીઓની ગદુધ ગણતરીઓ ખુદશી કરવાનું કાર્ય મી. એપ્પેને ચિરે આતી પડ્યું હતું, અને તેમણે તે ઉત્તમ રીતે પાર પાડ્યું.

વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ—હિંદ સેવકસમાજની સ્થાપના.

વળી આ વેળા હિંદી પરિસ્થિતિથી બિટીચ પ્રજાને વાકેફ રાખવા લંડનમાં સ્થપાયેલી બીટીચ ઇડિયા કેબિસ કમીટીના પત્ર

" ઇંડીયા " નો હિંદમાં પ્રચાર કરાવવાનું કાર્ય મી. ગોખલેએ ઉપાડ્યું હતું, આ કાર્ય માટે તેમજ બીટીશ ઇંડીયા કેબિનેટ કમીટી નિભાવવા નાણાંની મદદ મેળવવાના કાર્ય માટે તેમને કામકામ હિંદમાં પ્રવાસ આદરવો પડ્યો અને લોકમન કેળવવાનું કાર્ય ચનાવવું પડ્યું ઉપરાંત સ્વ રાનડેના સ્મારક તરીકે નીકળનારા "રાનડે ઇકોનોમીક ઇન્સ્ટીટ્યુટ" માટે નાણાં એકઠાં કરવાનું કાર્ય પણ તેઓ ચલાવતા, વળી હિંદમાં સતત રાજકીય પ્રવૃત્તિ ચલાવવા અને લોક મતને જાગૃત રાખવાના ઉદ્દેશથી, હિંદી યુવાનોને હિંદી રાજકીય, અર્થિક મામાજિક પારિસ્થિતિઓથી વાકેફ કરવા સર્વેન્સ ઓફ ઇંડીયા સોસાયટી નામક સંસ્થા સ્થાપવાની યોજનાને વિચાર પણ તેઓ સાથે સાથે ચલાવતા, ૧૯૦૫ ના જુનની તા. ૧૨ મીએ આ સંસ્થાના પહેલા સભ્યોને શપથ સેવડાની તેમણે દીક્ષા આપી. આવી આવી અવિરત પ્રવૃત્તિઓની સાથે ઇંગ્લાંડમાં બ્રિટીશ પ્રજા મતને હિંદી પરિસ્થિતિથી પરિચિત રાખવાની હિસચાબને પુરતું પોષણ આપવા ચુક્યા હતા નહીં. હિંદી રાષ્ટ્રીય પરિષદ કરાવ્યા પ્રમાણે તેઓ લાલા લજપતરાય અદિ સાથે ઇંગ્લાંડ ગયા અને ત્યાં અનેક ભાષણો આપ્યાં.

નવું હિંદી ચેતન અને જનારસ કેંએસતું પ્રમુખપદ.

જણે તેમને શિરે કર્તવ્યનો આ જાર કરી હોય તેમ ૧૯૦૫ ની જનારમ કેએસની સન્માનકારિણી મમાએ મી. ગોખલેને પ્રમુખપદ સ્વીકારવાને આમંત્રણ વિનંતિ કરી તે સમયે દેશ અમાધારણ રાજકીય પરિસ્થિતિમાંથી પચાર ગતો હતો, લોર્ડ કર્ઝનની સરકારનાં હિંદી યુનીવર્સીટી એક્ટ, ઓફીશીયલ સીક્રેટ એક્ટ, બંગાળ આદિ લોકમત વિરુદ્ધ જનારાં કૃત્યોથી હિંદી પ્રજામાં અપ્ર-

તિમ જાગૃતિ અને તેજ આવી હતી. અને તે માથે ઉદ્દામ પડ્યો. અવતાર ચતો હતો મરકારે લોકમનની અવગણના કરવા જેવું કે ચાંચી લોકના અમુક આખ્યા વર્ગના લોકની શ્રદ્ધા મગ્ધર સાથેની મહાનુભૂતિમાંથી ઉત્તર પામી હતી અને આ વર્ગ મરકર સામે કાયમર રાજ્ય બધારણને અનુમરતી મર્યાદામાં રહીને બ્રિટીશ સરકારના વિરુદ્ધપક્ષ ચનાવે છે તેની ચગરજ જગાવી દિધું હિન, એકદમ સાધવા અર્થ આતુર થઈ મર્યાદા હોતી મી જોખતેને માટે બનારસની પ્રજા બહુ માન ધરાવતી હતી તથા લોકશાસને સુવર્ણ સ્વરૂપ તેઓ આપી શકે, એમ માનતી હતી મી જોખનેએ ૧૯૦૫ ની હિંદી રાષ્ટ્રીય પત્રિકા પ્રમુખપદ સ્વીકારવા બહારે આનાકાની કરેલ છતાં તેમને અતે તે સ્વીકારવું પડ્યું.

આ કાર્ય બેશક પ્રજાજન દુર્ધટ હતું ઉપર જણાવ્યું તેમ હિંદી લોકજીવન અદ્યતન રીતે બગભગી છૂટું હતું. બગભગથી ઉરકે-રાયુ હતું અને સર્વને પ્રજાનું માનભાગ થયું હોય તેમ જણાતું હતું બગભગથી તો લગભગ આવેશપૂર્ણ થઈ ગયા હતા તેઓએ બ્રિટીશ માનના બાંહેધારની ચગવજ પ્રજાપક્ષે જગાવી હતી અને સ્વદેશી હિન્દુઓને પગભર કરી. આ વેળા બાંહેધારનો પવન એવો તો સત્તજડ ફેલાયો કે લોકમત વિરુદ્ધ સરકારના વહીવટમાં કાયમર મર્યાદામાં રહીને અતરાયો નાખવાનો ચગરજ ઉદ્દામપક્ષે પ્રજાપક્ષે ચનાવી સર્વ બેશકી કે પુનરા વહીવટ જગનામાં થી હોમ્યુ જણે બ્રિટીશ સરકારે હિંદ ઉપર હાઈ ઉપકારજ કર્યો ન હોય જણે કે તેણે કદી પણ ન્યાયપગયજીતા વાગ્યોજ ન હોય, તેમ કેટલાક લોકે અભિષ્ટ મનથી અનેક ચગવજો ચનાવવા વાગ્યા અને બ્રિટીશ સા-આત્મથી સ્વતંત્ર સ્વરાજ્યની દિમાચન વીક કરવા માગી.

આવા સમયે ૧૯૦૫ ની હિંદી રાષ્ટ્રીય પરિષદના સંમેલનનું સુધાન મીં ગોખલેએ ધણીજ કુનેહ અને બાહોશીથી ચલાવ્યું. સમજેદાર કમિટીમાં નવા ઉદ્યમપક્ષને તેઓ ધણીજ મુશ્કેલીથી કાણુમાં રાખી શક્યા અને બંગલંગ વિરુદ્ધ કરાવ હિંદી રાષ્ટ્રીય પરિષદે પ્રથમ પોતાની કાર્યવાહીમાં દાખલ કર્યો. આ મંમેલનમાં મીં ગોખલેએ આપેલું ભાષણ ધણુંજ જુ સામર્થ્ય છે અને લોક મતને ફેરી રીતે લોડ કર્જન આદિએ અવગણ્યો છે તેનું ચિત્ર સચોટ રીતે ચિતરેલું છે. હિંદીઓની ધણી માગણીઓ અને સંકેટોનું પ્રતિબિંબ તેમણે ખુબીનજ પોતાના ભાષણમાં ઉતાર્યું છે.

મીં ગોખલેએ ઉપર જણાવ્યું તેમ જનારસ કાગિમમાં પ્રમુખ પદ લેવા આવવા આગમ્ય મંજૂરામાં હિંદી પ્રતિનિધિ તરીકે અસીમ સેવા બજાવી. બીટીશ સરકારના પ્રધાનો સામે હિંદીઓની દાદ ફરીયાદો સંબંધમાં વાટાઘાટ ચલાવી; હિંદી વજર મીં મોરલીની અનેક મુસાકાતો લીધી અને મિટીશ પ્રજા સમક્ષ કામ હામ પં દિવસમાં ૪૫ સભાઓ ભરી ભાષણો આપ્યાં. પોતાના સેક્રેટરી પોતેજ હતા, એટલે પત્રવ્યવહારાદિનું કાર્ય પણ તેમને જ તેજ કરવું પડતું; વર્તમાન પત્રોના પ્રતિનિધિઓને મુસાકાતો અપવી પડતી અને અગ્રેજ વર્તમાનપત્રોમાં ચર્ચા ચલાવી તેના રદીયા પણ આપવા પડતા. આ સર્વની તેમના ગળા ઉપર અમર થઈ, અને હિંદ આવતાં તેમને રટીમર ઉપરજ ઓપરેશન કરાવવું પડ્યું.

મીં ગોખલે આ સર્વ દિલ્લયાસ ઉમદા રીતે ચલાવી રાષ્ટ્રીય પરિષદના પ્રમુખપદ માટે હિંદ આબ્યા ત્યારે મુંગઈમાં અને પુનામાં તેમને સારે આવકાર અપાયો અને તેમના પ્રતિપક્ષી નાવક મીં તિલક મુદ્દાને પણ તેમની સેવાની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી. મીં ગોખલેને આ વેળા ભ્રમનો આરામવિશ્રામ લેવાની પણ કુર-

સદ ન હતી. તેઓ બનારસ જવા એકદમ કઠકતે દોડ્યા, ત્યાં ભા-
ષણ તૈયાર કર્યું અને બનારસ જઈ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કાર્ય
પાર પાડ્યું.

કેંગ્રેસના પક્ષે પડવાના લયનો આરંભ.

પરંતુ આ સમયથીજ મી. ગોખલે દેશમાં આવેલી નવી ભાગ્ય-
તિથી ચકિત થયા હતા. આ નવા ચેતનને સારે ઠરેલે માર્ગે વાળવા
તેઓ ચિંતાતુર બન્યા હતા. પરંતુ ૧૮૦૫ માં નવા ઉદ્ભવ પક્ષે બંગ-
લાંચ આદિ ચળવળનો કેંગ્રેસ પાસે સ્વીકાર કરાવવા કહેલા મથનને
મચક આપવાની મી. ગોખલેને ઉપયુક્તા સમજાઈ ત્યારથી તેઓ
તેમજ વિનંત પક્ષના આગેવાનો કંઈક નચિંત થયા હતા. ઉદ્ભવપક્ષે
ધીરે ધીરે પોતાનાં ભાષણો અને ચળવળથી સરકાર સાથે સહાનુ-
ભૂતિથી કામ લેવાની કેંગ્રેસની નીતિને વખોડવા માંડી અને સને
૧૯૦૬ ની કેંગ્રેસ કલકત્તામાંજ ટુટી જશે એવો ભય ઉપરિચિત થયો.
પરંતુ બાળુ સુરેન્દ્રનાથ જેવા શાણા બંગાળીઓએ વચોવટ દાદા-
ભાઈ નવરોજીજીને પ્રમુખપદ અપાવી, ઉદ્ભવ પક્ષને કંઈક શીકરત
આપી. ૧૯૦૬ ની કેંગ્રેસમાં નવા પક્ષનું પરિણત વધ્યું હતું. સખ-
જેકટ હમીદીમાં કામ ચલાવવું બાજુનું દુર્ઘટ ચક્ર પડ્યું હતું. સર
ફીરોજશાહ અને બાળુ સુરેન્દ્રનાથ જેવા સંમાનને પાત્ર આગેવાનોનું
વજન પણ શિયલ ચયું દેખાયું અને સ્વદેશી, સ્વરાજ્ય, પ્રજાવર્ગીય
કેળવણી, બહિષ્કાર, બંગલોંગ આદિ કરાવો પ્રસાર રૂપા. આ સમ-
યથી કેંગ્રેસે સરકારને લલામણુ કરવાના કાર્યની સાથે પોતે ઉપાડ-
વાના કતોવ્યનો નિર્દેશ પ્રથમ દ્યો. આ સંમેલનમાં બાળુ બીપિન-
ચંદ્રપાલ અને મી. તિલકનાં બોયકાટ સંબંધી ભાષણો એવાં તો ઉચ્ચ
હતાં કે “ સરકારના બહિષ્કાર ” નો પોકાર ઉઠ્યો. મી. ગોખલેએ

રૂઝવટથી સામે પ્રત્યુત્તર વાળી, આવી ચળવળ કેવળ અંગત હોવાનું સાફ સાફ જણાવી દીધું તથા નવા ઉદ્દામ પક્ષ અને જુના વિનીત પક્ષ વચ્ચેનો કલહ જે કમ્પક મનારસથી ઉઠ્યો હતો તેણે અહીં ગંભીર સ્વરૂપ ધારણ કરીધું.

સને ૧૯૦૭ માં એક બીજો બનાવ નોંધવા જેવો છે. ધારા-સભામાં બજેટની ચર્ચા કરી પાછા ફરતાં મુમુષ્માં હેરીસને સર ફીરાજશાહે ઠારપોરેશનમાં ચુંટાતા અટકાવવા કોકસ ઉભું કર્યું હતું સર ફીરાજશાહે વર્ષો ચર્ચા ઠારપોરેશનની સેવા દાવી હતી, તેમને આથી અન્યાય થતો હોવાથી મુમુષ્ની પ્રજાએ પ્રમુખ પોક્કર ઉઠાવ્યો અને કોકસ વિરૂદ્ધ જગી મદામમા માધવનાગમા ભરાઈ. અને એન મી. ગોખલેએ કોકસ તોડવામાં સારો ભાગ ભજવ્યો હતો.

આ દરમ્યાન બંગાળામાં રિયલિટી કહેાડી ચલી હતી. માછમેન-સીંગમાં બજેટ જાળ્યા. સીરીયસમીટીગમ એકટ પસાર થયો; બારીસદ પ્રાંતીક કોંગ્રેસમાં બાણુ સુરેન્દ્રનાથ પકડાયા અને નવા ચેતન તથા નવા પક્ષને જામવાનો વધુ અવકાશ મળ્યો, તેમ તેમ કોંગ્રેસમાં બન્ને પક્ષને સાથે જાળવવાનું કામ મુરકેલ થતું ગયું. ૧૯૦૭ માં નાગપુરમાં કોંગ્રેસ ભરવાના અને ઉદ્દામ પક્ષના નેતા મી. બાલગ ગાધર તિલકને પ્રમુખપદ આપવાની ચળવળથી કોંગ્રેસ નાગપુર ભરાતી અટકી અને સુરત ભરાવાનું હતું. અહીં લાક્ષા લજપતરાયને પ્રમુખ હતાવવાનો પ્રશ્ન ઉઠ્યો અને આખરે સુરતમાં સમેલન મળતાં કોંગ્રેસના છુટા બે પક્ષો પડી ગયા.

ઉદ્દામોના આદેશોથી કોંગ્રેસ એકતરી ઘટના.

હિંદી સમ્પ્રદાય પરિપક્વની આવી યોચનીય સિન્નતા અટકાવવા મી. ગોખલેએ ધક્કેજ પ્રવાસ કર્યો પણ તે વૃથા ગયો. અંતે સર ૧]

પ્રીતજીશાહ આદિની કુનેદથી કેમિય નવા ધોરણે તેમણે ચલાવી. આ વંશા ઉદ્દામપટ્ટના પત્રોએ તેમને અને વિભિન્નને ભાડવામાં કાંઈ કયાસ ગણી ન હતી અને ને એ પત્રોની કડવાણે એમ કહેવામાં છે કે, મી. ગોખલેને ૧૯૧૦ નો વર્તમાનપત્ર અને લાપડો ઉપર અંકુશ નાંખવાનો કાયદો બડવામાં સરકાર પક્ષે મન આપવાને પ્રેર્યા હતા જે કે આ માનવા જેવું નથી, પરંતુ તે રજાના ફેટલાક ઉદ્દામ પત્રનાં પત્ર વિતીતોને સામે જેમ ઉમ આલેપો કરી રહ્યા હતાં તેમ સરકારની વિરુદ્ધ પણ સખ વચનો કાઢતા હતાં અને તેમને તેમ કરતાં દાખવાની હુમ્મણી પોતે આ કાયદાને ટેકા આપ્યો હતો એમ મી. ગોખલેએ જણાવ્યું હતું.

દિંદુ-મુસલમાનોની ઝોડતાનો પ્રશ્ન.

સુરતથી કેમિસના ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જે પક્ષો પડ્યાં, મી. ગોખલેએ કેમિય નવું અંધારણ વધારિયન ધોરણે ઘડી કાઢવાનો કલ્પો અમલ્યને કલ્પ જાણ્યો છે. વળી આ સમયે દિંદની જાગૃતિપી ફેટલાક અધિકારીઓ ભટકના હતા. તેમણે કહેવાય છે તેમ, જંગ-ભંગથી તારાજ થયલા જંગાળીઓ સાથે મુસલમાનોને જમઆ અને દાદાના મહુમ નવાજને આગેવાન કરી જંગમંગ વિરુદ્ધની દિલ્લયાલ વિરુદ્ધ નહીં દિલ્લયાલ ઉપાડી. આમાં પ્રેરક કાય મમે તેનો હો, પરંતુ એ તો રપટ છે કે આ સમયથી દિંદુઓ અને મુસલમાન વચ્ચે મનમેદ અને મનોમેદ જાગ્યા. તેમાં ના. આગાખાન અને મી. ગોખલે ૧૯૦૬ ના દિંદી મારામખાના ધારામાં અલાયદા મતદાર મંડળોનો નિયમ આજ મનમેદથી દાખલ થતા પામ્યો અને પરિણામે દિંદુઓ તથા મુસલમાનોનાં મન ખાલી થયાં. અધિકારીઓએ દિંદી ધારાસમાના કાયદાના નિયમોમાં મુસલમાનોને પ્રતિનિધિઓ અને ચુંટણી મંજૂરી ખામ પર્ગદમીના દક્ષ આપ્યા અને પંચાય

જેવા પ્રતિષ્ઠા કે જ્યાં હિંદુઓની અલ્પમતિ છે ત્યાં હિંદુઓને એવા હક્ક ન આપ્યા, તેથી જનને કામો વચ્ચે ખારાશ વધી. પંજાબમાં હિંદુ કોન્ફરન્સ સ્થપાઈ અને હિંદુ અને મુસલમાનોની એકતતાનો અને તેમને કાંગ્રેસમાં સામેલ કરવાનો પ્રશ્ન ઉભો થયો. ૧૯૧૦ માં અહ્મદાબાદ કોંગ્રેસના પ્રમુખ સર- વીલીયમ વેડગર્ને અને મી. ગોખ- લેએ અગ્રભાગ લીધો હતો. હિંદુ-મુસલમાનોની એકતા માટે પ્રયાસ શરૂ થયો. તેમાં મીં ગોખલેએ કોંગ્રેસમાં મુસલમાનોની લાગણી દુઃખાય એવા અસાધ્ય મતદાર મંડળો અને પ્રતિનિધિઓના હક્ક સંબંધી ઠરાવો જેમ અને તેમ નરમ સ્વરૂપમાં આવે એવી મહેનત કરી. પરિણામે ૧૯૧૨ ની બાંકોપોર કોંગ્રેસમાં તેમને પ્રમુખપદ અર્પ- વાની ધણીજ છુદ્ડ લીધી. ત્યાંના મુસલમાન વિભાગ મીં ગોખલેની સમાધાન વૃત્તિથી ખુશ થયો હતો તેથી મીં ગોખલેને પ્રમુખપદ આપવા ધણીજ આતુર હતા. પરંતુ કામના બોજથી મીં ગોખલેએ તે સ્વીકારવા ના પાડો. તેઓ આ સમયે ઇંગ્લાંડમાં હિંદુ તરફથી લગભગ હિંદી ધારાસભાના વિસ્તારનો ધારો સીડીરીયમ મીટીંગ્સ એક્ટ, આદિ સંબંધમાં ચળવળ ચલાવતા હતા.

સત્યાગ્રહની લડત અને મીં ગોખલેનું સમાધાન.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસવાટ કરતા હિંદીઓના બ્રિટીશ નાગરિક તરીકેના હક્ક ઉપર ત્યાંના બેર લોકોએ અને દ્વાન્સવાસની સરકારે પાછી તરાપ માગીથી સત્યાગ્રહની લડત મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીએ ઉપાડી હતી. આ લડતને ચાર પાડા, ચાપ આપી ત્યાંની સરકારે સમાધાન કરવાનું વચન આપ્યું. મીં ગોખલે આ કાર્ય માટે દક્ષિણ આફ્રિકા ગયા અને ત્યાંના પ્રધાન મંડળ સાથે મસખત ચલાવી, સમાધાનની મરતો નક્કી કરી. પરંતુ ત્યાંની સરકાર

પોતાનું વચન પાળવામા મોગી પડી અને એ સરતોને કાપદાનુ સ્વરૂપ અપાવી ન શકી એટલે દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહની હડત પાછી ખતપૂર્વક ચાલી. આ વેળા હડતને ટેકા આપવા તેમજ ત્યાના વસાહતી માટે હિંદમાં સત્યાગ્રહનું ફેંડ ઉઘાડ્યું હિંદના લોકોએ અને હિંદના પાનેએ આ હિંદચાનને ટેકા આપ્યો. મીં ગોખલેએ આમ ફડની મદદ આપી ન અટકતા ઇંગ્લાંડના આગેવાનો સાથે મસખત ચલાવી, મીં ગાંધીએ પણ મક્કમ-પણે સત્યાગ્રહ ટેકવી રાખ્યો અને આપણા સમજાવશીન વાઇસરોય લોર્ડ હાર્ડી ને વચ્ચે પડી વમાહતી હિંદી અને સકટની તપાસ કરનાર કમીશન નીમાળ્યુ. આ કમીશનમાં હિંદી ના વાઇસરોયે સર ખેનજીમીનને મોકલ્યા અને પરિણામ હિંદીઓના લાભમા આણ્યુ. આ કાર્યમાં મીં ગોખલેનો હિરસો કાર્ષ નાનોસુનો નથી. આ કાર્યમા સલાહ આદિને ટેકા આપવા માટે સવાયહી વીરનર મીં ગાંધીને મીં ગોખલેને પ્રતિમાન શુદ્ધિ ઉપજી અને તેઓ તેમને પોતાના ગુરૂ માનવા લાગ્યા.

પંચલીક સર્વોચ્ચ કમીશન.

મીં ગોખલેએ આમ સત્યાગ્રહની હડતમાં વિનય મેળવ્યો. તે પછી હિંદની સાર્વજનિક સેવા (પંચલીક સર્વોચ્ચ) થઈ કમીશનમાં એક કમીશનર નીમાયા. આ કમીશનમા તેમણે જે સેવા બજાવી છે તે ઉપર મત હાત બાધી ચકાવ એમ નથી કારણ એ કમીશનને રીપોર્ટ હજી બહાર પડ્યો નથી, પરંતુ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે આ મહાન પ્રશ્નની વિચારણા અને તપાસમાં તેઓ એવા તો બાપૂત થયા હતા, તેમજ તેઓએ એવો શ્રમ કર્યો હતો કે, તેમની તમીચત નરમ પડી ગઈ, અને વચ્ચે વચ્ચે હિંદના ખાવા છતાં તેઓ તેના કામમાં મગ્નજ રહ્યા. આખરે યુરોપી યાદવી જામતાં, આ

કમીશનનું કામ વિષયે પડતાં તેઓ હિંદ આરામ લેવા અને હિંદમાં પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવા, હિંદી ધારાસભામાં પ્રતિનિધિ તરીકેની સેવા ઉઠાવવા પાછા આવ્યા તેઓ આવતા એપ્રિલમાં પાછા મુંબઈ જનાર હતા ત્યાં દેવે તેમને પોતાના દરબારમાં અઠાણે બોલાવી લીધા છે.

સ્ત્રી હિંદુ શિક્ષક

અને

ચન્દ્રકાંતાની આત્મકથા

એ પુસ્તક મળાવો. તેની અદર દરેક સ્ત્રી સમજી શકે તેવી રીતે ૩૦ પ્રકરણોમાં સ્ત્રીઓના ધર્મ, પતિ પ્રતિ તેની દરજ, પત્ની પ્રતિ પતિની દરજ, બાળકોને કેવી રીતે ડેળવવા, અન્ય સમઘી પ્રતિની દરજ, સંકટમાં સ્ત્રી રીતે પતિને મદદ કરવો વિગેરે વિષયો ઉપરાંત હિંદની પવિત્ર સતીઓ—સતિ સીતા, દમયંતી, દ્રૌપદી અને સુધા, સાવિત્રી, તારામતી, શકુન્તલા, ગાધારી. મહાશ્વેતા કાદમરી, કૌશલ્યા. મદોદરી, કુન્તા દેવહૃતી, પાર્વતી, પદ્મણી, ચુડાલા, તારા-બાઈ, જસમા, ગુણસુંદરી, ગણકેવી અવોરકામિની, વિગેરે નગભગ ૧૫૦ ઉપરાંત સતિઓનાં જીવન ચરિત્રોનો અને શ્રી રામચંદ્રજી, સત્યવાન, નગ, પાંડવો, ગૌતમ, યાજ્ઞવલ્ક્ય, શ્રીકૃષ્ણ પૃથ્વીરાજ, જયશંખરી, ગોપીચંદ વિગેરે ૧૫૦ ઉપરાંત પવિત્ર પુરુષોના જીવન ચરિત્રોનો સમાવેશ છે. પાકું પુકું ગેઝ કાગળો કોમન રૂ. ૪-૦-૦ આજેજ મળાવી તમારા ગૃહસ્થાશ્રમને સુખી કરો.

વ્યવસ્થાપક ભાગ્યોદય—અમદાવાદ.

લોકમાન્ય બાલગંગાધર તીલક.

કેળવણી અને વિદ્યાપ્રેમ—શ્રીયુત તિલકનો જન્મ દક્ષિણમાં રત્નાગિરિ શહેરમાં ૧૮૫૬ ના જુલાઈની તા. ૨૩ માં સંવત ૧૯૧૨, શુકે ૧૭૭૮ આપાક વદ ૭ ને દિને થયો હતો, તેઓ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ ચિંતક અને જ્ઞાણવાન વ્યક્તિ હતા, રત્નાગિરિ એ જ્ઞાતિપાવનોની ઐતિહાસિક જન્મભૂમિ હોઈને ત્યાં જન્મ્યો જન્મ થયો તે હરેક રીતે યોગ્ય હતું. તેમના પૂજ્ય વડીલો મરાઠા તવારીખના યાતા તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા, તેમના પિતા શ. રા. ગંગાધર રામચંદ તિલક તેમના જન્મ સમયે રત્નાગિરિમાં રહેતા હતા. તેઓ મહાશુદ્ધિયાળા અને વિદ્વાન હતા. તેમને ગણિત અને સંસ્કૃતનો ખાસ શોખ હતો. તેઓ વૈજ્ઞાનિક હતા. રત્નાગિરિમાંથી હંમેશાં ઓખે ચડતાં તેઓ પછી ચાણામાં અને પુનામાં ડીપોટી એન્જીનેયરિંગ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ગયા હતા. પિતા પાસેથી વારસામાં શ્રીયુત તિલકે વિદ્યા પ્રેમ અને ગણિતશક્તિ પ્રાપ્ત કર્યા હતાં. તેમનું સંસ્કૃતનું જ્ઞાન પરિપક્વ પણ એથીજ થયું હતું. નવરાયના સમયે તેઓ ગણિતમાંજ સીન થતા. દર વર્ષની વચથી તે મરણ પર્વે તેઓએ પુનાના વનની તરીકે જીવન ગાળ્યું છે. તેમની ૧૬ વર્ષની વયે ૧૮૭૨ માં તેમના પિતા દેવભોજ સીધાર્મા, સને ૧૮૭૩ માં એન્જીનીયરી પરીક્ષા પસાર કરી કેપ્ટન કોલેજમાં ઇન્સ્ટ્રક્ટર થયા, અને ૧૮૭૬ માં એન્જીનેયર થયા. તે પછી કાપડનો અભ્યાસ તેમણે આરંભ્યો અને ૧૮૭૬ માં બી. એ. એસ. એસ. બી થયા.

લોકકેળવણી અને લોકમતપ્રેરક વર્તમાન પ્રયાસો—હવેજ વિદ્યાર્થી જીવનનો અત આવર્તા જેમ હરેક યુવાનના જીવનકાર્ય સંબંધમાં બને છે, તેમ આત્મજીવનનું લક્ષ્ય દેશહિત, સમાજસુધારણા, આદિ સંબંધી ઉચ્ચાચ્ચેના જે બીજા વિદ્યાર્થી દ્વારા અનુરિત થયા હતા તેમને પલ્લવિત કરવાનો અનુકૂળ માર્ગ શોધવાનો અને એ માર્ગે ગતિ કરવાનો પ્રમગ શ્રીયુત તિલકને માટે ઉપસ્થિત થયો. તેઓના વડીલ કહાનો વિચાર તેમને સરકારી નોકરીમાં દાખલ કરાવી મુનસફ નામવાનો હતો પણ મી. તિલકે પ્રથમથીજ સરકારી નોકરીમાં જીવન બાંધી ન દેવાનો સકલ્પ કર્યો હતો. તેમણે કહેજ જીવનમાં જોતાના સાહાધ્યાયીઓ સાથે આવો નિશ્ચય કીધો હતો. તેઓ આ સમયે એક બીજા સસારસુધારક યુવાન મી. આગરકર તેમજ મી. તિલકે સરકારી નોકરીથી સદાને માટે દૂર રહેવાનો નિશ્ચય પાર પાડવાના અને જોતાના જીવનને દેશહિતકાર્યમાં પ્રેરવાના વિચારથી કર્યો અને દેશમાં સોષી અને સારી ઉચ્ચ જીવણી પ્રસારવાને એક નિશાળ તથા પાઠશાળા (કોલેજ) સ્થાપવાની એક યોજના આલેખી. આ બે ઉત્સાહી કાર્યકરોને તેમના આ ઉત્તમ કાર્યના આરંભમાં કાંઈ તરફથી ઉત્સાહી ઉત્તેજન ન મળ્યું. પરંતુ એવાજ સમયે અભિલાષવાળા. તે જમાનાના નામાંકિત ગતલેખક અને સમભાવશીલ સહચારી મી. વિષ્ણુ કૃષ્ણ ચિપલુચકરની સહાનુભૂતિ તેમને મળી. અને તેના પારણામે ૧૮૮૦ ના જાન્યુઆરીની તા. ૨ જીએ મેથર્સ તિલક, ચિપલુચકર અને એમ બી. નામજેશીને મોરબા દાદાની વાડીમાં “ પુના ન્યુ ઇંગ્લીશ સ્કૂલ ” સ્થાપી. એમાં મી. વી. એસ. આપ્ટે એમ. એ અને મી. આગરકર એમ. એ, જોડાયા. આ પાંચ મરાઠા પાંડવોએ તે પછી સન ૧૮૮૧ ના જાન્યુઆરીથી એક ઇંગ્લેજ અકવાડિક અને એક મરાઠી દૈનિક દાદવાની

યોજના કરી અને “ મરાઠા ” તથા “ કેસરી ” મીં ચિપલુશુકરે સ્થાપેલા આર્યજાતી પ્રેસમાંથી પ્રકટ થવા માંડ્યાં. આ બંને પાત્રોમાં નિર્જન રીતે પોતાના જમાના પ્રસંગો અને બનાવો ઉપર દીકા દરવામાં આવતી હતી, તેમના આ સાહસ બદલ આ પાંડવોને સહેવાનો કડવો પ્રસંગ આવ્યો. તેમણે કોલકાપુરના રાજ્યના કાર-જારીની શ્રીમાન શિરાજીરાવ મહારાજ પ્રત્યેની વર્તણૂક વિશે સખ્ત દીકા હિંમતભરે કરી હતી. તે માટે બદનહીનું કામ તેમનાં પત્રો સામે ચાલ્યું. આ ખટલો ચાલતો હતો તે દરમ્યાન મીં ચિપલુશુકરનું મરણ થયું અને મીં તિલક તથા મીં આમરકર અપરાધી ક્યાં અને તેમને ચાર મહીનાની સાદી કેદની શિક્ષા થઈ. શ્રીયુત તિલકને સહેવા પડેલા ફોજદારી કોર્ટના ખટલાઓનો આદ્રંલ વાસ્તવિક રીતે અહીંથીજ થયો.

દખખલુ કેળવણી સમાજ આદિની સ્થાપના—જતાં આથી રમ પશુ ન કમતાં મિં તિલક અને મીં નામજોશીએ પોતાનું સ્વદેશાભિમાનથી પ્રેરાયું વર્તમાનપત્રનું કર્તવ્ય ચાલુજ શાખું અને તે માથે માથે કેળવણીના પ્રમાર માટે સન ૧૮૮૪ માં કેન્દ્રન એન્ડુકેશન મોમાન્ટી પુનામાં સ્થાપી, કોલકાપુરના ખટલામાં તેમણે મહાન શિરાજીના વણની આમર આતર કેટલાક દર વેળે પોતાનું નિર્દોષપણું સિદ્ધ કરવાને પ્રકટ ન ક્યાં તેથી મરાઠા રાજવંશીઓ તેમની ઉપર પ્રમન્ન થયા અને તેમણે રૂ. ૭૫,૦૦૦ ની રકમ એકે તકાકે શ્રીયુત તિલકને આ કેળવણીના કાર્ય માટે ભરી આપી. પૈસાની મદદ આમ મળવા સાથે સ્વયંસેવક તરીકેના આવશ્યક એ કાર્યમાં પ્રો. વી. બી. કેલકર, પ્રો. એમ. એસ. જોશી અને પ્રો. ધારૂપ સામેલ થયા અને ૧૮૮૫ માં ફરગ્યુમન કોલેજ સ્થપાઈ; આ કોલેજ સ્વયંસેવક તેના ઉત્સાહી અને નિસ્વાર્થી પ્રયાસે આવતી

સમય દિન્દની નામકિત ફળવણીની સંરચાઓમાંની એક યજ્ઞ પશુ છે, અને મુંબાઇ હવામાન તે આદ્ય૩૫ થઈ છે; ગુજરાતમાં તેના નમુના ઉપરથી સુરતમાં હાલ “ સાર્વજનિક ફળવણી સંરચા ” રચાઈ છે. આજ્ઞામાં પશુ તેનું ફળવણી મંડળ રચાયું તે વગેરે સંરચાઓ દયાતીમાં આવી છે, આરંભમાં ત્રિયુગ નિલક આમાં પ્રથમ સ્વયંસેવક તરીકે સામેલ હતા. પાછળથી તેમને મીંઠ આગરકર આદિ સાથે ઉમ્ર મનમેદ પડતાં આર વર્ષ સેવા ઉઠારી ૧૮૬૦ માં તેઓ આ સંરચાથી વિખુટા પડ્યા અને રાજ્યમાં આપ્યું.

સંસાર સુધારાની પ્રવૃત્તિઓનું દષ્ટિગ્નિન્દુ—દરમ્યાન ૧૮૮૮ માં મીંઠ આગરકરે દિન્દુ ધર્મ અને સંસારસુધારાના રાં તિલકના સમાજ રક્ષી અને રૂઢિ રક્ષક અભિપ્રાયો રચના ન આવતાં અને પોતે આરૂઢ સુધારક મતના હોવાથી “ ફેસરી ” માથેના સમંધ ઊઠયો અને રાં તિલક, રાં કેલકર અને રાં એચ. એચ. ગોખલે એ ત્રણે ખમે “ મરાઠા ” અને “ ફેસરી ” ની ધુંસરી આવી. આખરે મીંઠ ગોખલે અને મીંઠ કેલકર પશુ છુટા પડ્યા અને રાં કેલકરે પ્રેસ રાખ્યું. આજ અરસામાં “ એકજ ઓફ ફેસેટ બીલ ” “ હાલની સંમતીની વખતો ” કાયદો વડી ધારા સભામાં પસાર થવા માટે રજુ થયેલો હોવાથી તે સંમંધમાં ઉમ્ર અને તીક્ષ્ણ ચર્ચા દેશમાં આગેવાન મંડળો, સંરચાઓ અને લોકનાયકોમાં ચાલી રહી હતી. દિન્દુ ધર્મનો મોટો ભાગ આ બીલની વિરૂદ્ધ હતો. મીંઠ તિલક તેમાં વિરૂદ્ધ પક્ષમાં હતા. રાં મહાદેવ ગોવિંદ રાનાડે આદિ સુધારકો તેમણે ચાલ્સીય ચર્ચા કરી પોતાનો મત અચ્છી રીતે પ્રતિપાદન કીધો. આ બિલની વિરૂદ્ધ જે મોટો દિન્દુ લોકોનો ભાગ હતો તેમનો વિરોધ મુખ્યત્વે એક મહત્વના

નિયમનું અવલંબન કરનારો હતો. એ નિયમ એ હતો કે “ કોઈ સરકારે કાયદાથી હિન્દુ સમાજના સ્વસત્તાકે તંત્રને ખળભળાવતું નહીં; સમાજે પોતે પોતાની મર્યાદામાં સ્વયંજી પ્રેરણાથી પોતાના આધારજીમાં ફેરફાર કરનારી પ્રવૃત્તિ ઉપાડવી. ”

કાયદાના શિક્ષણની પ્રવૃત્તિ—શ્રીયુત તિલક આ મર્યાદા રસજર મહત્વનો જામ લેધને અટક્યા નહતા, એક પાસેથી તેમણે આમ દેશહિતની પ્રવૃત્તિઓમાં મચી રહેવા સાથે કાયદાના શિક્ષણનું કાર્ય પણ ઉપાડ્યું હતું. ઇલાહાબાદ તેમણે તે માટે પહેલો જ “ લો ક્લસ ” કાઢ્યો. તેઓ આ નિયંત્રણમાં કાયદાના શિક્ષણ પાછળ ખંનજર્યા શ્રમ લેવા લાગ્યા અને યુવાનોને કાયદાની પરીક્ષાઓ માટે તૈયાર કરવા માંડ્યા. આ ઉપરાંત “ કેસરી ” અને “ મશાહ ” નું તંત્ર પણ તેઓ હિન્મત અને ખંતથી ચલાવે જતા અને બાકી રહેલો વખત વેદોના પ્રાચીનત્વ સંબંધી સાહિત્યોના અભ્યાસમાં ગાળતા. આ દિશામાં તેમણે શોધખોળની નવીજ દિશામાંજ શુદ્ધિશક્તિ અને સંગીતવિદ્યાનૈપુણ્ય, સુદૃઢ પાંડિત્ય અને વિચાર સ્વાતંત્ર્ય ઉત્તમ કક્ષામાં પ્રકટ કર્યા. તેમણે જ્યોતિષ વિદ્યાનો આધાર લધને વેદોનું પ્રાચીનત્વ મિલ કરનારો એક મહત્વનો લેખ લખ્યો. સને ૧૯૬૨ માં લંડનમાં મળેલી “ ઇન્ટર નેશનલ ઇસ્ટ્રીઓફ ઓરીએન્ટલ્સ ” માં વિચાર દર્શન માટે મોકલી આપ્યો. પછીથી એ લેખ “ ઓરાવન ” ગ્રંથરૂપે પ્રકટ થયો અને એણે તેમની નામનામાં અનુષમ વૃદ્ધિ કરી.

કુદરતની પ્રેરણાથી રાજકીય જીવન-પરંતુ અગાઉ પ્રસ્તાવમાં કર્યું છે તેમ રાં તિલકના જાગ્રમા વિદ્યારોધન અને અભ્યાસ પરિપાકના ફળરૂપે મનો અરખલિતપણે પ્રકટ કરવાનું સરળથતું ન

હું એથી વડોદરા રાજ્યમાં પોતાના અંગત મિત્ર રા. સા. એન, એમ. બાપટ ઉપર રાજ્ય ખટલો ચાલતાં તેમને તેમાં આગેવાની મર્યો ભાગ લેવો પડ્યો અને કાયદાના સુદૃઢ જ્ઞાન અને તક કાઢી લખાવવાની તીવ્રશુદ્ધિના પરિણામે રા. સા. બાપટને વિજય અપાવા મધ્યા, આ પ્રસંગે ધારાશાસ્ત્રીઓ આદિના મનજ ઉપર તેમણે એવી છાપ પાડી કે જો મી. તિલકે ધારા શાસ્ત્રીનું કામ ચાલુ રાખ્યું હત તો જતે દહાડે હાઈકોર્ટના ન્યાયમુર્તિ યત્રાને સુયોગ તેમને પ્રાપ્ત થયો હત.

રાજ્યદ્વારી પ્રવૃત્તિઓના રસભર પ્રયાસો--પરંતુ હિન્દની રાજકીય ચળવળમાંની તેમની રસશુદ્ધિએ નેમને હિન્દી રાષ્ટ્રીય કો-ગ્રેસની દિલચાલમાં જોડાવા પ્રેર્યા. તેઓ કહેતા કે " જુઓ વિધિનું વિશ્લેષિત ચદ્મચાથી મનુષ્યનું જીવન કેવું બને છે તે જુઓ, મને એમ લાગ્યું કે મારે શિક્ષક થવું, પ્રોફેસર થવું, અને વિશેષે કરીને કોઈ પણ વિષયમાં સંશોધન કરી નવીન મત પ્રતિપાદન કરનારો મંથ લખવો પશુ છેવટે જુઓ મારે પોતાને મેં પોતેજ કાઢેલી શાળા અને કોલેજ છોડીને રાજ્યકીય દિલચાલમાં પડવું પડ્યું. મને લખવાનો મનથી કંટાળો હોવા છતાં મારો આખો જન્મ વર્તમાનપત્રના ધંધામાં ગયો. " આમ દૈવપ્રેરણાથી તેઓએ રાજ્યદ્વારી દિલચાલમાં જોડાવ્યું. કેટલાંક વર્ષ સુધી તેઓ દખ્ખણની કોગ્રેસની " સ્ટેન્ડીંગ કમીટી " ના સેક્રેટરી હતા. મુંબઈ પ્રાંતિક કોનફરન્સની પહેલી પાંચ બેઠકોની બ્યવસ્થા તેમને હાથે યઈ અને પાંચમી પુનામાં માન. મી. શ્રીરાજચા મહેતાના પ્રમુખ પદે થયેલી કોનફરન્સ એક તેજસ્વી સફળતાના નમુના રૂપ હતી. તેઓ બે વાર મુંબઈની ધારાસભામાં સભ્યપદે ચુંટાયા હતા તેમ એક વાર મુંબાઈ યુનીવર્સિટીના ફેલો તરીકે પણ તેમની ચુંટણી થઈ હતી.

પુનાની મ્યુનીસીપાલિટીમાં પણ તેમણે નામના પ્રાપ્ત કરી હતી; ૧૮૬૫ માં તેઓ મ્યુનીસીપલ કમિશીનર ચુંટાયા ત્યારે સૌથી વિશેષ મતો તેમને મળ્યાં. તેજ વર્ષમાં ૧૧ મી હિન્દી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ (પુના)ની બેઠકના તેઓ મેંકરેટરી નીમણા. પરંતુ કાંગ્રેસનો મંડપ સંસાર સુધારા પરિષદને આપવા સંબંધમાં વાંધો ઉઠતાં તેઓ આ પદેથી નિવૃત્ત થયા, બે કે તેમણે એ બેઠક સફળ થવામાં પોતાની મદદનો સંપૂર્ણ હિસ્સો આપ્યો.

રાજ્યદ્વારી ખરડાનાં મંડાણ અને શિક્ષા—૧૮૬૬ માં પ્રલામમાં સખ્ત દુકાળ ફાટી નીકળ્યો. આ પ્રયગે તેમણે લોકલક્ષ હેડે ખરી તેમનાં સંકટો નિવારવાને મહાન પ્રયાસો કીધા. તેમની ખરી લોકપ્રિયતા આ સમયે અચુક સિદ્ધ થઈ. તેમણે પુનામાં સસ્તા અનાજની દુકાનો રચાવી. શેલાપુર અને અદમદનગરમાં ભારે સંકટો હોવાથી તેમણે ત્યાં સરકાર સાથે મળીને રાહતનાં કામોની યોજના પાર ઉતારી આપી. પછી પુનામાં પહેલીવાર ખેત્ર વ્યાપ્યે તેમણે ખીજા આગેવાન શહેરીઓની પેઠે પુણની બહાર ભાગી ન જતાં શહેરમાં જ રહી એક દવાખાનાની વ્યવસ્થા કરી તેમજ મરકી નાણુદ કરવાના ઉપાયો સરકારને સુચવ્યા.

રા. તિલકને પૂજ્યપૂજનમાં નિર્વતિશય શ્રદ્ધા હતી. તેથી તેમણે શિવાજી મહોત્સવની યોજના કરી અને એ દ્વારા મરાઠી પ્રજાના હૃદયમાં ગુપ્ત રહેલી પુજ્ય પુજનની ભાવનાઓ પ્રકટ કરી. તેમણે રાખ-મદની શિવાજીની અવધાન પીઠ સમરાવવાની હિલચાલ ઉપાડી અને તેમની જયંતિ ઉજવવાનો પ્રબંધ કર્યો, આજ વેળાએ મહારાષ્ટ્રમાં મરકો ત્રાસ પ્રવર્તાવી રહી હતી. તેથી ૧૮૮૭ માં શિવાજીના જન્મ દિવસે તેમને ઉત્સવ ઉજવાયો નહીં પણ તા. ૧૩ મી જુને તેમના

ચંપાલિષેકના દિને ઉજવાયો. આ દિને ઉપદેશ, સંગીત, ભગવત-
 મંત્રી આદિથી આ - મહોત્સવમાં લોકોસાથ એક જામ્યો. તાં
 ૧૮ થીએ આ મહોત્સવનો હેવાલ “કસરી” માં પ્રકટ થયો
 અને તેમાં એ પ્રસંગે ગવાયેલું એક સંગીત પ્રસિદ્ધ થયું તાં ૨૨
 જીને મોં રેન્ડ અને લે. એવરસ્ટના ખુનનો બનાવ બન્યો. એ બ-
 નાવે એંગ્લો ઇન્ડિયન કામમાં ખાલગાટ જગ્યો અને તેમણે એમ
 મક્કમપણે જણાવ્યું કે “કસરી”ની અમનેખની ઉશ્કેરણીના પરિણા-
 મેજ ઉકત ખુન થયું. મુઘલ સરકારે મોં તિલક સામે ફોતુર બા-
 બત કામ ચલાવવા એરીઅન્ટલ ટ્રાન્સજેટર મોં જોમને પ્રેરણા કરી,
 પોલીસે તાં ૨૭ થી જીનની રાત્રે મુઘલમાં મોં તિલકને પકડ્યા,
 પ્રેસીડેન્સી મેજિસ્ટ્રેટ આગળ ખડા કર્યા, મેજિસ્ટ્રેટ જમીન ઉપર
 નહીં છોડવા ફરમાવ્યું, હાઇકોર્ટને તે માટે અરજ થઈ, પણ તે
 પાછી પડી, તાં ૨ જી આગળે રા. તિલક સામે સેશન્સ કોર્ટમાં
 કામ ચાલ્યું. ન્યાયમુર્તિ તૈયમજી આગળ મી હાવરે જમીન ઉપર
 તેમને છોડવા જીજી અરજ કરી અને ઇંગ્લાંડની ફોજદારી કોર્ટના
 નિયમોના આધારે કાયદાની સાહજતો ટાંકી, કનકતાવાળા પ્રખ્યાત
 ધારાશાસ્ત્રી મોં પુએ હાઇકોર્ટમાં શ્રીયુત તિલકનો બચાવ કર્યો. જ
 યુરોપીયનો અને ત્રણ હિન્દીઓનો જ્યુરી આગળ તે ચાલ્યો. જ
 યુરોપીઓની બહુમતીએ શ્રીયુત તિલકને ગુન્હેગાર ઠરાવ્યા અને
 ન્યાયાધીશે તેમને અદાર મહીનાનો સખ્ત કેદની શિક્ષા ફરમાવી. હા-
 ઇકોર્ટના ‘ પુલ જેન્સ આગળ કાયદાના મુદ્દાઓ ચર્ચાવાની તેમના
 અરજ નકારાઈ; ઉપરાંત હાઇકોર્ટે પ્રોવોકેશન-સીઝને અપીલ કરવાની
 અરજ પણ દાદી નાંખી, પણ પ્રીવીકાઉન્સીલ આગળ રા. તિલક
 તરફથી મોં એરકરીએ અરજ કરી પણ લોર્ડ ચાન્સેલર, લોર્ડ હેલ્સ-
 બરીએ એ રદ કરી. આથી શ્રીયુત તિલકને ન્યાય ન મળ્યો અને

થયેલી સખત હેદની શિક્ષા બોગવતી પડી, આખરે મીં. મેશ્વરમુખર અને મીં. વીલીયમ હાંટરે રાણી વિઠ્ઠોરીઆને- શ્રીયુત તિલક એક વિદ્વાન હોઇને તેમની તરફ ઇલા દાખવવા અરજ કરી. હેટલાક સર- સંદેશ આપ્યા પછી ૧૮૮૮ ના સપ્ટેમ્બરની તાં ૬ ડીએ બોક્કમ ચરતોએ તેમને સરકારે ઊડયા. તે પછીના છ મહીના તેઓ સિંહ- ગઢમાં નાદુરસ્ત તબીબત સુધારવા રહ્યા પછી મદ્રાસ કેમ્પમાં હા- જરી આપી. તેઓ આરોગ્ય સુધારણા અર્થે સીલોન સીધાયા.

વેદોની પ્રાચીનતા સંબંધી શોધખોળ—પોતાની આ સધળા પ્રવૃત્તિઓમાં વેદોની પ્રાચીનતાનો તેમનો અભ્યાસ જારી હતો અને સતત દશ વર્ષપર્યંત વેદોજ નદી પશુ ઉપરનાં સધળાં પાશ્વ- ત્વ વિવેચનોનો સતત અભ્યાસ કર્યો. સધળા શોધખોળના પરિણામે તેઓ એવા નિષ્કૃષ્ટે આગ્યા કે વેદના પ્રણેતાઓનો મૂળ નિવાસ ઉત્તર ધ્રુવ પ્રદેશમાં હતો અને પ્રાચીન વૈદિક મુકનો તે પ્રદેશમાં રચાયાં હતાં. “ઓરાયન” નામના ગ્રંથમાં ખજોગદ્યેન અને ન્યોતિપ શાસ્ત્રીની ગણનાથી તેમણે આ સૂકતોની પ્રાચીનતા તો સિદ્ધ કરીજ હતી અને હવે “આર્કટીક હોમ ઇન ધી વેસ્ટ-વેદોમાં ઉ- ત્તર ધ્રુવ નિવાસ—” એ ગ્રંથમાં ખજોગની ઉદામાં ઉધી શોધના આધારે તેમણે પ્રાચીન ધ્રાણના મૂળ મનુષ્યની સ્થિતિ સંબંધી માહિતી તારવી.

તાઇ મહારાજનો ખટલો અને ચારિત્ર્ય દુષિત હરાવવાની કોશિષ—આમ તેમનો પ્રાચીન-વેદવિજ્ઞાનો અભ્યાસ સતત ચાલતો હતો તે દરમ્યાન તેઓ પાછા ખટલાના વમગમાં પડ્યા. આ સમયે તાઇ મહારાજનો નામકિત ખટલો જાગ્યો અને તેમની માનસશક્તિ તેમજ દારીરિક શક્તિ પણ તેમાં ઉગ્રણથી રાક્ષર્ષ. પુનાના પદેલા

વર્ષના સરસર શ્રી બાળા મહારાજ દખ્ખણના એક પ્રાચીનમાં
પ્રાચીન ઉમરાવ કુટુંબના હતા. કેમરીના ખટવામાંથી છૂટવા પછી
થોડા વખતમાં શ્રી બાળામહારાજનું અવસાન થયું તેઓ મીઠા
તિલકના મોટા મિત્ર હતા. તેથી તેમના વીણના 'દસ્તી' અને એથી-
કમ્બુ ટ્યુટરનું કાર્ય તેમને સિરે આવ્યું. આ કાર્યમાં ૧૯૦૧ થી ૧૯૦૪
પર્યંત તેઓ રોકાયા. મહારાજની મીલકતની અવ્યવસ્થા ટાળવા
તેમણે પ્રવાસ કર્યો, દેરા આદિ ચૂકવવાનું, મહારાજની વિધવાનું
ચાલુ ખર્ચ નિભાવવાનું, અને તેમને દત્તક લેવડાવવાનું મહાભારત કાર્ય
તેમને પાર ઉતારવાનું હતું. એ જીવાન વિધવાએ આરભમાં તો કશો
વિરોધ જગાવ્યો નહોતો પણ ખરાબ સલાહકારો આખરે તેને બંબે-
રવામાં ફાંખ્યા. તેમણે તેના મનમાં રાંધેલ તિલક માટે વસુવસો અને
શંકા પેદા કર્યા અને પોતાને મનમમતા છાકરાને દત્તક લેવાનો આ-
મલ તેણે ધર્યો. એથી ૧૯૦૧ ના જુનની તા. ૧૮ મીએ ઔરંગા-
બાદમાં તેણે એ એક બીજા જુના કુટુંબમાંથી દત્તક માટે એક
છાકરો તેના સલાહકારોની ધમ્મજાનુસાર પસંદ કર્યો. આના
પારણાએ ખટલો જાગ્યો. પુનાના ડીસ્ટ્રીક્ટ જજજી મીઠા એજન્ટ
આગળ બાળામહારાજે વીણમાં કરાવેલી દત્તકની ચરત રક કરવા
કર્મક થઈ. તેણે એમ કરાવ્યું કે મીઠા તિલક તથા બીજા ટ્રસ્ટી-
ઓએ દત્તકનો કરેલો નિર્ણય ગેરકાયદેસર છે એટલુંજ નહીં પણ
ઔરંગાબાદમાં મૂળ પુરણને દત્તક લેવડાવવામાં વિધવા ઉપર દયાથી
ચલાવાનો શ્રીયુત તિલક ઉપરનો આક્ષેપ નોખ્યો. ગ. તિલક તે
સામે વાંધો ઉઠાવ્યો પણ તે નિરર્થક ગયો. આનો ખુદ્દો હેતુ તે-
મની પ્રામાણિકતાને કલંકિત કરવાનો હતો. આ હેતુ સાધવાને
ડીસ્ટ્રીક્ટ જજજે ફાજદારી કાયદાની રૂએ શ્રીયુત તિલક ઉપર કામ
ચલાવાવા પરવાનગી આપી અને પુનાના મેજસ્ટ્રેટે કામ ચલાવ્યું.

તેમના હિપર ખાવડી, ખોટી સહી, ખોટા ગોગંદ આદિ સાત આ-
રોપો મૂક્યા. જો કે અપીલ ચાલતાં હાઇકોર્ટે વીચના પ્રોમેટ સં-
બંધી નીચની કોર્ટનો ચુકાદો ફેરવ્યો. પણ શ્રીયુત તિલક સામેનો
ફોજદારી ખટયો અટકાવ્યો નહીં. એથી મી० તિલકને ૧૮ મહી-
નાની સખ્ત કેદની વિજ્ઞા થઈ. ૫૫ સેસન્સ કોર્ટ એ શિક્ષા ધગડી
છ મહીનાની ફગી અને ન્યાયાધીશે શ્રીયુત નિવડના ચારિત્ર્યને ખગળ
હેતુથી તદન નિષ્કરમિત હોવાનું જણવ્યું. ૫૫ી હાઇકોર્ટમાં અપીલ
ચાલતાં બંધીએ શિક્ષા રદ થઈ અને સરકારે તેમની સામેના બીજા
આરોપો પાછા ખેંચી લીધા. હાઇકોર્ટે હત્તવિધાનની તરફેણમાં ચુ-
કાદો આપ્યો અને શ્રીયુત તિલકે હોવાની કોર્ટમાં લડીને તે સા-
બીત કર્યું.

હો. તિલક સામે સરકારી અમલદારો તરફથી ચાર ફગપદી આ-
લગાઈ ૧૯૦૧ થી ચાર થઈ તે અગાધિ ૧૯ વર્ષ પર્વત ચાલો અને
અતે તેમાં તેઓ ધસસ્વી નીવડયા તેમના અવસાનના દશ દિવસ
અગાઉ આ પ્રકરણનો છેવટનો ચુકાદો મુબઈની હાઇકોર્ટે આપ્યો
અને શ્રીયુત તિલકનું કર્તવ્ય મુર્વાગ રીતે સફળ થયું.

“કેસરી” નું ધસસ્વી મુપાદન—મન ૧૮૯૧ થી ન્યુ
હાઈસ્કુલની પ્રવૃત્તિમાં જન્મ પામેના “કેસરી” પત્ર સાથેના શ્રીયુત
તિલક મુજબે ફેશના અને ખાસ કરીને દક્ષિણના રાજ્યદારી વાતા-
વરણને રાષ્ટ્રીય તરવોથી ઓતપ્રોત કર્યું છે એટલુંજ નહી પણ
રાષ્ટ્રીય મતની ધટના ધડી છે, એમ કહીએ તો તે ચાનશે. શ્રીયુત
તિલકને સાર્વજનિક ચગવગ અને સ્વમત પ્રસ્થાપનના કાર્યમાં
‘કેસરી’ એ અદ્દલુન સદાયતા આપી છે. પહેલા સાતવર્ષ તો
તેમને “કેસરી” માંથી ઘાઈ લાજ ન મળતાં હિલો તોટો જતો

હતો તે ખાતે તેમને રૂ. ૧૦,૦૦૦ નું દેવું કરવું પડ્યું હતું. અને તે ફેડતા તેમને દશ વર્ષ લાગ્યાં ૧૮૯૭ની સાલથી તેમની ઉપર પહેલો રાજ્યદારી ખટ્યો આવ્યો. તે વેળા “કેસરી” નું દેવું તેમને શિરે હતું. ૧૮૯૧ માં “કેસરી”ના આહો ૪૦ = હતાં, તે શ્રીયુત તિલકના તંત્રીત્વમાં આવતાં વર્ષમાં અને ૧૮૯૭ માં ખટ્યા વેળા ૭૦૦૦ થયાં હતાં. ૧૮૯૮ માં તુરગમાંથી છુટી આવતા તેમણે જોરદાર રાજ્યકીય લેખનપ્રવૃત્તિ ચલાવી અને દેવું ફેડ્યું, તરત રક્ષેગ પુનામાં આવ્યો અને આહોની સંખ્યા કમી થઈ, અને માવકીનું જાપખાનું કાઢવું પડ્યું. તેમણે “કેસરી”નો સર્વ વ્યવહાર રા ધોડો વિદ્યામને આપ્યો અને પોતાની માનકીના ઘરમાં જાપખાનું કાઢ્યું ધીમે ધીમે પ્રતિ વધતાં હેઠાં વીસ વર્ષથી “કેસરી”ની આવકમાંથી શ્રીયુત તિલકને સારી રકમ મળવા લાગી અને તેમનો વ્યવહાર તે ઉપર નિભવા માંડ્યો. આપારે “કેસરી” ની નકલો હજારોની સંખ્યામાં ખપે છે અને તેને પહોંચી વળવાને શ્રીયુત તિલકે હેઠાં વિનાયતના પ્રવાસ વેળા એક મોટું યત્ર તે જાપવાને વેચાતું લીધું છે. એથી કલાકે હજારો પ્રતિ નીકળી શકે છે લો. તિનકની ઇચ્છા આવતા વર્ષથી અડવાડીયામાં બે વાર “કેસરી” કાઢવાની હતી, ઉપરાંત તેમની ઇચ્છા અન્ય ભાષાઓમાં પણ “કેસરી” કાઢવાની હતી

યંત્ર પસંદગીની કુશળતા—અહીં શ્રીયુત તિનકની યંત્ર પસંદગીની કુશળતા નોંધવા જોગ છે વિશ્વાયતથી જે યંત્ર તેમણે આપ્યું અને તેને યોજવામાં અનેક એ-જીનીઅરોની પુદ્ધિ પાછી પડી હતી અને શ્રીયુત તિલકે પોને તેની રચના વગેરેનો અભ્યાસ કરી ત્વરાથી તેને જોડ્યું હતું, વિશ્વાયતમાં તેમણે આ યંત્ર ખરીદી માટે પસંદ કર્યું ત્યારે ત્યાંના લોકો તેથી ચકિત થયા હતા. તેના કારખાનાવાળાને આ યંત્રની ખરી કિંમતની ખચર ન હતી, તેમણે

તે ખરીદ્યું તે વેળા એક અમેરિકન યંત્રકલાનિપુણે તેને તદ્દન નિરપ-
યોગી ઠરાવ્યું હતું પરંતુ શ્રીયુત તિલકે ખરીદ્યા પછી સર્વને તેની
ખરી કિંમત સમજાવ્યું અને તેઓએ તેમને બદલામાં બારે રકમ
આપી પાછું વેચવા મમળગ્યા, પણ તેમણે તે કબુલ ન રાખ્યું.

નવા રાષ્ટ્રીય ચેતનનું સંચલન અને પ્રવર્તન—૧૯૦૫ થી મી.
તિલકના જીવનનું નવું રાજ્યદારી પ્રકરણ ખુલ્લું. આથી તેમણે
સતત રાજ્યદારી પ્રવૃત્તિઓમાં અને ચળવળમાં મન પૂરેપૂરું પાડ્યું.
૧૯૦૫ નું વર્ષ હિન્દની તવારીખમાં નવા યુગનું પ્રવર્તક હતું. લોર્ડ
કર્ઝને જંગાણાના ભાગલા કર્યા. આ બનાવે હિન્દી પ્રજામાં અવ-
નવોજ ભુસ્તો, અસાધારણ ચેતન, અદ્ભુત ભગૃતિ પ્રેર્યા, આ
સર્વની એટલે ૧૯૦૫ ની કાશીની કેશિમ મી. ગોખલેના પ્રમુખપદે
ભરાઈ અને તેમાં બહિષ્કાર એ કેશિમે વાપરવા ચોખ્ખા કાયદેમર અસ્ત
ગણાયું, અને સત્યાગ્રહી અન્ધાર સામે પ્રજાએ ચળવળ ચલાવી.
લાલ, બાલ અને પાલની ત્રિપુટી આ પ્રમંથથી હિન્દમાં વિખ્યાત થઈ
અને તેમની દેશ પ્રીતિ ઝગડો લીધી એટલુંજ નહીં પણ તેમની સ્વ-
દેશાભિમાની પ્રવૃત્તિએ દેશોએને રાજ્યકીય વિચારોમાં સક્રિય અને
રસભર ભાગ લેતા કર્યા. તેમનો આ વિજય કાંઈ જોવો તેવો
ન ગણાય.

મુરન કોંગ્રેસ જંગાણ—ને પછી ૧૯૦૬ માં કલકત્તા કોંગ્રેસ
વપોવદ્દ હિન્દી નર દાદાભાઈ નવરોજના પ્રમુખપદે મળી, તેમાં
સ્વરાજ્ય, અદિગ્રા. સ્વદેશી અને રાષ્ટ્રીય કેળવણી મંબંધી ચાર
ઠરાવો પસાર થયા. કલકત્તાની કોંગ્રેસથી હિન્દી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના
જીવનના નવ યુગનો આરંભ થયો, એમ કહીએ તો તે અતિચયો-
ક્તિઘર્યું નહીં જ લેખાય. આજ સમયથી દેશના રાજ્યદારી વર્ગોમાં

બે પક્ષો સ્પષ્ટપણે પડેલા જણાય છે એક પાસ રાષ્ટ્રીય-ઉદ્દામ-એ-
દ્વીપીય-પક્ષ-લાલા લજપતરાય, બાલ ગંગાધર તિલક, બિપિનચંદ્ર
પાલ, અરવિંદગોષ્ઠ, " પત્રિકા " વાળાં બાણુ મોતીલાલ ધોષ આદિનો
પડ્યો અને બીજી પાસ સર ફીરોજશાહ મહેતા, બાણુ સુરેન્દ્રનાથ
બેનરજી, મીં. ગોખલે, મીં. દીનશા એલ્લજી વાગ્જી આદિનો પડ્યો.
જે કે ૧૯૦૭ ના અત સુધી આ પક્ષો ખાસ છૂટા પડ્યા ન હતા,
૧૯૦૭ ની કોંગ્રેસ નાગપુરમાં ભરવાની હતી પણ ત્યાં રાષ્ટ્રીય ઉદ્દામ
પક્ષનું જોર વિશેષ હોવાથી અને શ્રીયુત તિલકને પ્રમુખપદ મળવાનો
પ્રસંગ આંખાથી ત્યાંના વિનીષ રાજ્યદારીઓની હિંમત કોંગ્રેસ
ભરવાની ન ચાલી એટલે કોંગ્રેસ સુરતમાં ભરવાનું આખરે ક્યું.
સુરત કોંગ્રેસના પ્રમુખપદ માટે શ્રીયુત રાજાગિહારી ધોષની પસંદગી
થઈ. પણ રાષ્ટ્રીય પક્ષે લાલા લજપતરાયને એ પદ આપવાનો આ-
મલ ધર્યો. લાલાજીએ વિરુદ્ધતા જાગરનાર પ્રમુખપદ લેવાનું પસંદ ન
ક્યું. અને શ્રીયુત રાજાગિહારી ધોષની તરફેણમાં ઉતર્યા. મીં. તિલક
આદિના પક્ષધારીને બીવિ લાગી કે મર ફીરોજશાહ મહેતાનો પક્ષ
હલકતા કોંગ્રેસના ચાર-સ્વરાજ્ય, બહિષ્કાર, સ્વદેશી અને રાષ્ટ્રીય
કેળવણી-દરાવો સુરતમાં પોતાની જાદુમતીથી ઉડાવી દેશે. તેથી
તેમણે તે ચાર દરાવો માટે જુમ્મેસ ઉઠાવી. કોંગ્રેસ મળતાં પ્રમુખ-
પદની દરખાસ્ત ઉપરજ મતભેદ જાણ્યો બે પક્ષો પડ્યા અને કોંગ્રેસ
લાગી. સર ફીરોજશાહે બાણુ સુરેન્દ્રનાથ આદિની મદદથી કન્વેશન
સ્થાપ્યું અને મદ્રાસ કોંગ્રેસ ૧૯૦૮ માં જાગી. તેમણે કોંગ્રેસનું લક્ષ્ય
અને પ્રવૃત્તિઓ નિશ્ચય કર્યાં અને નવો ઉદ્દામ વર્ગ તે ન સ્વીક્ર-
રતાં અલગ થયો. ૧૯૦૮ થી ૧૯૧૫ ની સુગાઈ કોંગ્રેસ પર્વત તેઓ
અલગ રહ્યા.

ખીજો રાજ્યદારી ખટલો અને દેશપારીની શિક્ષા—દર-
મ્યાન ૧૯૦૮ માં દારૂ નિષેધક ક્રિયાચર ઉપડી અને રા. નિતકે તેમાં
અમ્ર લાગ લીધો, પુના મ્યુનીસીપાલિટીની ચુટીશીમાં તેઓ અમ્ર-
લાગે આવ્યા. આ વર્ષે ધુલીયામાં મુંબઈ પ્રાંતિક કોન્ફરન્સ ભરાઈ
તેમાં રા. નિતકે અમ્રલાગ લીધો આ વખતે એક નવોજ ખનાવ
ખન્યો ૧૯૦૮ ના એપ્રિલની આખરે મુઝરપોરમાં જોમના હુમ
લાની દુષ્તાબરી ચગવગ જાગી અને દિંદની તવારીખમાનો અત્યા-
ચારોનો અણુધાર્યો પ્રસંગ ઉભો થયો. લાકના જીલ્લા મેજસ્ટ્રેટનું
કોઠાએ સુરત કોર્ટેસ લાગ્યા અમાઉ જે દિવસ પેહેનાં ખુન કીધું.
પછી જગાળના લે. ગવરનરની અને ચદ્રનમરનાં અને ચદ્રનમરના
મેયરની જીલ્લી લેવાની કોશિષ થઈ, આ અત્યાચારોના પરિણામે
જાપતા અને સખ્તાઈનો દડક અમલ ચલાવવાને અમનદારો પ્રેરાયા.
ફોતુર સમધી ખટલાઓ પણ એક પછી એક એમ દમોદમ મંડાયા
અને દેહતાંક કમનસીમ વર્તમાન પત્રોના તત્તાઓને તેમજ જાપણ
દેહતાંકોને ધણી સખ્ત અને કઠોર શિક્ષાઓ થઈ, પુનામાં ૧૯૦૮ ના
જુનની તા. ૨૦ મીએ મુનાઇની ધારાસભા મળી ત્યારે ગવરનરે
તેમાં એમ જાહેર કર્યું કે સરકારે ઇનામમાં સત્તાધારીઓ સામે
અણુરાગ દેનાવનારા ફોતુરી ચગવગીઆઓને દામી દેવાનો નિશ્ચય
કીધો છે અને લાગતાજ “કાળી” કેશરી” આદિ ઉત્તમ વર્ગનાં
અનેક વર્તમાનપત્રો ઉપર ફોતુરના ખટના મડાયા “કાલ”ના
અધિપતિ મી. મહાદેવ શિવગમ પરાજિયે અને “કેશરી”ના તત્તરી
શ્રીયુત તિતક ઉપર ખટના મડાયા તા. ૨ જુનને સાંજે તિતકને
મુખાઇમાં સરદારશૃદ્ધમા પકડ્યા તેમજ પુનામાં “કેશરીની” ઓ
ફોમની જડની લેવાઇ તેમાંથી ફોટે એવા પત્રો સંબધી લખાયલી
એ ચોપડીઓનાં નામનો પોસ્ટ કાડ દાખલાઓ શ્રીયુત તિતક આ

વેળા દાચી જેલમાં હતા તે વેળા "કસરી"ના બીજ લેખો ફીટુરી
 હોવાનું વારટ તેમની ઉપર બળવાયુ અને મો એરટને તેમને સેશ-
 ન્સમાં નોંધ્યા. હાઈકોર્ટમાં મી તિલક સામે ફોજદારી કાયદાની ૧૨૪
 એ અને ૧૫૪ એ કલમ પ્રમાણે આરોપો મૂકાયા. ૨૧ તિલકકુ ગરી
 જેલમાં હતા, તેથી તેઓ પોતાની સામેના આરોપો તોડવાને પૂરતી
 તૈયારીઓ કરી ન શક્યા, તેમને જમીન ઉપર છોડવાને મીંડી-
 જીએ અરજી કરી પણ ન્યાયમૂર્તિ મીંડી દાવરે તે અરજ નકારી,
 અને ખાસ જુરુ આગળ તેમનો ખાટલો ચાલ્યો, તેમાં યુરોપીઅ
 નોની બહુમતી હતી તે સામે વધી મીંડી બેન્ચિસ્ટાએ ઉકાળે
 પણ તેને દાંડ ન દેવાઈ તો ૧૪ મી જુનાઈથી તપાસ ચાલી.
 તે વેળા ત્રણ આરોપોની તપાસ એક સામઠા ચનાવવાની
 પ્રકૃતિ સામે મુદ્દાઓ ચર્ચાયા આ વેળા શ્રીયુત તિલકે પોતે
 પોતાની તપાસ ચલાવો હતી ત્રણ દિવસ સુધી લાગના
 ગટ શ્રીયુત તિલકે પોતાનો બચાવ કીધો તેમાં તેમનું અસાધારણ
 સુદ્ધિમજ અને ધારાશાસ્ત્રનું અપૂર્વજ્ઞાન અને મુદ્દાઓ તારવી તથા
 છણીને આગળ ધરવાની કુશળતા દેખાઈ આવી તેમણે વર્તમાન
 પત્રોના છટાપણાની આ લડત હિંમતભેર ચલાવી હતી, તેમનો
 બચાવ પૂરો ચર્તા એડવોકેટ જનરને અણબમળી રીતે ૨૧ તિલકની
 ફક્તોના રદીઆ આપ્યા અને મત લેવાતા જુરુએ સાત વિરૂદ્ધ
 મતે તેમને દોષિત ઠરાવ્યા, ન્યાયમૂર્તિ મીંડી દાવરે એ મત સ્વીકાર્યો
 અને ૨૧ તિલકને રાત્રે ને રાત્રે ૧૦ વાગતે ૬ વર્ષની દેશપારીની
 અને ૩ ૧૦૦૦ ના દડની શિક્ષા ફરમાવી, ન્યાયમૂર્તિ મીંડી દાવરે
 આ શિક્ષા ફરમાવી તે અગાઉ દોષિત હોવાના યુક્તિ સામે ના
 તિલકે આ સ્મરણીય વચનો ઉચ્ચાર્યા.

“ જયુરીના આવા અભિપ્રાય છતાં હું હજી એમજ દલતાથી જણાવું છું કે હું નિર્દોષ છું, પરિસ્થિતિનું નિયમન કરનારી બીજી ઉચ્ચતર સત્તાઓ છે અને પ્રજાની એવી ઈચ્છા હશે કે મારા છૂટા રહેવા કરતાં મારા બંધનથી જે લાભ મેં ઉપાડેલો છે તે વિશેષ વિજયવતી થવાની હશે. ”

રાત્રે ને રાત્રે મીઠું તિલકને રોસ્પલ ગાડીમાં અમદાવાદ સાં-
ખરમતી જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા અને ત્યાંથી બહારેશ માંડલે
કેદમાં તેમને રાખ્યા. સરકારે દવા દાખવીને તેમનો રૂ. ૧૦૦૦ નો
દંડ માફ કર્યો અને દેશપારીને જદલે કેદની સાદી શિક્ષા કરાવી.

મુંબઈમાં સાત દિવસની હડતાળ—મીઠું તિલકને શિક્ષા થતાં
મુંબઈમાં સાત દિવસ સુધી બારે હડતાલ મચી હતી. મીલો, કાપ-
ડગળરો આદિના સંખ્યાબંધ દળરો નોકરોએ હડતાળ પાડી,
પોલીસે હડતાળો સમાવવાના પ્રયાસો કર્યા. કઠોરતા પણ વાપરી
હતી પણ તે બર ન આવી.

આગળ અરજ કરવાને મીઠું આપડેને ઉગ્રતાડને પ્રવાસ—
મીઠું તિલકને ધએલી કઠોર શિક્ષા સામેની અપીલોના પ્રયાસો નિષ્ફળ
થયા મીઠું આપડેં પ્રીવીઝાઉન્સીલ આગળ આ બાબતની અરજ
કરાવવા ઈજ્ઞાડ ગયા હતા પણ તેમાં તેઓ સાફ ન થયા.

માંડલેના કેદખાનામાં ગીતા રહસ્યની થટનાન્ને પાઠી બે મોટા
રાત્નાભિષેકો શ્રીમાન સમ્રાટ સત્તમ એડર્ડ અને શ્રીમાન પંચમ
ન્યોર્મના થયા. દિલ્હો જરખરો બરાબા, પરંતુ તે નિમિત્તે પણ
તેમની ઉપર દવા સરકાર ઉપરથી જતાવામાં ન આવી અને તેમને
પૂરેપૂરી મુલત સુધી કેદની શિક્ષા બોજવતી પડી. આ કેદ જરખાન
મીઠું તિલકે નવરા ન બેસી રહેતાં “ ગીતા રહસ્ય ”નો અલગ

તત્ત્વચાનખરિત અંચ લખ્યો. સામાન્ય પુરુષ દેવત તો સાત સાત વર્ષની લોકપ્રવૃત્તિઓથી રહિત જીંદગી ગાળતાં નિરાશાવશ થયો હત, તેના શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓ કુઠિત થઇ હત, પણ લો. મા. તિલકનો ધૃષ્ટાશક્તિ ખરેખર અતિ ઉચ્ચ પ્રતિની દદ-તાવાળો હતી. તેમની આધ્યાત્મિક પ્રકૃતિ વિશેષ સતેજ થઇ અને શ્રીમદ્ભગવદગીતાનું સૂક્ષ્મ વાચન અને મનન તેમણે તાત્વિક દૃષ્ટિથી કર્યું, અને ગીતારહસ્ય રચ્યુ, આ અથમા તેમનું પશ્ચિમનાં તેમજ પૂર્વનાં તત્ત્વચાનોનું ઉંડું અવલોકન અદ્ભુત પ્રમાણમાં પ્રકટ થયુ છે. જો કે આ અથે વિવિધ વિદ્વદ્વર્ગોમાં ભારે ચર્ચા ઉપરિથત કરી છે ખરી, પરંતુ ઉક્ત અંચમાં તેમની વિચાર તેજસ્વિતા, કલ્પનાશક્તિ, ઉડો વિદ્યા પરિચય એવાં તો પ્રકાશ્યાં છે કે તે પુસ્તકનાં ભાષાંતરો હિન્દી, ગુજરાતી આદિ વિવિધ ભાષામાં થયા છે અને મોટા પ્રમાણમાં તેનાં વેચાણ પણ થયાં છે.

હોમરૂઝ-સ્વરાજ્યના સિદ્ધાંતનો પ્રચાર અને પ્રસાર-સન ૧૯૧૪ માં માંડલેથી માતૃભૂમિ હિન્દમાં તેઓ પાછા ફર્યા, આ સમયે પણ દેશનું રાજ્યધારી વાતાવરણ ખળભળેલુંજ હતુ અને હિન્દી પ્રજા અધિકારીઓની સંજ્ઞાદની રાજ્યનીતિના કડક અમલથી આરમાર દસા વેઠતી તેમને જણાઇ. નવા વિશ્વબાપી વિગ્રહ ફાટી નીકળ્યાથી તેમને તદ્દન નવી પરિસ્થિતિમાંજ કામ લેવાનું હતુ. નાની નાની પ્રજાઓના રક્ષણ નિમિત્ત ગ્રેટબ્રિટને આ વિગ્રહમાં જંપલાબ્યાથી વિશ્વના અન્ય પ્રજાઓની ષેઠે હિંદની પ્રજામાં પણ નવા અભિ-લાષો અને મદત્વાકાંક્ષાઓ જન્મી હતી. પ્રજા સમક્ષ નવોજ દૃષ્ટિકાણ પ્રુલ્લો થયો અને જવનંત ભવીષ્યના સંભવો, દૃષ્ટી સમક્ષ તરતરતા જણાયા. મોડરેટો અને એક્સ્ટ્રીમીસ્ટોએ પણ ભેદ ભાવ

ઘડીભર ડોરાણે મૂકી દુનીઆની પ્રજાઓમાં હિન્દ માટે માનપ્રદ
 સ્થાન મેળવવાને એકત્રિત પસરૂપે એકત્રિત થઈ કૌશલ્ય તરફથી હિન્દી
 સુધારાની એક યોજના ઘડી અને લખનાર કોમિશનમાં હિન્દુ-મુસલમાન
 આદિ સર્વ વર્ગોના એકત્ર ટેકાથી પસાર કરી કોંગ્રેસ અને લીગની
 યોજના તરીકે તે ઓળખાઈ. હોમરૂઢના જે સિદ્ધાંતને અગે પાછ-
 નથી કૌશલ્યમાં ભેદ પડે તે સિદ્ધાંત આ સમયે સમગ્ર પ્રજાના
 લક્ષ્યરૂપે સ્વીકારાયો, પોતાની લાંબા સમયથી વિવખાવતી માનપ્રદ
 પ્રતિષ્ઠા સિદ્ધ કરવાને પ્રજાએ જાગૃત થવાનો આજ્ઞા ખરો સમય
 હતો. મી. તિલક દીર્ઘદષ્ટિથી એનું રહસ્ય જાણી શક્યા અને તેમણે
 એકદમ અતકરણપૂર્વક સ્વરાજ્યની અગત્યમાં ઝાંખવ્યું અને
 ‘ મરાઠા ’ તથા ‘ કુમરી માં તે અગત્યમાં લોકમન ફેગવવાની
 પ્રવૃત્તિ માહોમ ઉપાડી, દેશમાં ધમ ડામ હોમરૂઢ લીગ સ્થાપી
 અને શ્રીયુત તીવ્રક પોતે સ્વરાજ્ય વિષે જણવેલા આવા નીચી
 પડ્યા તેમની આ નવી પ્રવૃત્તિથી આપમુખત્યાર અધિકારી વર્ગ
 કુદતી રીતે ઉથકેર્યો અને તેમને પોતાના સ્થપિત નબોને આ-
 માત પૂનનો જણ્યો. એટલે તે મડગને જાણના પ્રવતન માટે
 સખ્તાઈ અને કઠોરતાની રાજ્યનીતિના કાયદા ઘડવાનો સુર પ્રમગ
 મળી આગો ૧૯૧૬ ના જુનાઈની તા. ૨૩ મી એ રા નિતકુ
 ૬૦ મુ વર પૂર્વે થયુ ત્યારે એ મહાત્માની દેશમેવાની દાર કરીને
 તે દિવસે પ્રજાએ એક રાષ્ટ્રીય ઉત્સવ ઉજવ્યો અને તેમને રા. ૧
 લાખની નાર્યા કાયળા સમર્પણ કરી સરગરે તેના પ્રતિવાદ તરીકે
 શ્રીયુત તિલક ઉપર તેજ દિવસે એવી નોગીસ જાગરી કે બેલશમ
 અને અદમદનમરમાં હોમરૂઢના જાણ્યો આપવા સખધમાં ચામાટે
 તમારી પામેથી વઈ દિવસ સારી ચાલ ચલાવવા માટે રૂ. ૪૦૦૦૦
 ના બે અમન જામીનો અને દરદગરની જામીનગીરી ન લેતા. તેનું

કારણ મતાવતુ પ્રેસીડેન્સી મેજિસ્ટ્રેટને એ બાપણો શીતુરી લાગ્યા.
ચ. તિલક મેજિસ્ટ્રેટના ફરમાનને તાબે થા તે ઉપર મુમર્દ હાઇ
કોર્ટમાં આપી ન આવતા ન્યાયમુતિઓ મીં બેચેતર અને માનં
હતુભાઇ આચારામ શાહે એવો યુક્તદો આપો કે એ બાપણો નિ-
ર્દોષ છે અને તેમા સામાન્ય પ્રત્યે કેવળ રાજનિષ્ઠા, તથા આતુર
પ્રેમ દાખવેના છે રા તિલકને બે કોઇ રાજ્યદારો ખનામાં
વિજય મળ્યો હોય તો તે આજ પહેનો ખટનો હતો. તાઇ મ
હારાજના ખટવાના યુક્તદોએ રાં તિલકને સંપૂર્ણ અંગે અપરાધ
રહિત ઠરાવ્યા અને તેમનું શુદ્ધ ચરિત્ર પ્રતિપાદન કરીતુ, એ તેમનદ
જીવનનો બીજો નામાકિત પ્રમગ હતો ૧૬૧૬ ની લખના કાગ્રેસ
આવતાં તેમણે તે સત્ર પહેનુ સંયુક્ત સમેનન મને તે માટે અવિ-
રત શ્રમ ઠાળ્યો અને સ્વરાજ્ય માટે મથતા આગેવાનોના અપ્રચી
સ્વીકારાયા તેમ બીજી પ્રવૃત્તિઓને ઠામવાને સામા પ્રત્યાધાતના બગ
કામે લાગેના હતાં જનાં એક નિપુણ રાજ્યદારી નૌકયાસ્ત્રીની હિ
મ્મત અને કુશનતાથી તેમણે હિન્દી પ્રજાનુ નાવ સ્વરાજ્યના લક્ષ્યે
પહોંચાડવા સદગ મથન કરીતુ

વિધાપારનાતતા તેમજ બીજા લાક્ષણિક ગુણો—રા
તિલક આની સખાની પ્રવૃત્તિઓથી દેશની પ્રજા ઉપર સારો વાગવગ
અને કાનુ ચનાવી શક્યા તેઓ એકનાજ હિન્દી રાજ્યદારી સુધા
રકામા પાશ્ચાત્ય સુધારાની તાલીમથી અગ્નયા વિનાના રહ્યા હતા.
તેઓ પાશ્ચાત્ય કેગરણીએ હિન્દીઓને સુધારવામા મકમ હિસ્સો
આપ્યાનુ સ્વીકારતા પણ તેથી કાંઈ દેશના કલ્યાણ માટે બનીએ
પાશ્ચાત્ય રૂઢીઓ આપણે અનુસરવીજ બોધએ એમ ઠરતુ નથી એનુ
તેમનું કહેવું હતું આ રૂઢીઓને અનુસરતાં આપણે વિચાર સ્વાતંત્ર

ગુમાવી બેસીએ, એવું તેમનું મતબ્બ હતું દિલ્હીમાં તેઓ એક મહાન પુરૂષ લેખાતા હતા ત્યારે દુષ્કાળમાં તે તેઓ દેવવત પૂજતા તેમનો પોષાક સાદો, બાપથું સાદું અને રસવતું અને તેઓ રક્ષી શ્રામત પર્વત સર્વને સુગમ હતા, અને લોકકલ્યાણની સાધનાથી હરેક સુદ દેશનધુના હૃદયમાં તેમણે યોગ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું

તેઓ રાજ્યદારી વિષયોનાં વિવેચનમાં બગાળાના રાષ્ટ્રીય મતવાદીઓની પેઠે આધ્યાત્મિકતા કે ધાર્મિક તત્વો આશ્રુતા ન હતા તેઓમાં દક્ષિણીઓનું લાક્ષણિક બ્યાવહારિક દીર્ઘદર્શિત્વ હતું, તેમની નિર્બીયશક્તિ વિરોધીને બપભીત જણાતી તેઓમાં આત્મા-ભિમાન નહતું અને એથી એ ગુણોએ તેમના રાષ્ટ્રીય મતવાદને લોકપ્રિય કર્યો છે તેમનું મન શાન્ત હતું અને તેમનો આત્મા સૌથી વિશેષ દુષ્કર સંજોગમાં પણ સમયસૂચકતાથી વર્તવા પૂરતો સાવચેત હતો તેઓ પોતાની સામેના વિરોધ અને ગેરસમજુતો છતાં લોકો ઉપર જે સામવજ રાખી શક્યા હતા તે દિલ્હી રાજ્ય દારી તવારીખમાં નોંધવા લાયક અને સ્મરણીય છે

છેલ્લો વિશ્વવ્યાપી વિગ્રહ અને શ્રીયુત તીલક—માંડલે ના કેદખાનામાંથી છુટ્યા પછી તેમણે સ્વરાજ્યભાવના લોકોના હૃદયમાં જગૃત કરી કેવી રીતે જમાવી હતી તે ઉપર આપણે જોયું છેલ્લા વિશ્વવ્યાપી વિગ્રહ સંબંધમાં તેમની વનજી તેમનાં નીચેનાં વર્તમાનપત્ર જોગ વચનથી વિશેષ સ્પષ્ટ થાય છે

“ એ યોગ્યજ કહેવાયુ છે કે બ્રિટીશ અમલે દિલ્હી ઉપર વહી વટતી પોતાની સુધરેલી રીતિઓ ચોછાનેજ નહી પણ દિલ્હી જુદી જુદી કામો અને જાતોને તે રીતે એકત્રિત કરીને અમૂલ્ય હિત

હિંદુ સાધ્યું છે, જેથી ચોખ્ખું સમયે એક એકત્રિત પ્રજા રૂપે તે પ્રદિગંત થશે. હું એમ માનતો નથી કે જે સ્વાતંત્ર્યાહક બ્રિટીશો સિવાય બીજા રાજ્યકર્તા આપણી ઉપર હત તો તેમણે આવો રાષ્ટ્રીય ઉચ્ચાશય ખીલવવામાં આપણને આટલી સહાયતા આપી હતી. હિંદના હિતને હૈડે ધરનાર દરેક જણ આ રહસ્ય અને બ્રિટીશ અમલના આ લાભો પૂરા સમજે છે અને મારા મતે હાલનો અણી-સમય એક છુપા આશિર્વાદ સમાન છે, આ સાંપ્રત સમયે બ્રિટીશ-રાજ પ્રત્યે રાજનિષ્ઠાની આપણી એકત્રિત લાગણીઓ અને વૃત્તિઓ સંતોજ કરી છે, હું એમ દૃઢપણે માનું છું કે આવા કટાકટીના સમયે દરેક તાના કે મોટા, રાજ કે રાંક હિન્દીની ફરજ છે કે તેણે પોતાની શક્તિ અનુસાર શ્રીમાન સામ્રાટની સરકારને ટેકા અને સહાયતા આપવાં.”

શ્રીયુત તિલકના આ સંદેશાથી હિન્દી અને શાહી સરકારના સત્તાધારીઓને ધણાજ રાહત અને સંતોષ મળ્યાં. સમગ્ર વિગ્રહ દરમ્યાન-તેમણે આ વલણ ધારી રાખી અને હિન્દુરક્ષક સૈન્યમાં મોટી સંખ્યામાં સામેલ થવાને અને હિન્દી બેરક્ષેનમાં નાણાં બરવાને લોકને સમજાવ્યા હતા. લગભગ વિગ્રહ અંતે પુગવા અ. માઉ લોર્ડ વિલીંગ્ડનની કળવકળ રહિત નીતિએ કેટલેક અંશે આ બાબત ઉપર ઠંડું પાણી નાંખવાની વલણેજ તેમની મનોદશા ફેરવી હતી. મુંબઈમાં ૧૯૧૮ ના જુનની તા. ૧૦ મીએ મળેલી વિગ્રહ પરિષદે લો. મા. તિલક આદિ નેતાઓનો જુસ્સો અને વલણ નરમ પડ્યાં. દિલ્હીની યુદ્ધ પરિષદથી ઉદ્ભૂત વલણ ધારણ કરી ના. વામ-સરોયે શ્રીયુત તિલકને તેમાં નિમંત્ર્યા પણ ન હતા, ત્યારે લોર્ડ વિલીંગ્ડને તેમને મુંબઈ પરિષદમાં બોલાવ્યા પણ તેમણે અને સ્વરા-

ત્ય મતના કેટલાક અગ્રણીઓએ જ્યારે એક સુધારો મુગ ઠરાવ ઉપર રજુ કર્યો ત્યારે ના. ગવર્નરે તેમ કરવાની પરવાનગી તેમને ન આપી એટલે લો. મા. તિલક આદિ સભા છોડી ચાલ્યા ગયા.

તે પછી શ્રીયુત તિલક સામે પાછા જાવનાનાં પગલાં લેવાયાં. તેમના સ્વરાજ્યનાં જાપણે જાંમ કરાવવાને મુંબઈ સરકારે પગલાં ભર્યાં હતાં અને તેને મુંબઈની હાઈકોર્ટ ટેકા ન આપ્યો, એ ઉપર જણાવેલું છે. આ રીતે જ્યારે સરકાર શ્રીયુત તિલકના હુલામણા ઉપર અંકુશ મુકી ન શકી ત્યારે ૧૯૧૭ ના ફેબ્રુઆરીમાં તેમને દિલ્લીમાં પ્રવેશ કરવાની જાંધી કરી અને ઇંગ્લાંડ, સીરોલ સામે ખટલો ચલાવવા તેઓ મુંબઈથી સીધાયા ત્યારે ટાલબો આગળ તેમને ૧૯૧૮ ના એપ્રિલમાં વિધાયન જતા અટકાવ્યા, પણ થોડાક મહીના પછી તેઓએ વિધાયત જવાને પરવાને મેળવ્યો.

શિરોલ ખટલો—લો. મા. તિલક ૧૯૧૮ ના મપ્ટેમ્બરમાં સર વેલેન્ટાઇન શિરોલે " દિંદની અશાન્તિ " નામના પુસ્તકમાં તેમની સામે જે જાનફી ભર્યાં અક્ષેપો કીધા હતા તે મામે ઇંગ્લાંડની ન્યાય કચેરી આગળ ન્યાય મેજિસ્ટ્રેટને ઇંગ્લાંડ સીધાયા, આ અપ્રાઉ દિંદ રક્ષણના કાવધની રૂએ લોર્ડ વિલીમ્સનની સરકારે ઇંગ્લાંડમાં તેમની ખમેથી જાહેરમાં રાજ્યદારી વિરમે વિષે કંઈ પણ નહીં બોલવા અને લખવાની જામીનગીરી લીધી હતી. પણ ઇંગ્લાંડ પહોંચનાં તેમની ઉપરને એ અંકુશ એ સ્વાતંત્ર્યચાક દેશમાંથી નીકળી ગયો. છતાં ૧૯૧૯ ના ઓક્ટોબરમાં તેઓ દિંદ પાછા રમા ત્યાં સુધી સરકારે પોતાનો મનાઈ કુદમ પાછો જેમી ન લીધો.

ઇંગ્લાંડમાં જાહેર લો. મા. તિલકે શિરોલ ખટલો ચલાવ્યો.

પણ સર વેલેન્ટાઇનને મુંઝવે સરકાર તથા હિંદી વજીરની કચેરીથી મદદ હતી અને તેના તરફથી સંજ્ઞા પુરાવાઓ મળ્યા હતા, કે જેની સાદરતો માગ્યા છતાં એ લો. મા. તિલકને અપાઇ પણ ન હતી, આ ખટલામાં શ્રીયુત તિલક તેથી હાર્યા, તેમ આ ખટલામાં ત્રણ લાખ રૂપિયા ખર્ચ ચલાવી હિંદી પ્રજાએ રૂ. ત્રણ લાખની નાણાં કોથળી સમર્પણ કરી.

ઇંગ્લાંડમાં હિંદી સ્વરાજ્યની પ્રવૃત્તિ—૧૯૧૮ થી લો. મા. તિલકે પોતાની નિર્મળ તનીયત પાછળ જરાગર ધ્યાન આપી ન શક્યા અને શિરોશ્ચ ખટલાએ તેમને ભારે શ્રમ આપ્યો છતાં હિંદ પાછા આવી તેમણે સ્વરાજ્યનો ઝુંડો પાછો ફરકાવ્યો અને હામકામ ફરી ભાપણો આપ્યા અને ભોક્કભાવના જાગૃત કરી. હોમ-રૂલ લીગની શાખાઓ સ્થાપી મોન્ટેગુ એમ્સફોર્ડની સુધારાની યોજના સુધરાવવાને અવિરત ચગવજ જગાવી. ઇંગ્લાંડમાં નેઓએ કૌશલમના પ્રતિનિધિ તરીકે ભાપણો આપીને બ્રિટીશ ભોક્કમત જ ગાવ્યો અને હિંદી પ્રગતિ માટે પાર્લામેન્ટમાં ધર્યાક સભ્યોને સચેત કર્યા હતા. તેમણે સુધારાની યોજના વિષે ત્યાં ચાલેલી વિચારણામાં ઘણોજ અગ્રભાગ લીધો હતો. તેઓ પેરીમની સુલેહ પરિષદ આજળ આત્મનિર્ણયના નિયમને પ્રતિપાદન કરી હિન્દની માંગણીઓની એક યાદી મોકલાવી. તેમ અમેરિકાના પ્રજાસત્તાક રાજ્યના પ્રમુખ મી. વિલ્સને હિન્દને આત્મનિર્ણયનો નિયમ લાગુ કરવા સંમતિમાં એક અરજ પત્ર લખ્યો હતો. અમેરિકામાં પણ તેમની લીગે મદદ મોકલી ત્યાંની પ્રજાની પ્રવૃત્તિને મતેજ કરી હતી અને લાના લગ્નપતરાયે તેમાં અગ્ર ભાગ લીધો હતો.

ઉપસંહાર—નેઓ ૧૯૧૯ ના નવેમ્બરમાં હિંદ આગ્યા, અ-

મતમર કેગ્રિસમાં ગયા. તેમને કેગ્રિસની એ બેઠકનું પ્રમુખપદ એક મથું હતું. પણ તેઓ સંજોગાનુસાર તે સ્વીકારી ન શક્યા. સાણ વર્ષની નામપુરની કેગ્રિસનું પ્રમુખપદ તેમને મથું હતું, પણ તે અગાઉનો તેમનો આત્મા દેવભૂમિમાં સીધારી ગયો. અમૃતમર કેગ્રિસમાં તેમણે શ્રીયુત ગાંધીજી અને મીસીમ બેસંટ મામે મુખાલાની યોજનાને સદકાર આપવાના મત સંજંખમાં ભારે જોડમન બેડી રાષ્ટ્રીય મતવાદીઓને વિજય મેળવી આપ્યો. તે પછી તેમણે નવી ધારાસભાઓમાં કેગ્રિસના રાષ્ટ્રીયપક્ષે કરવાની ચળવળ સંજંધી એક યાદી બહાર પાડી તેના અમલ થાય તે અગાઉ તેમનો આ મા દેવ ભોક્ષારી થયો. તેઓ શ્રીયુત ગાંધીજીની અમલકારની ચળવળની વિરુદ્ધ હતા. જો કે તેઓનો મુમલમાનોની ખીલાફતની દિલચાલ અને પ્રવૃત્તિઓને પૂર્ણ રોકા હતા. આ ચળવળ પગમર થાય તે અગાઉ અને અમલકારની પ્રવૃત્તિનું મણેશ મુહૂર્ત થાય તેના પ્રાન દાવ પૂર્વેજ તેમનો આત્મા સ્વદેશનો ત્યાગ કરી પરભેદે મીધાયો. દિંદના એક અમુલ્ય મણિને દેવન હરી ગયો છે. સામન કટાકગીના મમયે તેમની સલાહ અને દોરવળીની અત્યત અનિવાર્ય અમલ્ય હતી પણ મનુષ્ય ભારે છે શુ અને દેવ હરે છે શુ ? પ્રભુને તે ગમનું નહીં હોય. એટલે તેમને પોતાના ભોક્ષમાં બોલાવી લીધા.

તેમની પ્રવૃત્તિ કેટલાક વખતથી આવરણ હતી પણ જ્યાં આ-રામ થવાથી તેઓએ મુખાલામાં આવી સરદારગૃહમાં મુખામ કર્યો હતો. એક દિવસ માંજે ફરવા ગયા હતા તેમાંથી તેમને તારનો બાંને હવતા આધે અને તે પછી ન્યુમેનીયા લગતું થઈ ગયો તે અનેક ડૉક્ટરોની મગવાર છતાં સાફ ન થયું અને તેમનો આ મા આ ભેદનો ત્યાગ કરી ત્યાં ૩૧ મી ની રાત્રે ૧૨ વાને પરભેદ-

વાસી થયો તા. ૧ લી એ તેની સર્વ દેશમાં ખતર પડી. મુંગામમાં પુનાથી લોકો સ્પેશીયલ ટ્રેનોમાં આવ્યા. સરદારમુક આગળ લાખો માણુમોની મેંની ભરાઈ અને તેમના શમને મુંગામમાં ચોપાટી ઉપર દહનક્રિયા કરવામાં આવી સ્મરણન યત્રામાં દશ લાખ માણુ-સો એકલા થયા હતા. આખા દેશમાં હડતાલ પડાઈ હતી. તેમનાં અવસાનથી આવ્યો દેશ દિલગીર થયો તેમના સ્મારકમાં તિલક સ્વરોજ્ય ફંડ સ્થપાયું અને તેમાં મદાત્મા ગાંધીજીના પ્રયાસથી ૧ કરોડ રૂપિયા ભરાયા.

ત્રિકાળ દર્શક દર્પણ

અને પ્રેતાવાહન વીધા

અથવા ચમત્કારિક ગુપ્ત વિદ્યાઓનો ભંડાર

આ પુસ્તક હાલમાંજ બાહાર પડ્યું છે તેની અંદર યોગ, હીપ્નો-ટીઝમ અને મેસ્મેરીઝમના પ્રયોગો શીખવતી રીત, ત્રીકાળદર્શી આ-યના અને વીટી બનાવવાની રીત, તે જોવાની રીત, પ્રેતાને આવાહન કરી તેની સાથે વાતચિત કરવાની વિદ્યા, સ્ત્રીચાત્ર અને કાકશાત્રની ગુપ્ત વિદ્યા, મંત્ર વિદ્યા જેમાં વશીકરણ, લક્ષ્મી પ્રાપ્તિ વિગેરે અનેક મંત્રો છે, મંત્ર વિદ્યા જેમાં લક્ષ્મી પ્રાપ્તિ વિગેરેના અનેક મંત્રો (જાંતરો) છે, તંત્ર અને બદ્ધ વિદ્યા જેમાં ધણા હેરાત પમાડે તેવા બદ્ધ પ્રયોગો થેર બની શકે તેવી વિદ્યા, તે સિવાય ત્રગર દવાએ માત્ર પુંક મારી કે હાથ ફેરવી અનેક રોગ મટાડવાની વિદ્યા અને બીજા કેટલાક ગુપ્ત ચમત્કારી વિદ્યાના પ્રયોગોનો સમાવેશ કરેલો છે. પુસ્તક ઉપયોગી હોવાથી ખપો જવા આવ્યું છે. આ પુસ્તક ઉપરથી અનેક ગુપ્ત અને આશ્ચર્યકારક વિદ્યા શીખી શકાશે. પાકુ પુકું, ગ્લેઝ કાગળો કોમંત રૂ ૪-૦-૦ બજારમાંજ બાળગંગાધર—અમદાવાદ.

૭

પ્રકરણ ૨૪ સું.

હિંદના દાદા, દાદાભાઈ નવરોજી.

શ્રી. દાદાભાઈ નવરોજીનો જન્મ ૪ થી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૨૫ ના રોજ મુંબાઈમાં થયો હતો. પોતાના વંશને ૭ પેઢીથી પુરો-હિનનું કામ કરતા હતા. માત્ર દાદાભાઈએજ તેને છેડોને રાજ-નૈતિક ક્ષેત્રમાં પગ પેસારો કર્યો છે. અને જેથી આજે દાદાભાઈની કીર્તિની વિશ્વવપતામાં સપૂર્ણ હિંદમાં ફેલાયેલી છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ વિજ્ઞાપતમાં પણ તેમનું નામ ઘણે જગે દરેક શિક્ષિત શ્રી પુરોમાં અગણ્ય રહ્યું નથી. તેમને દાદામાંજ મુંબાઈ યુનિવર્સિટી તરફથી એલ. એલ. ડી. ની પદ્ધિ અર્પણ કરવામાં આવી છે. જેથી તે વખતે પોતે મુંબાઈ પધાર્યા હતા. તે વખતે મુંબાઈની પ્રજાએ તેમને ઘણાજ ભારે આવકાર આપ્યો હતો.

દાદાભાઈ જે વખતે ચાર વર્ષના હતા તે વખતે તેમના પિ-તાને દેવાન્ત થઇ ગયો હતો. જેથી તેમને શિક્ષણ આપવાનું તથા પાલન પોષણ કરવાનો ભાર તેમની માતા ઉપર પડ્યો હતો. જો કે તેમની માતાની પાસે કંઈ જલ્દ મિત્રકત નહોતી તથાપિ દાદા-ભાઈને મુશિક્ષિત બનાવવાને માટે તેમણે કંઈ કમર રાખી નહોતી. તેમની માતા પોતે કંઈ જલ્દ બચેલાં નહોતાં તોપણ રિયાના લા-બોને તે સારી રીતે જાણતાં હતાં. અમલુ હોય છતાં પણ તે શ્રી શિક્ષણને લાભદાયક સમજતાં હતાં. દાદાભાઈને વિરાભ્યાસ કરા-વવામાં તેમની માતાને વધુ અનુકૂળતા એ હતી કે તે વખતે શિક્ષણ

મહેત આપવામાં આવતું હતું. આજની માફક તે વખતે બહુ શી આપવી પડતી નહોતી તેમજ પુસ્તકોમાં પણ બહુ રકમ ખર્ચેવી પડતી નહોતી. ખાવા પીવાની વસ્તુઓ પણ ઘણી સસ્તી હતી. મતલબ કે દાદાભાઈને શિક્ષણ આપવાને માટે તે વખતે અનુ-કૂળ હતો.

વિદ્યાધ્યયન.

ટેલેગ્રાફ વખત તેમણે એક સરકારી પાઠશાળામાં શીક્ષણ લીધા પછી તેઓ એન્જીનીયરિંગ ઈન્સ્ટીટ્યુશનમાં કે જે હાલ એન્જી સ્ટન કોલેજના નામથી પ્રમુખ છે તેમાં દાખલ થયા આ પાઠશાળામાં દાદાભાઈએ પોતા । તીવ્ર બુદ્ધિ અને પરિશ્રમનો સારો પરિચય બતાવ્યો. દાદાભાઈએ અનેક ઇનામો અને રોકાવરશિપો મેળવી. પોતે હંમેશાં ક્લાસમાં સર્વથી પહેલા રહેતા હતા. વીસ વર્ષની ઉંમરમાં દાદાભાઈની વિદ્યા અને યોગ્યતાની કીર્તિ આખા મુઆલ્લિમનામાં ફેલાઈ ગઈ. મુઆલ્લિમ હાઇકોર્ટના બીજા જજીમ તે વખતે સર એસકીન પેરી હતા જે શિક્ષા સમિતિના પ્રમુખ પણ હતા. પોતે દાદાભાઈની યોગ્યતા ઉપર એવા પ્રમત્ત થયા કે તેમને બારિ-સ્ટર બનાવવાને મટે અર્ધું ખર્ચ પોતે આપવાને તૈયાર થયા, તથા અર્ધું ખર્ચ મર જમશેદજી જીજીભાઈ પાસેથી આપાવવા કશું પરંતુ સર જમશેદજી જીજીભાઈએ ધાર્યું કે દાદાભાઈ વિનયત જઈને પોતાના બાપદાદાના ધર્મનો ત્યાગ કરી દેશે તેથી દાદાભાઈને વિશ્વાસત જવાનું નહીં ગયું. એ એક રીતે સારું પણ થયું કેમકે ૭૦ વર્ષ સુધી દિંદની આવી સેવા પછી કાણુ કરના ? તે પછી દાદાભાઈની એન્જીનીયરિંગ સ્કુનમાં આસીસ્ટન્ટ માસ્ટર તરીકે નિમણૂક થઈ સને ૧૮૫૪ માં પોતે તેજ કોલેજમાં ગણિત અને વિજ્ઞાન શાસ્ત્રના

પ્રેરિસર નિમાયા જે તે વખતે એક માનનિય પદ્ધિ ગણાતી હતી. દરરુ કે તે વખતે અંગ્રેજ સિવાય તે પદ્ધિ કાઢ લીદુસ્તાનોને આ પદ્ધતિમાં આરતી નહોતી તરરુ દાદાભાઈના જીવનમાં આ પદ્ધતિનું ગૌરવ અને અભિમાન અપનાર હતું ત્યારની પોતે ' દાદાભાઈ પ્રેરિસર ' ના નામથી પ્રસિદ્ધ યરા સાગ્રા. પશુ વખત સુધી ત્રિ દાનો તેમને તે નામથી ઓલાવતા હતા પરતુ દાદાભાઈ આ પદ્ધિ થીજ સંતોષ નહતા તેમનામાં ઈતસાદ જરીજ હો. તેમણે કાંઈને કાંઈ કરવુ એવોજ તેમનો નિશ્ચય હો. મુખાઈમાં તેમણે અનેક અકચરો આજ્યા છતાં પણ સ્ત્રી પાઠશાળા ઓળી તેમાં પોતે વખત કાઢીને જાતે અભ્યાસ કરાજ્યા જતા હતા તે સિવાય તેમણે સાહિત્ય અને વૈજ્ઞાનિક સજા, મુખાઈ એસોસિએશન, ઇરાની ફેડ, પારસી બ્યાયામ ગૃહ, પુનર્વિવાહ સજા, વિકરોરિયા તથા અવમર્ટ નામનુ અખપમ ઘર ઓલ્યુ, સને ૧૮૫૧ માં પોતે ' રાસ્તગોદતાર ' અર્થાત ' સયવકના ' નામનુ વર્તમાનપત્ર કહાડ્યુ. તે દ્વારા, સામાજિક, ધાર્મિક, અને શિશુ સજા સુધારાનો પોતે પ્રચાર કર્યો રાસ્તગોદતાર ને બે વર્ષ સુધી પોતે ખુજ યોગ્યતાથી ચલાવ્યુ.

પ્રથમ વિસાયતનો પ્રનાસ

મને ૧૮૫૫ માં દાદાભાઈ કમા કમ્પનીના પ્રતિનિધિ યઈને વિસાયતમાં રહીને પોતે દેશની મેવા પણ કરતા રહ્યા પોતે લડન એસોસિએશન, ઇસ્ટઇડિયા એસોસિએશન વિમેરે સજાઓ રથાપી કે જેથી દેશના હાઠ લણોજ ઉપકાર થયો છે અને યયા કરે છે આ અને સજાઓ હાન પણ હયાત છે લડનની યુનીવરસિટી કોલે જમા પોતે ગુજરાતી જાપાના પ્રેરિસર તરીકે નિમાયા હતા અને

સીતેટના મેઝર પણ થયા હતા. શીવાય તેમનાં બ્યાબ્યાને અને લેખોદ્ધારા પોને હિંદની સેવા કરતા. ત્યારથી વીજ્ઞાપત વાસીયોને હિંદ એ કેવો દેશ છે તે જાણવામાં આવ્યું હતું. વીજ્ઞાપતમાં રહીને પણ પોતે પોતાના શેઠનું કામ પછીજ કુચગતાથી અને પ્રમાણીકપણે કર્યું હતું જેથી તેમની કીર્તિમાં પણ વધારો થયો હતો. એટલામાં એક મીન ઉપર આપત્તિ આવી પડી. તેને તેમણે આર્થિક સહાયતા આપી, જેનું ફળ એ થયું કે, ખુદ પોતાનીજ દુકાનમાં ત્રણ લાખની ખોટ આવી. તોપણ પોતાના શેઠ તેમના ઉપર નારાજ ન થયા. કેટલાક મીત્રોની સહાયતાથી પોતે તે ખોટને પૂરી કરીને સને ૧૮૬૯ માં ૧૨ વર્ષ વિજ્ઞાપત રહીને મુંબાઈ પાછા આવ્યા, જે વખતે મુંબાઈ વાસીયોએ તેમને ભારે આવકાર આપ્યો હતો. સર શીરોજીશાહ મહેતા કે જે તેજ સાલમાં બેરીસ્ટરમાં પાસ થઈને ઘેર આવ્યા હતા તેમણે તેમને માન આપવામાં બહોળા હિસાબ બતાવ્યો હતો. મુંબાઈ વાસીયોએ તેમને એક માનપત્ર આપ્યું અને હિંદની સેવાની યાદગિરીમાં ૩૦ હજાર રૂપિયાની થેરી બેટ કરી. પરંતુ પોતે તેમાંથી એક પાઈ પણ ન લેતાં સર્વ રકમ પદોપકારી કાર્યોમાં આપી દીધી. એટલું જતાં પણ મુંબાઈ વાસીયો સંતુષ્ટ ન થયા. પરંતુ પોતાની વધુ પ્રસન્નતા પ્રકટ કરવાને માટે તેમણે આઠ હજારના ખર્ચે એક જાની ચિત્રાવી તૈયાર કરાવી અને તે ફરામજી કાવમજી ઇન્સ્ટીટ્યુશનમાં મૂકવામાં આવી.

બીજી વખત વિજ્ઞાપતનો પ્રયાસ.

સને ૧૮૭૩ માં પોતે પાછા વિજ્ઞાપત ગયા અને પાર્લામેન્ટરી કમિટીમાં કે જે હિંદુસ્તાનની આર્થિક દશા ઉપર વિચાર કરવાને માટે નિમવામાં આવી હતી અને તેના પ્રમુખ પ્રસિદ્ધ અર્થ શાસ્ત્ર-

વેત્તા ફાસ્ટ સાહેબ હતા. તેમાં હિંદુસ્તાનની આર્થિક દશા ઉપર પોતાની સમ્મતિ આપી અને એ સમ્મતિ દ્વારા પોતે સારી રીતે બતાવી આપ્યું કે: હિંદુસ્તાન ખરી રીતે બહુજ ગરીબ દેશ છે. હિમાચલ કરીને બતાવી આપ્યું કે: હિંદુસ્તાન ખરી રીતે બહુજ ગરીબ દેશ છે. હિમાચલ કરીને બતાવી આપ્યું કે પ્રત્યેક હિંદવાસીઓનો વાર્ષિક આવક રૂ. ૨૦ થી વધારે નથી. છતાં પણ પ્રત્યેક મનુષ્યને દરસાસ રૂ. ૩ ટેકમ આપવો પડે છે. એથી એંગ્લોઇન્ડિયન પત્ર દ્વારા ખરા ઉત્તરે આપ્યા અને અતે પોતાની સમ્માતનો ઘણે ભાગે લોર્ડ રીપનના ખગ્નનથી, મર ઇન્ડિયન યૈથરિંગ સાહેબે સ્વિકાર કર્યો.

વડોદરાના દિવાન તરીકે.

મને ૧૮૭૪ માં પોને ત્રિશાપ્તથી પાછા આપ્યા તે વખતે વડોદરા રાજ્યની ગાદી ઉપર મદદાવરાત ગાયકવાડ હતા કે જેમને પાછળથી ગાદી ઉપરથી ઉગડવામા આપ્યા હતા. વડોદરા રાજ્યમાં તે વખતે ધણીજ ગડગડ મચી રહેલી હતી. રાજા અને રેમીડેન્ટમાં હંમેશાં ખટપટ ચાલ્યાં હતી હતી. બીજી તરફ રાજ્ય ખટપટ અનેક પ્રકારની ચાલતી હતી. પોલીસની સ્થિતિ પણ મારી નહોતી. મતલબ કે આખા રાજ્યમાં અચાન્તિ હતી. પરંતુ સારા નથીએ તેમને એવા સમયે દાદાભાઈ જેવા બાહોશ દિવાન મળ્યા કે જેમણે થોડાજ સમયમાં પોતાની બુદ્ધિ, વિદ્યા તથા સાદસ્યથી સર્વ અચાન્તિને જડ-મૂળથી ઉખેડી નાંખી, અને તેનું પરિણામ એ અગ્રણ્ય કે આજે વડોદરા રાજ્ય ન્યાય, વિદ્યા-પ્રચાર, સામાજિક સુધારા વિગેરેમાં સર્વ રાજ્યો કરતાં વધી ગયું છે. પરંતુ મારા કાર્યોમાં હંમેશાં વિધિ આ-પાં કરે છે. દાદાભાઈની વાતો સ્વાર્થ અને પુરામતિયાઓને

પસંદ ન આવી જેથી તેમણે ધણે પ્રકારે ખટપટ કરવા માંડી, પરંતુ તે સર્વ દાદાભાઈની ચતુર નીતિની આગળ આવી ન શકી. દાદા-ભાઈની નિમણુંક તે વખતના ગવર્નર લોર્ડ નાર્થસ્ટ્રોકે કરી હતી જેથી શત્રુઓ તેમને કાંધ કરી શક્યા નહીં. પોતે રિપોર્ટો અને પુસ્તકો દ્વારા સર્વ વાત જણાવી અને તેમાં અંતે પોતાની છૂત થઈ અને શત્રુઓ નિષ્ફળ નિવડ્યા. આ સેવાની કૃતજ્ઞતાના બદલામાં ના. ગાય-કવાડ સરકાર આજસુધી દાદાભાઈને પેન્શન આપ્યાં કરતા.

મુંબાઈ કોરપોરેશનના સભાસદ.

વડોદરાથી પાછા ફર્યા પછી પોતે બે વર્ષ સુધી મુંબાઈ કોર-પોરેશનના મેમ્બર રહ્યા હતા. તે વખતે લોર્ડ લીટન હતા પણ તેમની બદલી થઈ લોર્ડ રીપન વાઇસરોય તરીકે આવ્યા. તે વખતે પાછા દાદાભાઈએ ફરી કોરપોરેશનમાં પ્રવેશ કર્યો અને તન મનથી કામ કરવા લાગ્યા. તે વખતે કોરપોરેશનમાં ધણે ગડમડાટ ચાલતો હતો. હિસાબ કિતાબમાં પણ તે વખતે ધણે ગોટાળો ચાલતો હતો. તે વખતે પોતે સધળો હિસાબ બારીક નજરથી તપાસ્યો અને કોર-પોરેશનને લાખો રૂપિયાનો ફાયદો કર્યો. જેથી સધળા લોકો ખુશ થયા. તે વખતે મુંબાઈના ગવર્નર લોર્ડ રે હતા. તેઓ દાદાભાઈના કામથી ધણાજ પ્રસન્ન થયા અને દુરતજ તેમણે તેમને પોતાની કૌંસીલના મેમ્બર બનાવ્યા. તેમણે ત્યાં ધણું પ્રશંસાપાત્ર કાર્યો કર્યા તે વખતે કેબ્રિસની બેઠક મુંબાઈમાં હતી તેના પ્રમુખ તરીકે મી. ડબ્લ્યુ સી. બેનરજી હતા. તે કેબ્રિસમાં દાદાભાઈએ ધણું કામ કર્યું.

ત્રીજીવાર વિલાયતની યાત્રા.

સને ૧૮૮૬ માં દાદાભાઈ ફરી વિલાયત ગયા. આ વખતે

તેમણે પાર્લામેન્ટના મેમ્બર ચવાને માટે પ્રયત્ન કર્યો. ઉદાર દલવાળાં
ઓએ તેમને ધણી સહાયતા કરી, પરંતુ અભાગ્યવશ તે વખતે હોમર્ન
વાર્ડની તરફથી ત્રણ ઉમેદવાર હતા તેથી તેમની ચુંટણી થઈ થકી
નહિ તોપણ તેમને ૧૯૫૦ વોટ મળ્યા હતા. જે એક હિંદુસ્તા-
નીને માટે ઓછા ગૌરવની વાત નથી. જ્યારે એ વાત પ્રસિદ્ધ થઈ
કે પાર્લામેન્ટના મેમ્બર ચવાને એક હિંદવાસી પણ ઉમેદવાર હતા
ત્યારે લોકોને ધણુંજ આશ્ચર્ય થયું લોર્ડ સાક્ષરજી કે જે તે વખતે
સાંકેશ્ય હોવાના નેતા હતા, તે એક હિંદવાસીની આવી અસાધારણ
સફળતા જોઈ ધણુંજ આશ્ચર્ય પામ્યા. તેણે પોતાના એક ભાષણમાં
તેમને 'બ્લેક મેન' અર્થાત કાળા ગાદગી કહ્યું, આ અસભ્ય
શબ્દપર ઉદાર હોવાના સમાચાર પત્રોએ સારી ટીકા કરી હતી.
હીંદમાં પણ ધણોજ કોલાહલ મચી પડ્યો હતો. મી. ઍડરટન આ
વખતે મુખ્યમંત્રી હતા. તેમણે લોર્ડ સાક્ષરજીને કહ્યું કે વપાર્યમાં
મી. નવરોજજી તમારા કરતાં પણ ગેરા છે. આ પછી લોર્ડ સાક્ષ-
રજીએ માફી માગી હતી અને ૧૮૮૬ માં મી. દાદાભાઈ ભારતવ-
ર્ષમાં પાછા આવ્યા અને કલકત્તા કેમ્પેસ વખતે તેમને પ્રેસીડેન્ટ
તરીકે ચુટી કાઢ્યા હતા. પાછા ફરી અને ૧૮૯૭ માં પબ્લિક સર્-
વિસ કમીશનનાં સાક્ષી આપીને લડન પાછા ગયા હતા.

ચોથીવાર વિલાયતનો પ્રવાસ.

લડન ગયા પછી પોતે ફરી પાર્લામેન્ટમાં પ્રવેશ કરવાનો પ્રયત્ન
કર્યો. પારણામ એ આશુ કે પાંચ વર્ષ પછી અર્થાત સને ૧૮૯૨
માં પોતે સેન્ટ્રલ કિન્સજરી વાર્ડની તરફથી ધણીજ ધામધુમની સાથે
પાર્લામેન્ટના મેમ્બર તરીકે ચુટાયા. આ અસાધારણ વિજય માટે
ભારત વર્ષ અને વિલાયતમાં પણ ધણીજ ખુશી ફેલાઈ. પાર્લામે.

ન્ટમાં પોતે ભારતની બાંધાઈને માટે અનેક ઉત્તમ કાર્ય કર્યાં, કે જે હંમેશાં સર્વને યાદ રહેશે. પોતે ઇન્ડિયન સિવિલ સરવિસની પરીક્ષા હિંદમાં લેવાનો કસાવ રજુ કર્યો હતો, પરંતુ શોકની વાત એ થઈ કે તેનો સ્વિકાર થયો નહિ. પાર્લામેન્ટમાં તે વખતે મિ. કેન અને સર વિલિયમ વેડરબર્ન જેવા ભારત દ્વિતીય સત્તાસદ્દ હતા. તેમની સહાયતાથી પોતે પાર્લામેન્ટરી કમિટી સ્થાપિત કરી. સને ૧૮૬૫ માં એ કમિટીના અધિયનથી હિંદના ખર્ચની તપાસ સંબંધી કમીશન નિમવામાં આવ્યું. તેમાં મિ. દાદાભાઈ તથા બીજા મેમ્બરોએ ઠીક મત આપ્યો હતો.

સને ૧૮૬૩ માં પોતે ફરી હિંદમાં પાછા આવ્યા, અને લાહોર કેબ્રિસના પ્રેસિડેન્ટ ચુંટાયા. તે વખતે પંજાબી ભાષાઓએ મિ. દાદાભાઈના સ્વાગતમાં જે ઉત્સાહ બતાવ્યો હતો તે કદી પશુ બૂલી શકાય તેમ નથી. તેમની ગાડી ખુદ પંજાબીઓએ ખેંચી હતી. કહે છે કે એટલું બધું માન કેબ્રિસના કામ પ્રેસિડેન્ટને આપવામાં આવ્યું નહોતું. અખ્યાત દતિદાસવેણા સર વિલિયમ હન્ટરે તેને શાહિ સ્વાગત કર્યું હતું.

પાંચમીવાર વિલાયતનો પ્રવાસ.

લાહોર કેબ્રિસના પ્રેસિડેન્ટ થયા પછી પોતે લંડન પાછા ગયા, અને સને ૧૯૦૫ માં નોર્થ લેમખેથ મહેલાની તરફથી પ્રતિનિધિ થવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરંતુ અભાગ્યવશ હિંદ દલવાળાઓમાં કુટ થઈ જવાથી ત્રીજો ઉમેદવાર ઉભો થયો અને તેથી મિ. દાદાભાઈને ઓછા વોટ મળ્યા જેથી તે પાર્લામેન્ટમાં પ્રવેશ કરી શક્યા નહિ. આ વખતે વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે તેમની તગિયત બમડવા લાગી જેથી ડાક્ટરોની સંમતિથી સને ૧૯૦૭ માં તેઓ હિંદમાં પાછા આવ્યા.

ઉપમંદાર.

મિ દાદાભાઈએ જાગૃત્યુથી વૃદ્ધાવસ્થા સુધી પોતાના દેશની સેવા કરી છે તેમની વર્તણૂક અનુભવિય છે પોને દાન એકલા છે સ્ત્રી, પુત્ર, પુત્રી કોઈ નથી હાવ મિ દાદાભાઈ મુખાર્થ નજીક વેમાવામાં રહે છે તા ૪ સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૫ ના રોજ તેમની ૬૦મી વર્ષિયા હતી આટલા વૃદ્ધ હોવા છતાં પણ તે દાન તદ્દુરસ્ત છે જગતનો હેવાલ જાણવા માટે તે રોજ વર્તમાનપત્રો વાંચે છે તેમની વાત સરકાર અને પ્રજા સર્વ માન્ય રાખે છે તેમની વળગાઈ ઉપર ના વાઈસરોય, ગવર્નર અને રાજા મહારાજાઓ પણ તાર મોકલે છે, ગાંધી સાહેબ ના વાઈસરોય તેમને મળવા માટે વેમાવે ગયા હતા, તેમણે 'વાવર્ટી એન્ડ અન લિટિલ રિવ ઇન્ડિયા નામનું અંગ્રેજી પુસ્તક બનાવ્યું છે, દાદાભાઈ તેમને મુખાર્થ મુનિવર્માની તરફથી એક એક ડી ની પદ્ધિ આપવામાં આવી છે ઇશ્વર તેમને દીર્ઘાયુ રાખે એ ઇચ્છામહા વિરભાય છે

માસ્ટર ઑફ નૉલેજ.

ધણા વર્ષની ધણી મહેનત અને ધણા ખર્ચે દાનમાં જ આ પુસ્તક બહાર પડ્યું છે તેને તૈયાર થતા ધણો વખત ગયો છે આ પુસ્તક ઉપરથી દરેક માણસ પોતે પોતાની મેળે માત્ર જ મહિનામાં સરળ રીતે દિલ્લી મરાઠી અંગ્રેજી ઉર્દુ, જમાગી અને સરૂન ચીખી શકે છે આટલી ભારાઓ કેડણુય ખર્ચ કરવા છતાં, ધણાં વર્ષો મહેનત કરવા છતાં આવડતી નથી તે માત્ર જ મહિનામાં થોડી મહેનતથી લખના માવનાં ને વાચતાં આવડે તેટલું શીખી શકે છે દીમત રૂ ૧૦-૦-૦

વ્યવસ્થાપક સામ્યોદય—અમદાવાદ

સ્વ. ઓન સર ફિરોજશાહ મહેરવાનજી મહેતા, કે. સી. આઈ. ઈ.

મુબમ્બની ચઢતી સાથે ચઢતા અને ઝાહોઝવાવીમાં વધતા મુજ રાતમાથી વેપાર બેઠવાને મુબમ્બ આવેલા અચળ પારસી કુટુંબો માંના 'મહેતા' ખાનદાનમાં સર ફિરોજશાહ મહેતાનો જન્મ ૫ સ. ૧૮૪૫ ના આગસ્ટ માસમાં થયો હતો. મહેતા ખાનદાનની કુદ્ય બતાવે, અચળતા અને વિદ્યા પ્રતિની અભિરુચિ સર ફિરોજશાહના વડિલોના ચરિત્રોમાં પણ જ્ઞાન દે છે, જ્યાં તે ઉપર વિસ્તાર કરવાનો અત્રે અવકાશ નહિ હોવાથી સર ફિરોજશાહના ચરિત્રનું જ માત્ર સક્ષિપ્ત દિગ્દર્શન કરીશું.

સને ૧૮૪૫ માં જ્યારે સર ફિરોજશાહનો જન્મ થયો ત્યારે હાલના જેટના કેળવણીના સાધનો નહોતાં, તેમ જતાં અચળ વિદ્યા થીઓને માટે એન્ડ્રીનસ્ટન હાઈસ્કૂલ ચાલુ હતી. સર ફિરોજશાહે આપણી જુની રીત પ્રમાણે મુજરાની કેળવણી લઈ એન્ડ્રીનસ્ટન હાઈસ્કૂલમાં અગ્રેજ કેળવણીનો અરબ કોર્સ કે તુરતજ તેમની અચળતા અને હોશીયારી તેમના વિદ્યાગુરુઓની મુશ્કેલી આવી ગઈ તેઓ ધોરણ દર ધોરણ ચળાવી સાથે ધનામી અને પ્રસાસપત્રો લઈ લઈને ચઢતા ગયા તેમ કેળવણી લેવાના દરવાજા તેમને માટે ઉઘડતાજ ગયા. ઇસ્ટીન્ડિયા કંપનીના ડાયરેક્ટરોનો ૧૮૫૪ વાળો

કેળવણીના પ્રસાર સંબંધીનો ડિસ્પેચ અમનમાં આવ્યો અને મુખ્ય
 ધવાકામાં પાઠશાળાઓની તથા પરીક્ષાઓની ગોઠવણો થઈ સને
 ૧૮૬૧ ની સાલની પહેલીજ મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષામાં તેઓ બેઠા
 અને માન સાથે તે પરીક્ષા પસાર કરી. નવી રથપાપક્ષી એન્જીનીયરિંગ
 કોલેજમાં પહેલા પારસી વિદ્યાર્થી તરીકે દાખલ થયા, એ વખતે
 કોલેજ બહારકોટમાં બાપુનાતળાવ આગળ હતી તે ત્યાંથી ખસેડી
 ગોવાળિયા તળાવ આગળ ટેન્કવાત બગીચામાં લઈ જવામાં આવી
 હતી ભાવ્યશાળીને કેવા અવગચ મળ્યા આવે છે તે આ ઉપરથી
 સ્પષ્ટ થાય છે કે કોલેજમાં સર એલેક્ઝાંડર ટ્રાટ, પ્રિન્સીપાલ અને
 અગ્રેજી તથા ઇતિહાસના પ્રોફેસર હતા મર ફિરોજશાહે પોતાના
 ઐતિહાસિક અભ્યાસથી અને અગ્રેજી સાહિત્યના ઉડા જ્ઞાનથી સર
 એલેક્ઝાંડરનું લક્ષ બેચુ એટલુંજ નહિ, પરંતુ પરીક્ષામાં ઉચ્ચ
 નજરે, ઈનામો અને સ્કોલરશીપો થઈ જ્યારે ૧૮૬૪ માં તેઓએ
 પહેલવહેલી બી એ ની પરીક્ષા પસાર કરી ત્યારે સર એલેક્ઝાંડરને
 આવા યશ વિદ્યાર્થીને કોલેજના અભ્યાસથી નહિ અટકાવતા તેને
 વધારે કેળવણી આપવાની હઠ્ઠ ઉભા થઈ આવી તેમણે સર
 ફિરોજશાહે બી એ થઈ ગોલેજ છોડી નહિ જવા દેતા એમ એ
 થવાને ઉત્તેજિત થયા, અને જ્યારે બીજા વિદ્યાર્થીઓ બી એ પછી
 એકાદ મે વર્ષ એમ એ નો અભ્યાસ કરવાને સમર્થ થાય
 ત્યારે સર ફિરોજશાહે તે અભ્યાસ છ માસમાં પુરો કરી પરીક્ષા
 આપી અને તેમાં માન સાથે ફર્સ્ટમદ નીવાળા સર એલેક્ઝાંડરને
 પણ આવી વધારે ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થયો અને તેમણે સર ફિરોજશા
 હને એ રીનરટન કોલેજમાં પહેલા વહેલા ફેલો નીમ્યા અને નોંધવા
 એવું એ છે કે સર ફિરોજશાહે પોતાની બીજી બાપા તરીકે ગુજ-

રાતી રાખી હતી, અને સર્વ પરીક્ષાઓ તેમાંજ પસાર કરી હતી. એક વેળાએ વાતના પ્રસંગમાં જથ્થાબુંદ હતું કે કેલેજમાં તેમણે નર-સિંહ મહેતા અને તેના કાવ્યો સંગ્રહે એક નિબંધ લખેલો હતો.

ઈંગ્લંડ જવાનો પ્રસંગ.

હિંદુસ્તાનમાં આપવામાં આવતી કેગવણીની ટોચે પહોંચ્યા અને માન મેળવ્યા પછી સર દિરોજશ્યાદ માટે વળી બીજોજ વધારે ઉત્ત્વલ, ધૃત્વ યોગ્ય અને સુલાગી પ્રસંગ મળી આવ્યો. શેક રસ્તા-મજી જમશેદજી જીજીભાઈએ આ અરસામાં મુંબઈ, મદ્રાસ, અને કલકત્તા માટે ત્રણ સ્કોલરશીપો ઈંગ્લંડ અભ્યાસ કરવા જવા ધૃત્વનાર હિંદી વિદ્યાર્થીઓને આપવાની ધૃત્વ જતારી. તુરંતજ સર એલેક્ઝાંડર માટે સર દિરોજશ્યાદને તે લાલ આપવાની ઉત્ક્રાંતિ થઈ આવી. સર એલેક્ઝાંડરે મરકુમ મહેરવાનજી શેઠને એ સ્કોલરશીપ મેળવી ઉત્ત્વલ ભવિષ્ય દર્શાવતા તેમના લાયકીવાળા જુવાન પુત્ર સર દિરોજશ્યાદને ઈંગ્લંડ મોકલવાની બલામણુ કરી, પરંતુ ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને માટે યોગ્યથી સ્કોલરશીપનો લાલ લેવાનું પોતાના પુત્રના માટે તેમને પ્રોત્સાહ તો યોગ્ય લાગ્યું નહિ સર એલેક્ઝાંડરે તેમ છતાં તેમને જથ્થાબુંદ કે. એરી સ્કોલરશીપો મેળવવામાં તો મોટું માન છે. આખરે એ વાત શેક મહેરવાનજીએ કબુલ રાખી, અને એલેક્ઝાંડર માટે પોતેજ પોતાના ચંચળ સિધ્ધને લઈ સને ૧૮૬૫ ની સાલમાં ઈંગ્લંડ તરફ ઉપડી ગયા. સર એડવર્ડ રાયન-ની દેખરેખ નીચે બારિસ્ટરનો અભ્યાસ ચાલુ કરી પોતાની હંમેશની ચંચળતાથી તેનું પણ સર શીરોજશ્યાદે મન દરી લીધું. ઈંગ્લંડના વાતાવરણમાં જથ્થાતા નવા ચળકાટથી ઉત્તેજાઈ તેમણે અભ્યાસ ઉપ-રાંત જાહેર કામમાં લાગ લેવા માંડ્યો. સ્વ. બારિસ્ટર એનસ્ટીએ

લોક સેવામાં મંડવાને ઉત્તેજન આપ્યું અને આપણા માનવતા દાદા-
લાલ નવરોજીની સાથે મળી તેમણે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા એસોસિએશનની
લંડનમાં સ્થાપના કરી, અને તેમાં ‘મુંબઈ ઇલાકામાં અપાતી
પાશ્વિમાત્મ ડેખવણી’ ઉપર એક નિબંધ વાંચી પોતાની વકતૃત્વ
શક્તિનો પડથો પાડ્યો. ઇંગ્લંડમાં આ પ્રમાણે બે ત્રણ વર્ષમાં કાય-
દાનો અભ્યાસ અને જાહેર જીવનની શરૂઆત કરી, ૧૮૬૭ માં
બારિસ્ટરની પરીક્ષા પસાર કરી સર હિરોજશાહ મહેતા, સને ૧૮૬૮
ની સાલમાં સ્વદેશ પાછા ફરી આવ્યા. અત્રે જણાવવું જોઈએ કે
ઇંગ્લંડ જઈ બારિસ્ટરનો અભ્યાસ કરી આવવાને માટે તેમણે જે
રોકાણરશીય મેળવી હતી, તેમાં એક અજુધારી અડચણ આવી અને
રોક મહેરવાનજીએ મહુમ આવાબાધ પાસેથી તે સેવાની ના પાડી
પોતેજ સધળું ખર્ચ માથે લઈ લીધું; એટલે સર હિરોજશાહે રોકા-
ણરશીયનું માન લેવા છતાં નાણાં તરીકે તે એક ડાડી પણ તેમાંથી
લીધી નહિ.

બાહોશ બારિસ્ટર.

બારિસ્ટર થઈને મુંબઈ આવ્યા પછી સર હિરોજશાહે એવા
પ્રત્યેષદારક મુકરદમાઓમાં કામ કર્યું કે જેની વાહ વાહ લેણીમાં
અઘાપિ ગવાતીજ રહી અને હેવટ સુધી તેઓ એક બાહોશ બારિ-
સ્ટર તરીકે દિનપ્રતિદિન પંખતાજ રહ્યા. પારસીઓના દખમાને
લગતો ફોજદારી મુકરદમો સુરતવાળો લાઇસન્સ ટેક્સના હુકમડાળો
મુકરદમો, ખંભાતના દિવાન અને જેડાના કલેક્ટર વચ્ચે ઉભો થયેલો
જાણીતો અને ચર્ચાગર્ભો મુકરદમો, તથા ખીજ કચ્છ, ઠાકીઆવાડ
ગુજરાત અને મુંબઈના જાણીતા મુકરદમાઓમાં તેમણે ઇન્સાફની
અદાલતોમાં ઉભા રહી જે બાહોશી બતાવી છે, ઝીણવટથી પ્રત્યે

પુછ્યામાં જે બુદ્ધિ ખતાવી છે તે સર્વથી એમ કહી શકાય છે રાજા રાણાઓમાં તથા પ્રજામાં ખારિસ્ટર તરીકેની જે પ્રતિષ્ઠા તેઓ ભોગવતા હતા તે ખરેખર રૂપરૂાં વખરની અને રાજ્યવંધારણ મળ્ય-
ધીના દરેક કાયદાઓમાં તેમની બુદ્ધિનો પ્રયોગ હતો. તેઓ હાઈકોર્ટમાં કામ કરતા ન હતા, અને બાહરગામમાં ફોજદારી સિવાય બીજા મુકદ્દમાઓમાં કોઈ મોટી ફી આપે નહિ અને ફોજદારી મુકદ્દમાઓમાં તેઓ વિશેષ રોકાતા હોવાથી લોકોનો એવો મત બધાયો હતો વળી આજના નવા ખારિસ્ટરો ન્યારે મોગી મોગી ફી માંગે છે ત્યારે આ જુના કસામલા ખારિસ્ટર યોડી ફીએ કામ કરતા માત્ર જુના ખારિસ્ટરોમાં હમણાંજ ધકપણને લીધે ઓછું કામ કરવાને ખાતર મી ફન્વેરારિંગે પોતાની ફી વધારી છે પરંતુ નોંધવા જેવું એ છે કે આ ઓછી ફી વાગા ખારિસ્ટરો વધારે કમાયા છે અને વધારે હુશિયાર પણ છે

નામિયા નાગરિક.

ખારિસ્ટર તરીકે સર ફિરોજશાહે ચાલીશ વર્ષ સુધી જેમ એક સરખી બાહોશીથી સર્વને ચક્રિત કરી નાખ્યા તેમ એક નાગરિક (સીગીઝન) તરીકે પણ તેમણે મુમક્કની કારપોરેશનમાં તેની સ્થાપનાથી માંડીને આજ સુધીમાં તેના અવિભાજ્ય અંગ્રેસર તરીકેનીજ પદ્ધતી સાચવી રાખી હતી અને તેમાં અરેકવાગ પ્રમોસેવાના કાર્યો કરી એક પ્રતિષ્ઠિત નાગરિક તરીકેનું માન મેળવ્યું છે કારપોરેશનની શરૂઆતથીજ સર ફિરોજશાહ મુમક્કના સુનેહના અમલદારો તરફથી કારપોરેશનમાં સુદાતા રહ્યા હતા અને એક નાગરિક તરીકે હમેશા એકસરખા ઉત્સાહથી કારપોરેશનની સભાઓમાં હાજરી આપી તેમણે પ્રજાના હકો, યુનિસિટીનીગીતાં ખર્ચો, અને પ્રજાને લાભ કર ધોરણમાં સુધારો વધારો કરવાની એક સરખી જહેમત ઉડા-

વેળી તે પ્રજા એકે અવજો કબુલ કરે છે. છતાંયી આખ્યા પછી તુરતજ એક બાપણ આપીને તેમણે મ્યુનિસિપાલિટીમાં પ્રજાત્વ ઉમેરવા બયામણ કરી હતી, અને જો કે તે વખતે તો એ બાબત ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવ્યું નહતું. આખરે એજ ધોરણે મ્યુનિસિપાલ કાયદો ધડવામાં આવ્યો હતો, અને આખરે લોર્ડ રીપનના ઉગર અમલ દરમ્યાન પ્રજાને રરરાત્મને હક્ક મળવાથી સર હિરોજશાહની ઉમદા યોજનાઓ અને બલામણો અમલમાં આવવા પામી હતી. મુંબઈની કારપોરેશન હિંદુસ્તાનમાં એક મોટામાં મોટું નાગરીક મંડળ છે, અને તેમાં સર હિરોજશાહ એક આગેવાન કરતા કારવતા અને સરદાર રૂપ હતા, રાજા પ્રજા જેહ તેમના ઉપર નાગરિક સુધારા વધારાના સંબંધમાં સમાન વિશ્વસ રાખતી હતી. ખુદ સર હિરોજશાહના વિરોધીઓ પણ આજે એમ કહે છે કે મુંબઈની કારપોરેશનને આટલી ઉંચી રિયતિમાં સર હિરોજશાહ લાવ્યા હતા. મુંબાજે એજ કારપોરેશનના પ્રમુખ તરીકે આપણા હાલના સમ્રાટ શ્રીમાન લ્યોર્ડને ૧૯૦૫ માં પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ તરીકે અને ૧૯૧૧ માં સમ્રાટ તરીકે આવકાર આપવાનું માન તેમને મળ્યું હતું.

સ્થાનિક ધારાસભા.

લોર્ડ રેની મરણે ૧૮૮૬ માં સર હિરોજશાહને મુંબાઈની ધારાસભામાં નીમ્યા કે તુરતજ ધારાસભામાં પ્રજાને અવાજ આપ્યો, સરકારને પ્રજાના વિચારો અને હિરિયાગે જાણવાની જે અમલ હતી તે સર હિરોજશાહે ધારાસભામાં એવી રીતે રજુ કરવા માંડી કે જેથી સરકાર અને પ્રજા જેહ તેમની સેવાઓનાં વખાણ કરવા લાગ્યા. ૧૮૮૮ માં પ્રજા તરફથી તેમને ધારાસભા માટે ચુટી માંડવામાં આવ્યા. પ્રજાની સેવાઓ જાળવવાનો ઉત્સાહ આજ રહેતો

હોવાથી અને છેક ઇંગ્લંડ સુધી તેમના અવાજની અમર થતી હોવાથી લોકો તેમના કામથી એવા પ્રમુખ હતા કે છેવટ સુધી પ્રજા ફરી ફરીને એમનેજ ચુંટી કાઢતી રહી હતી, ધારાસભામાં આવના કામો અને કામદાના ખરડાઓમાં સર દિરોજશાહની સુચનાઓ મર-કારને અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડી. પ્રજાનું પણ સાથેજ શ્રેય કરનારી થઈ પડતી હતી. ખેડુતોના હકો સાચવવા માટે ચોક્કસ વરમ ઉપર તેમણે ધારાસભામાં સર જેમ્સ મોન્ડીયની સાથા જે ગડગડાટ કર્યો હતો તેના પડઘા હજી પણ ગુજરાતની દિશાઓમાં ગર્જિત થઈ રહેલા છે, અને મુગઈજ નહિ પરંતુ આખા ઈલાકાની પ્રજા તે માટે તેમનો ઉપકાર માની તેમની પ્રજાસેવા માટે હજી ધન્ય-વાદ આપે છે.

વડી ધારાસભામાં.

ધારાસભાઓમાં સર દિરોજશાહની અણુમોલ પ્રજાસેવાઓ જોઈ તેમને વડી ધારાસભા માટે પસંદ કરવામાં આવ્યા અને ત્યાં પણ પોતાના બારે વક્તૃત્વથી અને પ્રજાહિતના ઉંડા રહસ્યવાળા મુદ્દાઓ ઉપર વિવેચન કરવાથી તેમની ચોખ્ખતા અને બાહોશી હિંદી સરકાર અને હિંદી પ્રજાના ધન્યવાદને પ્રાપ્ત થયા હતાં. લોર્ડ લેન્સડાઉનના અમલ દરમ્યાન ફેટલાક અગત્યના ખરડાઓના સંબંધમાં સર દિરોજશાહે વડી ધારાસભામાં એવો ગતગાટ કર્યો હતો કે જેણે કેળવા-યક્ષી હિંદી પ્રજાને ખુબે તેમની વાહ વાહજ ખોલાવી હતી. તે વખ-તના નાણાખાતાના વડા સર જેમ્સ વેસ્ટનાડે તેમની દીક્કા સમજ વગરની જણાવ્યાથી પ્રથમ તો ભય અને ચમકાટજ દર્શાવ્યો હતો. વળી વડી ધારાસભામાં સર એન્ટની મેકડોનલ્ડ જે હાલમાં લોર્ડ તરિકે અમીર સભામાં બેસે છે તેણે પોલીસનો એક ખરડો રજુ કર્યો

હતો તેને સર શ્રીરાજશાહે ઉંટવૈદ્ય જેવા ઉપાધ તરીકે ગણાવ્યો હતો. પણ સર શ્રીરાજશાહેને ખરેખરી અવડામણુ સર નયોર્જ ક્લાર્ક માથે અને પાછળથી લોર્ડ સીડનદામ સાથે મુંબઈની ધારાસભામાં અને યુનિવર્સિટીમાં થઈ હતી. પોલીસ કાયદામાં સુધારો, ટેરીફ એક્ટ, દુષ્પણના ખેડુનો રક્ષણ આપનારો કાયદો, કેટાન-મેન્ટ એક્ટ, મકુડા બીલ, ખેતીની જમીનને લગતો કાયદો અને હોદ્દા યુનિવર્સિટી બીલવાળા ખરડા ઉપર તેમણે જે પ્રજાહિતના મુદ્દાઓ આગળ ધરીને રચાનિક અને વડી ધારાસભાઓમાં પ્રજા તરફની લડત ચલાવી હતી તે હિંદી રાજદ્વારીઓના મહા રમ-લુભાંગ રહી જશે. વડી ધારાસભામાં જાળવેલી પ્રજાસેવાઓ માટે મુંબઈની પ્રજાએ તેમને જાહેર માનવન આપ્યું હતું અને તેમાં પ્રજાના આગેવાનોએ તેમની લોકપ્રિયતાનાં પશ્ચાત્ત દર્શાવે આપી, તેઓએ જે સેવાઓ જાળવી હતી તેથી પ્રજા પ્રસન્ન અને ઉપકૃત છે એમ દર્શાવી આપ્યું હતું.

પ્રજાનો મુખ્ય આગેવાન.

સર શ્રીરાજશાહેની પ્રજા સેવાઓ અને જાહેર દિવસાસોનો વૃતાંત ગ્રંથિમમાં પણ થઈ શકે તેમ નથી, છારણ કે મુંબઈમાં એક એવું પ્રજા તરફનું આતુર કે મંડળ નથી કે જેને તેમની સેવાઓની જરૂર પડી ન હોય ! યુનિવર્સિટી મેનેટ, કેળવણીને લગતી દિલ-આલો. સામારિક, ગ્રજદ્વારી અને કેટલીક ધાર્મિક દિવસાસો પણ તેમની આગેવાની વખત ચાલીજ ચક્રતી નહતી. પોતાના અમુલ્ય વખતના બોલે તેઓ દરેક જાહેર દિલસાલમાં આગળ પડીને તેનો જાર ઉઠાવતા અને જે કાર્યને તેઓ લાચ ઉપર લે તેને પાર ઉતારવામાં એક સરખી મદદન સેના તેઓ હતી પણ પગલ પગલ નહો. ખરેખરી નિષ્ઠાથી પૂર્વ સામજીવાળી પ્રજા સેવાઓમાં એક

સરખો ઉત્સાહ રાખનાર હોવાથીજ સર દિરોજશાહ પ્રજના, - ને પ્રજની હિયયાયોના આગેવાન મિત્ર ગણાઈ ગયા છે. હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર પોતાની મદદતા પામવામાં તેઓ ફતેહમદ ઉતર્યા હતા.

કેંગ્રેસનો યોદ્ધો,

પ્રજની આગેવાન મડળી જે નેશનલ કોંગ્રેસ તેને પણ સર દિરોજશાહે આજ દુનિયામાં સર્વત્ર ફેળવાયલા અને ગજબક્ષ હિંદી-ઝોના એક બળવાન રાજદ્વારી મડળ તરીકે ઝોળખાવી દિદમા પોતે તેના રતલ અને આગેવાન યોદ્ધા કહેવાયા હતા નેશનલ કોંગ્રેસના આગેવાનોમાં સર દિરોજશાહનું નામ પહેલે નખરે ગણાય છે અને સરકાર તથા પ્રજ બીન શકે એ વાત માન્ય રાખે છે કે, સર દિરોજશાહની ગાહોશી અને રાજપ્રજ વચ્ચે રહી કામ કરવાની ઉત્તમ પ્રકારની રાજ કુશળતાને લીધેજ હિંદી નેશનલ કોંગ્રેસ એક મહાન પ્રજમડળ તરીકે મદદતા મેળવવાને ભાગ્યશાળી થયું છે, પોતાના અનેક લાભોનો ભોગ આપી, પ્રજ મેવામાંજ તન મન અને ધનનો ઉપયોગ કરનારા તથા કોઈને પણ પ્રિય અપ્રિય થવાની જરા પણ દરકાર કર્યા વગર એક નિશ્ચિત માર્ગે પ્રજશ્રેય કરનાર સર દિરોજશાહ મહેરવાનજી મહેતાની કાર્યદક્ષતા જો કે પ્રજના હજારો હજાર ધન્યવાદ પામ્યા કરે છે, તથાપિ સરકાર તરફથી તેની જોષ્ટએ તેવી તુનના થતી નથી, એવી જે પ્રજ લાગણી હતી તે પણ સરકારે દુર કરી પ્રજના માનીતા આગેવાનને પોતા તરફના એક મોટા માનભર્યા ખીતામથી નવાજી પોતે પણ પ્રજસેવા કરનારના આવા માન પ્રદાનથી પ્રજ પૂર્ણ સંતોષ પામી છે એટલુજ નહિ પણ તેનો ઉપગર માનતા પોતાના માનીતા આગેવાન ઝોન સર દિરોજશાહ મહેરવાનજી મહેતાને આવા માનપાન પામતા અને

પ્રજાની વધુ અને વધુ સેવા જાગૃતતા જોવાને સર્વ શક્તિમાન પર-
મેશ્વર પાસે તેમનું દીર્ઘાયુષ્ય ઇચ્છાની રહી હતી.

વગર માગ્યે માન.

સર ફીરોજશાહે ધનની પરવા કરી નહોતી તેમ કિર્તિની પણ
પરવા રાખી નહતી. તેઓ પોતાના વિચારને દૃઢ વાગળી રહેનાર
હતા; અને તેથી રાજ્ય તરફથી મળી શકે તેવું દરેક માન સરનો
ખિતાબ અને નાદટફૂડ યુનીવર્સિટીમાં વામનચાન્દેવરનો ઓધ્યો
અને યુનીવર્સિટી તરફથી ડાક્ટરનો ઓધ્યો વગર માગ્યે એમને મળ્યા
હતા. ધણી લોકો અશ્વ કરે છે કે ડાક્ટરની ઉપાધિ તેમની હયા-
તિમાં એનાયત કરવામાં, દીઘ શા માટે કરવામાં આવી હતી અ-
મારી જાણ અમાણે ઉદારચિત્ત ગવર્નર ના. લોર્ડ વિનિંગ્ટન ડાક્ટર-
રા ઉપાધિ આપવાને ઉત્સુક હતા. તેણે સર ફીરોજશાહને દિવસ
નક્કી કરવાનું જણાવ્યું હતું. પણ ફીરોજશાહનું આરોગ્ય સારું ન
હોવાથી સર ફીરોજશાહ દિવસ નક્કી કરી શક્યા નહિ અને મુન-
દની ઇજાવાયેની પ્રજાએ તે વેળાએ તેમને પોતાનું માન આપવાને
જે ઇરાદો રાખ્યો હતો તે પાર પડ્યો નહિ.

મોડરેટોના આગેવાન.

જોન સર ફીરોજશાહ કોન્ગ્રેસમાં મોડરેટ વિચાર ધરાવતા
હતા. ૧૯૦૫ માં બંગલોગની શરૂઆતથી કોન્ગ્રેસની એક્ઝીક્યુટીવ
નાક પટ્ટીને પોતાના પક્ષમાં ધસડવાની શરૂઆત કરી, અને ૧૯૦૬
માં કલકત્તામાં પ્રમુખ સભ્યે મારામારી થતા સર ફીરોજશાહની
સલાહથી લો. મા. દાદાભાઈની પ્રમુખપદ માટે પમંદગી થતાં તકરાર
મંદી પડી, પણ ૧૯૦૭ માં નાગપુરમાં પાછા પ્રમુખ તરીકે એક્ઝીક્યુ-
ટીવે પસંદ કરવાની લડત જમી અને તેથી કોન્ગ્રેસ સુગતમાં લઈ
જવામાં આવી અને ત્યાં ૩૬ પડી. ત્યાં સર ફીરોજશાહની મહે-
નતથી કન્વેન્સન ભરાયું અને તેમનીજ સલાહથી કોન્ગ્રેસનું બધા-

રજ્ય બંધાયું કે જે ટકાવવાને 'હજી મોઝરેટાનું' મથન ચાલુજ છે. સર શીરોજશાહની લોકપ્રિયતા કેવી હતી તે સુરતમાં કો-ંગ્રેસ પ્રસંગે અને તેને આગે વર્ષે કોનફરન્સ વખતે જે મળ્યું હતું તે જેઓએ નજરે જોયું તેઓ હજી યાદ કરે છે.

કેળવણીને ઉત્તેજન.

કેળવણીને લગતા દરેક સંવાદોમાં પણ બહુ તિક્ષ્ણ અને ઉત્સાહ જરેમો બાગ સર શીરોજશાહ લેતા રહ્યા હતા; અને તેવાજ તેમના ઉત્સાહને લીધે મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ તેમને ધણાં વર્ષ ઉપર ફેલો અને યુનિવર્સિટીના સીન્ડીકેટનું માન આપ્યું હતું. હમણાજ. મુંબઈ યુનિવર્સિટીના વાઇસ ચાન્સેલરના ઓફીસ ઉપર, સર જોન હીનની જગાએ તેમની નેમથુક કરવામાં આવી હતી. યુનિવર્સિટીના સંબંધમાં તેઓએ બમ્બેની લાંબી અને લોકમાન્ય સેવાઓના કદરનાથી તરીકે, યુનિવર્સિટીએ તેમને " પ્રોફેસર ઓફ લો " ની માનસૂચક પદવી આપવાનો ઠરાવ કર્યો હતો. છેલ્લી છેલ્લી તેઓએ તા. ૧૪ મો ઓગસ્ટ ૧૯૧૪ ને દિવસે ટાઉનહોલમાં બિટીશ રાજ્ય પ્રત્યે લખ્તિમાત્ર પ્રદર્શિત કરવા માટે મળેલી મોટી પ્રમુખિય જાહેર સભામાં ખૂબ આંતરિક બાવનું એક બાપણ કરીને રાજ્ય અને પ્રજાની સેવા બજાવી હતી.

મરહુમનો સ્વભાવ.

મરહુમનો સ્વભાવ એવો તિજો અને અપક્ષપાત હતો કે ગમે તે કાર્યમાં કે ગમે તેવી સલામાં તે કાંઈનાથી અંગતતા નહોતો. તેઓ સ્વદેશી હિલચાલોના સહાયક અને પિતા સમાન હતા. મુંબઈની ટેકનીકલ ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઉભું કરવામાં તે આગેવાન હતા. અત્રેની સેંદ્રલ એક અને જોએ કોનીકલ પત્રના તેઓ એક સ્થાપક અને

પિતા સમાન હતા. તે સિવાય બીજાં ધણાંક ખાતાઓમાં ડિરેક્ટર તરીકે તેઓ જોડાયા હતા.

તા. ૨૦ મી ડિસેમ્બર ૧૮૯૫ ના રોજ મુંબાઈની પ્રાંતિક કોનફરન્સ અને મુંબાઈ શહેરીઓએ તેમને અભિનંદન પત્રો આપ્યા હતાં. કોરપોરેશનના પ્રમુખપદનું માન તેઓએ અનેક વેળા બો-ગલ્યું હતું. ૧૯૦૪ માં જ્યારે નામદાર શહેનશાહ પંચમ જયોજી, પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ તરીકે હિંદમાં આવ્યા ત્યારે પણ તેઓને પ્રમુખ પદ આપવામાં આવ્યું હતું. તે પછી તેમને નાઇટ કમાન્ડર ઓફ ધી ઇન્ડિયન એમ્પાયરના ખીતાબથી નવાજવામાં આવ્યા હતા.

સર કીરોજશાહનાં પ્રથમ પત્ની ચંસ્ત ગોહતારના માણ માલેક મહુમ મી. જેરામજી મર્ઝબાનનાં દીકરી અને જામેજમશેદના માલેક મી. જહાંગીર મર્ઝબાનનાં બેન થતાં હતાં. તેઓ આઠ વર્ષ ઉપર મરણ પામ્યાં હતાં. તેઓને ચાર પુત્રો અને એક પુત્રી છે. તેમાંના એક પુત્ર જેરીસ્ટ છે કે જે મુંબાઈના ડેપુટી સીરીફના ઓફા ઉપર છે, બીજા સોલીસિટર ૨, ત્રીજા મેસર્સ તાતા એન્ડ સન્સનો પહેડીમાં નોકર છે. અને ચોથા ડાક્ટર તરીકે ધંધો ચલાવે છે. પોતાની પુત્રી મી. ખરશેદજી રૂસ્તમજી કામના એક દીકરા જોડે પરણેલી છે. પ્રથમ પત્નીના મરણ બાદ મહુમ બીજાવાર જાણીતા ઓફ કુર્ડુબનાં એક બાઈ જોડે પરણ્યા હતા. પણ તેમને કાંઈ પ્રભુ થઈ નથી.

સર કીરોજશાહનો આટલો વહેલો અંત આવશે એવું સ્વપ્ને પણ ન હતું. તેઓ છેલ્લા બે મહીના થયાં તબીબતના સુધારા માટે પુના ગયા હતા. ત્યાંથી આરામ થયે પાછા આવ્યા હતા, પણ પાછી તબીયત જગડવા લાગી અને અંતે તા. ૫ નવેમ્બર ૧૯૧૫ ના રોજ તેમણે પોતાનો દેહ છોડ્યો હતો. મહુમના મરણથી સર્વત્ર શોક ફેલાયો હતો, હોદ્દા એક અમુલ્ય રત્નને ખોયું છે એમ કહ્યા સિવાય આલે તેમ નથી.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

લાલા લજપતરાય

આજથી પંદરેક વર્ષ ઉપર દેશને આત્મચળ ઉપર શ્રદ્ધા રાખવાનું ઉપદેશનાર આગેવાન લાલ, બાલ અને પાલનાં નામ જાણીતાં છે. તેમના લાલ તે લાલા લજપતરાય, બાલ તે બાલગંગાધર તીલક અને પાલ તે બીપીનચન્દ્રપાલ છે. લાલા લજપતરાયનું જીવન ચરિત્ર અત્રે આપતું યોગ્ય ધાર્યું છે. લાલાજીનું આખું જીવન અંતર્બાહ્ય સત્યતાથી ભરેલું છે. દેશની દાઝ એમનામાં પ્રજ્જળી રહી છે. બાર વર્ષની વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં દયાનંદ સરસ્વતીનો ધર્મોપદેશ સાંભળનાર લજપતે આખું જીવન ઉત્સાહ અને સત્યતામાં વિતાવ્યું છે. સમાજ સેવાનું તો તેમને વ્યસન પડી ગયેલું છે. તેમના પિતા મુનશી રાધાકિશન ઉર્દુ અને હારસીના અધ્યાપક હતા. તેમની પાસેથી તેમણે ધર્મનિષ્ઠા અને સ્વદેશભક્તિ મેળવી છે અને જીવનની સાદાઈ તેમણે તેમની માતા પાસેથી મેળવી છે. તેમણે અદ્વારમે વર્ષે વકીલાત શરૂ કરી હતી. તેમાં બાહોશ વકીલ તરીકે ગણાતા તે લાહોરની ચીફ કોર્ટમાં વકીલાત કરતા. તે પોતાના મિત્ર લાલા હંસરાજ અને પંડિત ગુરુદત્તવિદ્યાર્થી સાથે સમાજ સેવા વિષે મસક્ત ચલાવતા હતા. ગુરુદત્ત ધર્મસંશોધનમાં મસ્તુદ રહ્યા, તે નાની-ઉમરે જ ગુજરી ગયા હતા. લાલા હંસરાજે એંગ્લો વેદિક કોલેજને પોતાનું જીવન અર્પ્યું અને લાલાજીની પ્રવૃત્તિ નિવંધ રહી.

સ્વામી દયાનંદના ઉપદેશની આ ત્રણે જાણે ઉપર અસર થઈ હતી. તેમણે 'દયાનંદ એન્ડ્સો વેલ્ફેર ફોર્મ' ની સ્થાપના કરી. લાક્ષણિક એ ફોર્મ આટે ચાર પચીસ લાખનું ફંડ ભેગું કર્યું. તેમાં તે ઇતિહાસના પ્રોફેસર હતા. આ અસામા પ્રજામાં દેશભક્તિ જાગૃત થતાં તેમણે તે વિષે બેચાર અન્ધો લખ્યા. તેમણે છટકીને મુક્ત કરનાર મેઝની અને ગેરિમોહીનું, મહારાષ્ટ્ર કેસરી શીવાજીનું અને શ્રીકૃષ્ણનાં જીવન ચારત્રો લખ્યાં છે. તેમણે દુકાળ વખતે અનાથ હિંદુઓ વટલામાં ખિસ્તી થતા જોઈ અનાથાશ્રમો સ્થાપ્યા અને દુકાળ નિવારક કાર્યો કર્યાં. સને ૧૯૦૫ માં કાંગડ ખીણમાં ધરતી કંપ થયો ત્યારે ત્યાં નિરાધાર થઈ પડેલા અનાથોની સહાયે તે દુરત ગયા હતા. સને ૧૯૦૧ માં ફેમીન કમીશન આગળ તેમણે કીમતી જુમાની આપી હતી ખીજે વર્ષે લોર્ડકર્ઝને બેસાડેલા યુનિવર્સિટી કમીશન આગળ તેમણે પોતાના કેળવણી વિષેના અનુભવો જાહેર કર્યાં હતા.

તેમણે એક વર્તમાનપત્ર અને માસિક કહાડીને ભોઠ શિશુલુનું કામ ઉપાડી લીધું. પંજાબની શક્તિ માટે તેમણે ઘણું પ્રયત્ન કર્યો છે. લાદોરની નેશનલ બેંકના તે ડાયરેક્ટર હતા તેમણે ઘણી શીક્ષા સ્થાપવામાં ભાગ લીધો હતો. સને ૧૯૦૫ માં બંગાળના ભાગલા પડ્યા તે વખતે બંગલોંગ વિરુદ્ધ મોટી ચળવળ થઈ તે વખતે તેમણે આ દેશ જાગૃતિમાં ઘણો મેટો ભાગ ભજવ્યો. ઇન્ડિયે ના. ગોખલે અને લાલા લજપતરાયે હિંદુસ્તાન વિષે ઇંગ્લાંડમાં જાગૃતિ કરવાને અને સિટિય પ્રજાપાસે હિંદુસ્તાનને ન્યાય અપાવવા માટે ઈ-લાંડ મોકલ્યા હતા. તે દરમિયાન વચ્ચે લાલાજી અમેરિકા જઈ ત્યાંની શિશુલુ પદ્ધતિ જોઈ આવી. તેમણે ત્યાંથી આવી દેશ આગળ

પોતાના અનુભવનો સાર દર્શો કે " આત્મ વિશ્વામ અને રેવાવલ પન
એજ આપણને તારશે. "

જગજગથી જેમ જગાળા લોકોના મન દુભાર્યા હતા તેમ
સરકારે પળમની નહેરો ઉપરના વસવાટ વિષે એક કાયદો બંધી
પળમીઓને નારાજ કર્યા હતા આ અ-ચાય દર કરાવવા સરકાર
અજીતસિંહે આજેવાની લઈ પગાળમા ભારે ચળવળ કરી તેમાં
લજપતરાયે પ્રજાને અને સરકારને ડહાપણ વાપરવાની સનાહ આપી,
બનેને વિનંતી પા પછી સરકારે તેમને જ અસતોપના મૂળરૂપ માની
સને ૧૮૧૮ના એક કાયદાને આધારે સને ૧૯૦૬ માં લાલા લજ-
પતરાયને દેશપાર કર્યા, જેથી દેશમાં અમતોપ ફેલાયો આથી આ-
ખરે સરકારે નહેરવસવાટનો કાયદો પાછો ખેંચી લઈ લજપતરાયને
છોડી દીધા

નાગપુરની કોંગ્રેસ સુરતમાં ભરાઈ ત્યારે જહાંલ લોકોએ સુર-
તની કોંગ્રેસના પ્રમુખ લજપતરાય થાય એવી દરખાસ્ત મૂકી પછી
કેટલાકે એવી દલીલ કરી કે સરકારને જેના ઉપર વહેમ પડ્યો છે
અને જેમને દેશપાર કર્યા હતા તેમને પ્રમુખ બનાવવાથી કોંગ્રેસનું
રાજમાન્યત્વ નષ્ટ થશે આ લોકોને અસલ લાગ્યું અને તેથી કોંગ્રે-
સમાં ભગાડ પડ્યું તે પછી પગાળના જાહેરજીવનમાં પછી સડો
પેડો અટ્ટેખાઈ અને અગત દેશ ફેલાયો હતો તથી લજપતરાયને
સતાપ થયો જાહેર જીવનમાં મતભેદ અને ઝેર જણાતાં તેમને
બધું દુખ થયું અને તે પછી તેમણે પરદેશ જવાનો નિશ્ચય કર્યો
તે પછી લજપતરાય વિનાયક અમેરિકાદિ દેશોમાં ફર્યા. દરેક
દેશની શિક્ષણ પદ્ધતિ જોઈ અને દુનિયાનું રાજ્ય પ્રકરણ પછી
નિહાળ્યું દેશ દેશાન્તરમાં ફરી, અનુભવ મેળવી હિંદુસ્તાનનો ઉદ્ધાર

કેમ યાય એ વિષે હિંદી વિચારો કરી ફરી દેશમાં આત્મા દેશમાં આવી કાંઈપણ કાર્ય કરે તે પહેલાં તો ગતમદાયક શરૂ થયું. સને ૧૯૧૭ માં કરાંચીમાં કોંગ્રેસ ભરાઈ હતી તે વખતે લજપતરાયે એક નવો સુધારો દાખલ કર્યો. ત્યાં સુધા કોંગ્રેસમાં અંગ્રેજીમાં ચર્ચા થતી હતી તે પછી તે વખતે લજપતરાયે હિંદુસ્થાનીમાં બોલવાનો આમ્રક કર્યો તે પછી તે રીવાજ દહાડે દહાડે વધતો ગયો. જ્યાં દેશી ભાષામાં રાજકીય ચળવળ ચાલે છે ત્યાં પ્રજા વેગથી રાજ્ય પ્રકરણમાં ચડે છે એવો અનુભવ થયો. તે પછી લાગાજી મપાન ચક્રને અમેરિકા ગયા. સરકારને હજુ પણ તેમના ઉપર ઝંડેમ હતો તેથી તે અમેરિકા જઈને શું કાવતરું કરે છે તે જોવા તેમની પાછળ સી. આઈ. ડી. નું ટોળું લાગેલુંજ રહેતું એમ કહેવાય છે ત્યાં જઈ તેમણે હિંદુસ્થાન વિષે જાગૃતિ કરી. લજપતરાયને બ્રિટિશ પ્રજા ઉપર વિશ્વાસ રાખવા કરતાં તટસ્થ દેશોની સુધરેલી પ્રજા ઉપર વિશ્વાસ રાખવો એ વધુ યોગ્ય લાગ્યું. એ માન્યતા પ્રમાણે તેમણે અમેરિકામાં દિલચાલ ચલાવી.

હિંદુસ્થાન જો આમ ચક્રને માટે પરત્રંન રહેશે તો હિંદુસ્થાન અને ઇંગ્લાંડનીજ નહિ પણ આખી દુનિયાની હાનિ થશે એ સમજાવતો તેમણે આરંભ કર્યો. ત્યાં તેમણે ‘હોમરૂસ લીગ’ સ્થાપન કરી. કેટલાક ન્યાયપ્રિય અમેરિકનો પણ એ લીગમાં જોડાયા. તે પછી તેમણે હિંદુસ્થાનમાં કોંગ્રેસે કેવી રીતે તે રાજ્ય કરે છે, હિન્દના ભિન્ન ભિન્ન મતના આગેવાનો કેવા પ્રકારના છે અને હિંદુસ્થાનમાં અમંતોષ કેટલો છે તે જામનનું ‘ચંગ ઇન્ડિયા’ નામનું એક પુસ્તક અમેરિકામાં પ્રસિદ્ધ થયું અને તેની પ્રસ્તાવના બ્રિટિશ પાર્લા-

મેન્ટના મેંઝર કર્નલ વેળવુડે લખી પણ તે પુસ્તકને હિંદુસ્થાન સરકારે આ દેશમાં આવવા દીધું નહિ.

અમેરીકન શિક્ષણ પદ્ધતિ વિષે અને અમેરિકન લોકોના જીવન વિષે લજપતરાયે અનેક લેખોનું એક પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે. તે પછી તેમણે 'આર્ય સમાજનો ઇતિહાસ' નામનું પુસ્તક પણ રચ્યું. પરદેશમાં યુદ્ધના દિવસોમાં લજપતરાયની આર્થિક દૃષ્ટિએ ખૂબ કંડોડી દશા હતી અને હિંદથી પૈસા મંગાવવાનું અશક્ય થઈ પડ્યું તેથી તેમને ભાં બચાવે કષ્ટ વેઠવાં પડ્યા. યુદ્ધ પુર થતાં તેમણે હિંદમાં આવવાનો વિચાર કર્યો, પણ આપણી સરકારે તેમને સ્વદેશમાં આવવા દેવાની ના જાડી તે વખતે પંજાબના અત્યાચારો, રાસેટ કાયદો વિગેરે પ્રસંગોથી લજપતરાય હિંદ આવવા અધીરા બની મયા. આખરે સરકારે તેમને હિંદમાં આવવાની પરવાનગી મળતાં તે હિંદ આવ્યા.

સને ૧૯૨૦ માં કલકત્તામાં ભરાયેલી કોંગ્રેસના તેમને પ્રમુખ ચુટવામાં આવ્યા તેમણે ત્યાં ઉત્તમ ભાષણ આપ્યું અને કોલિન્સ-લોનો બહિષ્કાર કરવાનો વિચાર પણ તેમણે જ દેશ આગળ મૂક્યો તેમણે તે પછી મહાત્મા ગાંધીજીનો અસહકારનો સિદ્ધાંત મહશ્વ કર્યો અને પંજાબમાં તે ચળવળને ઉપાડી લીધી. હાલમાંજ પંજાબમાં તેમને મનાઈ હુકમ છતાં ગહેર સભા ભરવાના ગુન્હામાટે કેદ પકડ્યા છે. કલકત્તાની કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે તેમણે ભાષણ આપેલું તેમાં પણ તેમણે કહેલું કે "તમારા પોતાના આત્મામાંજ ખરી શક્તિ રાખજો."

પંડિત મોતીલાલ નેહરૂ

દેશના સકલ આગેવાનોમાં પંડિત મોતીલાલ નેહરૂ જેટલી દક્ષક વગરની કીર્તિ કોઈએ લાગ્યેજ નેજવી હશે. થોડાંજ વર્ષ પહેલાં સંયુક્ત પ્રાંતોના “ ઉદ્ધતા ” ભાગ સિવાય બીજાએ જાગ્યે જ તેમનું નામ જણ્યું હશે. તે વખતે એ એક જાણીતા એડવોકેટ અને ધુની માણસ હતા. પણ આ કટોકટીના વખતમાં ત્યારે રાજકીય વિષયજ માત્ર ઉપયોગની વસ્તુ ગણાય છે ત્યારે તેમણે તેમની દરેક શક્તિનો સુરતપણે એવો ઉપયોગ કર્યો કે તે અત્યારે હિંદમાં સૌથી જાણીતા છે એટલું જ નહિ પણ તે પ્રથમના એક સ્તંભ રૂપે મનાય છે. કોઈ કોઈ વાક્યો કોઈ કોઈ માણસો માટે સાચા પડે છે તેમ મોતીલાલ નેહરૂ માટે નહતું. વહાણનો કર માથે પડવાથી જેમ પ્રાંતએ નિઃશ્વાસ મૂક્યા અને હેમ્પડન નીકળી આવ્યો; તેમજ પંજાબીએ ઉપર એડવાયરની ટોળાએ અત્યાચાર કર્યા અને લુદ્ધ ગુજાર્યા, અને તેણે પંડિત મોતીલાલને એક મનુષ્ય તરીકે અને એક દેશભક્ત તરીકે નીપજાવ્યા, આ અસંતોષના જમાનામાં પ્રજાની દૃષ્ટિએ તેમણે તો ઘણુંજ ભક્તિભાવ પ્રેર્યો. ખરેખર જો મોતીલાલ નેહરૂએ ખીલું કંઈજ ન કર્યું હોત તોપણ એડવાયરનાં કામોનો ઠાંક પિઠોડો ઉઘાડવામાં અને પંજાબી લામંચદેનનાં દુઃખ ટાળવાની મદદ કરવામાં જ તેમનું નામ ધરત્યું ઘણું અચેલું રહેત.

આનંદભુવન—૨૪ મી દિંદી મહાસભાના ચૂટાયલા પ્રમુખ એન. પંડિત મોતીલાલ નેહરૂ પાવત્ર પ્રયાગ તિર્થમાંથી અભિનંદન મોકલે છે. આ જગ્યા ધણીજ રમણીય અને કીમતી છે. ત્યાં આનંદ ભુવન જેવી તેમની ઇમારત આખા સંયુક્ત પ્રાંતમાં ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે, અથવા તો ધણીજ થોડા છે. દિંદનું જાહેર ભુવન ભોગવતા નામાંકિત પુરૂષોમાંના થોડાજ એવા હશે કે જેમણે અદ્ધા-બાદ ન જોયું હોય અથવા તો તે આનંદભુવનના પ્રેમી અતિથી ન બન્યા હોય, ત્યાં અત્યંત પ્રેમ અને મિત્રતાના આવકારમાં ન્યાત જાત અને હિંચ નીચેનો ભેદભાવ જોવામાં જ આવતો નથી.

મી. મોતીલાલ નેહરૂને એક પુત્ર અને બે પુત્રીઓ છે. તેમના પુત્ર જવાહરલાલ અદ્ધાબાદની હાઇકોર્ટમાં બેરીસ્ટર છે અને તેમની બે પુત્રીઓ સરપકુમારી અને શિશિન કુમારી—૫ન્ને સુશિક્ષિત છે અને તેમના પિતા સાથે ઇંગ્લેંડ જઈ આવેલી છે.

જન્મ અને વિદ્યાભ્યાસ—પંડિત મોતીલાલ નેહરૂ હાતમાં અદ્ધાબાદમાં વસતા હોવા છતાં તેમનો જન્મ સને ૧૮૬૧ ના મે માસમાં દિલ્હીમાં થયો હતો, તેમના પિતાના મરણ પછી ૪ માસે તેમનો જન્મ થવાથી તે ઓરસ પુત્ર હતા. તેમના પિતા દિલ્હીમાં કોટવાળ હતા. આવી રીતના શૈક્ષણિક મૃત્યુથી તેમને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવાનું કામ તેમના મોટા ભાઈ પંડિત નંદલાલ નેહરૂના માથે આવી પડ્યું. નંદલાલ નેહરૂ પછી તે વખતે એક પ્રખ્યાત વકીલ હતા.

નંદાના મોતીલાલે તેમનો ઇચ્છાતનો અભ્યાસ મુકતાબસમાં કર્યો. ત્યાં બાર વરસની નાનકડી વયે તેમણે ફારસી અને અરેબિકનું સારું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું. ત્યાંથી તેમને ઠાનપૂરની સરકારી હાઇસ્કુ-

હમાં ખસેડવામાં આવ્યા. ત્યાં તેમણે પ્રવેશક પરીક્ષા પહેલા વર્ગમાં પમાર કરી, અને અસ્થાગ્યાદની ચૂર સેન્ટ્રલ કોલેજમાં આવ્યા. ત્યાં તે કોલેજના પ્રીન્સીપલ મી. હેરીસનના ધણાજ માનીતા શિષ્ય હતા. મી. હેરીસનની કીર્તિ તેમના બીજા વિદ્યાર્થીઓ-સર સુન્દરલાલ, પંડિત મદન મોહનમાલવીયાએ પણ ગાયેલી છે, મી, નેહરૂ બી. એ. સુધી ભણ્યા પણ પરીક્ષા ન આપી. આટલે કોલેજને તિલાંજલી આપીને લો કચાસમાં જોડાયા. તે ધણીજ સખત મહેનત કરીને માત્ર ત્રણ મામમાં હાઇકોર્ટ વડીલની પરીક્ષામાં ખેડા અને તેમાં તેમનું નામ સૌથી આગળ જોવામાં આવ્યું, અને આ માટે તેમને એક ચાંદ એનાયત કરવામાં આવ્યો.

નેહરૂજી વડીલ તરીકે—પછી નેહરૂજીએ કાનપૂરમાં વડીલાત ચરૂ કરી, ત્યાં નામના મેળવી, અને ધણા ધણા અક્ષીનોને દોષા. અહીંયાં પંડિત પૃથ્વીનાથ તેમના જીવનનું દોસ્ત બન્યા. પંડિત પૃથ્વીરાજ પણ “વડીલોમાં રાજા” મણુતા. પણ નેહરૂજીની તો આથી પણ મોટી અભિલાષા હતી અને તેમને તો વધારે જીત મેળવવી હતી અને જીતાવશે મુશ્કેલ વધારવો હતો. તેથી ત્રણ વર્ષ પછી તે અસ્થાગ્યાદ હાઇકોર્ટમાં આવ્યા. અને ત્યાં ૫-૬ વરસ જોડલી ટુંકી મુદતમાં તે એક જાણીતા વડીલ તરીકે પ્રખ્યાત થયા. હાઇકોર્ટ તેમના કાયદાના જ્ઞાનની કદર કરીને તેમને કોર્ટના એડવોકેટ બનાવ્યા. આજે નેહરૂજીને એકહોસિયાર કાયદાના મર્વોત્તમ ગણતા તરીકે મણી ચકાય છે, એડવોકેટ તરીકે પંડિત મોતીલાલે લોકપ્રિયતા મેળવી અને કાઇપણ ડર રાખ્યા સિવાય ધીરજ અને વાક સ્વનંતતાથી તેમણે પોતાના મુદ્દાનો બચાવ કુર્યો આથી કેટલીક વાર હિપરના અધિકારીઓ તરફથી અશ્વતોષ મળેલો. અમલદારોનાં ભર્વા ચઢેલાં હોય અને ખુશામતીઆની કાશીયા

આદતો હોય તે વચ્ચે પણ તે તો પ્રજાના હક માટે એક મક્કમ ફિરરતા તરીકે ઉભેના.

નેહરૂજીની રાજદ્વારી નામના—સને ૧૯૦૭ ની અટલાનાદની પ્રથમ પ્રાંતિક રાજકીયપરિષદના તેઓ પ્રમુખ થયા ત્યારથી તેમની ખ્યાતી શરૂ થઈ. ત્યાર પછી અત્યેક જતા વર્ષે તેમની રાજકીય ક્ષેત્રની વાવણીમાંથી નવોનવો પાક ઉત્પન્ન થતો ગયો. સને ૧૯૦૭ પહેનાનાં તેમનાં કામોની નોંધ બહુ મોટી નથી. આ વરસે અમનદારી વર્ગનો દોર વારવારની માફક ફાગી નીકળ્યો, દમન નીતિનો ફટકો લગાવ્યો, લોર્ડ પેન્ટનેન્ડ આગળ પડ્યા મીસીસ ગિસાટ તે વખતનાં વીરંગના બન્યા અને તેમને ઉગી ખાને નજરકેદ કરવામાં આવી, પણ એક વખત ફરીની આ નીતિ અફળ ગઈ એથી પ્રજાની જાગૃતિ ધટવાને બદલે વધતી ગઈ. મોડરેટો તો અમલદારોની જાગૃતી ફસાઈ જાય તેવા છતાં પણ તેમણે સરકાર સામે મોરચો બાંધ્યો, અને હોમરૂન લીગમાં જોડાયા પ. મોતીલાલ નેશનાલીસ્ટ ક્લર્ક મોડરેટ વધારે હતા તેમણે પણ હોમરૂનમાં નામ નોંધાવ્યું સી વાય ચિતામણી અને ડો. સમુ પ્રજાના ગ્રોગ્રામ ધડવા લાગ્યા અને થોડાજ દિવસમાં તેમને પ્રમુખ તરીકે ચૂંટી કહાડ્યા. તેમનું પ્રમુખસ્થાનનું બાપણ દમનનીતિને દેખાડનારું હતું અને આખા દેશ અને પ્રજા તરફથી તેમને એકે અવાળે ધન્યવાદ મળ્યો પછી રાજકીય તોફાન શાંત થયું બીસેટને છોડી મૂકવામાં આવ્યા, અને રાજકીય તોફાન શાંત થયું, બીસેટને છોડી મૂકવામાં આવ્યા, અને રાજકીય સુધારાનું વચન આપવામાં આવ્યું સમુ અને ચિતામણી જેવા મોડરેટો ઓગરુદના જાહેરનામાંથી સંતોષ પામ્યા પણ નેહરૂજી સુધારાની કિમ્મત ફટની છે એ આંહી ચક્રા અને મીડી આશા-

ઓથી કાપા પગર પોતાકા ફરજ જામવાનુ ચાનુ રાખ્યુ ને તેમના સદ્ગત ઇમત પડિત ગીચન નારણદાસના ચમ્દો દમેશ્યા યાદ રાખતા 'મીયા ચમ્દોથી મખત બાબનો પીગળ ન શકે'

નેહરુજીનું 'કન્ડિપેન્ડન્ટ'—ચોડાક વખત તે "વીડર"

પત્રના કાઉરેક્ટર હતા અને ૧૯૧૮ માં નેચનાવીર રોજીદા પત્રની પણ જરૂર જણાઈ, અને મી જી. હોનીમેનની મલાકાથી તે પત્ર શરૂ કર્યું તેની દ્વારા રોડ ચેમ્ફર્ડને પણ મેલાવી લેવા અને ઓડવાપરના અભ્યાસારની વાતો ઉઠાડી પાડવામાં દેશની આંખે વાની લીધી.

નેહરુજી ધારાસભામાં—મોર્ચા-મીટો રિફોર્મ વખતે તે સ્વયંક્રાંતિ તરફથી સમાસદ થયા. એ કદિ પણ પોતાનો મુઠો મૂકી ન દેતા પ્રીન્સીપલ વુડ ઉપર નાખુશીનો ઈરાવ આપ્યો અને તેને અંગે ભાષણ કર્યું રોજીમાં પણ પાડતજી પોતાનું વ્યક્તિત્વ બોના નહિ. પોતાનો મત લોખંધિય ન હોય તો પણ તે નમતું ન આપના મુખ ધવાળા અબ્યામ તૈયેજી કહે છે "અમે પ્રથમ હિંદીઓ છીએ અને પછી મુસનમાનો છીએ" તેમ નેહરુજી કહે છે "અમે પ્રથમ હિંદીઓ છીએ અને પછી હિંદુઓ છીએ." મોહરમ અને દરી-ગના દિવસમાં હિંદુ મુમનમાનોના કજ્યા તેમના ચલથી લગભગ પર્તી થયા.

નેહરુજીની પળજ તરફ સેવા—તેમના રાજકીય જીવનમાં તેમની પળજની સેવા દમેશ્યા કાયમ રહેતો લોકો ઉપર ગોગીજનાર થયા, માર્શલનાં લોકો ઉપર સ્વારી કરી, ત્યારે એક મદાન દાયકાની ખોટ જણાઈ દેશ પોગર કરી રહ્યો હતો તે વખતે તેમની માસિક હજારો રૂપિયાની આવક ઊંડી લીધી, હજારો અરજીઓ પ્રીવી નહિ નીતમાં નાર્શન યો માટે મોકલી.

તેમના શિક્ષણ સંબંધી વિચાર—તેમના શિક્ષણ સંબંધીના વિચાર મજબૂત છે અને ઔદ્યોગિક કેળવણી માટે તે એક પેદા છે. તે સરકારી નોકરીઓ શોધવાની વિરદ્ધિ છે.

સ્વદેશી સંબંધી વિચાર—તે એમ નથી માનતા કે પદ્ધતી માલનો બોયકોટ એજ સ્વદેશીનો માત્ર માર્ગ છે. હાલની પદ્ધતિ પ્રમાણે સ્વદેશી ઉદ્યોગનો પ્રચાર કરવો એમ તે ઇચ્છે છે, મુડીવાળા ઓએ પોતાની મુડી તેમા રોકવી નોંધએ. આપણા યુવકોને યુરોપ, અમેરિકા અને જાપાન હુનર શીખવા મોકલવા નોંધએ.

બ્રિટીશ સરકાર—અમલદારોનો દાર ઓહો થવો નોંધએ એમ તે માને છે. મનુષ્યમાત્રને કાર્યનો અને બોનવાનો હક્ક છે, જો અમલદારો જગડે તો આપણી અને અમલદારોની વચ્ચે કશો પતાવવા કાણુ છે ?

સુધારક—પદ્ધતી રીત સામે તેમનો સખત વિરોધ છે. વિલાપત જઈ આવ્યા પછી યુસ્તમાર્ગિકોમાં પ્રાપ્તિત કરવા ૧૮૯૮ માં તેમણે ચોકખી ના પાડેની. માલવીયાજી તેમના જીવનન દોરત છે. તેમનામા બિસેટ જેટલી વક્તવતા નથી પણ સાગણી-પૂર્વક બોલે છે.

મહાન મગજશક્તિ—તમારામાં કારલાખલે મજાવેલા મહાન પુરુષોના ગુણો છે તેમના સહનશક્તિ તથા મગજશક્તિ અગાધ છે. જાતે કાર્ય કરવું એજ ખરૂ છે એમ તેઓ માને છે.

કાળો કાયદો ને પંજાબ—સને ૧૯૧૯ માં કાળા કાયદા માટે અલ્લાબાદમાં મીટીંગ લારી—અને અમલદારોના અન્યાય માટે સખત વિરોધ દર્શાવેો હાલ તે તથા તેમના પુત્ર જવાહરલાલ ચાવુ ચગત જના અંગે જેલમાં મિરાજે છે. પ્રજા તેમનાં કાર્ય સફળ કરે. અસ્તુઃ

માનનીય પંડિત મદનમોહન માલવીયા.

કુટુંબની સ્થિતિ—ઓ. પંડિત મદનમોહન માલવીયા એક ધર્મચુરત અને આખરુદાર મારવાડી બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં જન્મ્યા છે. ચારસેંએક વર્ષ ઉપર તેમના એક વડવા માળવામાંથી અસ્થાગ્રાહ આવ્યા હતા. આ કુટુંબમાંથી હેલા થોડા વંશોમાં કેટલાક સંસ્કૃત વિદ્વાનો અને ગ્રંથકારો થઈ ગયા છે. પંડિતનાં પિતા વ્રજનાથ એક સમર્થ વિદ્વાન હતા અને તે કેટલાક પુત્ર તથા પુત્રીઓને મૂળીને થોડાજ વર્ષ ઉપર ગુજાર્યા હતા, તેમનું લખેલું “શ્રીમદ્ ભાગવત” અને બીજાં પુરાણો ધર્માન્ન લોકપ્રિય થયેલાં છે. દરબંધા તથા બનારસના મહારાજાઓએ તેમને ગુરુ તરીકે સ્વીકારેલા હતા. કુટુંબ કંઈ પૈસે ટકે તર નહતું, તેથી પંડિત વ્રજનાથે બાળકોને શિક્ષણ આપવામાં અસાધારણ કટ વેડ્યું હતું.

જન્મ—માલવીયાજી વ્રજનાથના ત્રીજા પુત્ર હતા. તેમનો જન્મ અસ્થાગ્રાહમાં સને ૧૮૬૧ ના ડિસેમ્બરની ૨૫મી તારીખે થયો હતો, તેમના ૪૮ મા વરસે તે દિંદની કાઉન્સીલના જિનસરકારી મહામંત્રીના પ્રમુખ થયા હતા. અસ્થાગ્રાહમાં જન્મ્યા અને ઉર્ણા દોચાથી તે ચહેર તરફ તેમનો પ્રેમ અત્યંત છે.

વિદ્યાભ્યાસ—પંડિત મદનમોહન માલવીયાએ પ્રથમ ધર્મતાનોપદેશ અને ૫મી વિદ્યાધર્મચર્ચિની મહા નામની બે પાઠશાળાઓમાં અભ્યાસ કર્યો અને ૫મી તેમને અંગ્રેજી શાળામાં મોદલવામાં આવ્યા. અસ્થાગ્રાહ છતાં રકૂતમાંથી તેમણે પ્રવેશક પરીક્ષા પસાર

કરી એક વિદ્યાર્થી તરીકે તેમણે સમાજમાં ઉપજતા પ્રતિભા ધણે સારો રસ લીધેલો. ધર્મ અને ઈગવણી એ એમના પ્રિય વિષયો હતા, આજ દિન સુધી પણ પ્રજના જીવનમાં ધર્મ અને ઈગવણી એ બેને તે મહત્વની બાબત ગણી રહેલા છે. આદ્યાબાદમાં સાહિત્યની સંસ્થા અને હિંદુસમાજ સ્થાપનારાઓમાંના તે પણ એક છે, સને ૧૮૭૬ માં તે ઇલકતે પ્રવેશક પરીક્ષામાં પાસ થયા, ૧૮૮૧ માં એફ. એ. માં પાસ થયા અને ૧૮૮૪ માં બી. એ. માં પાસ થયા. ત્યાર પછી સાત વરસ સુધી એલ. એલ. બી થવાનો તેમનો વારો ન આવ્યો, ત્યાર પછી થોડોક વખત એમ. એ. ક્લાસમાં જોડાયા, ત્યાં પણ તેમણે ઢીઢી લીધા વગરજ કૌલેજ છોડી.

જાહેર જીવન—બી. એ. થયા પછીથી પણ તેમને વિદ્યાર્થી અવસ્થા ગાળી એ નાણાંનો તગાશને લીધે બની ન થક્યું. સને ૧૮૮૪ ની આખરે પંડિત મદનમોહન સરકારી હાઈસ્કુલમાં શિક્ષકની જગ્યાએ જોડાયા રૂ. ૫૦ થી ૭૫ સુધી ના પગારે તે આ જગ્યાએ ૧૮૮૭ ની સાલ અધ્યક્ષતા સુધી ત્યાં રહ્યા તેમની આ કાર્કિર્દીમાં થોડા વખત માટે પણ તેમના શિષ્ય તરીકે ડૉ. સતીશચંદ્ર બેનરજી હતા વળી એ પણ એક મહત્વની બાબત છે કે તેમના જમાનામાં સરકારી નોકર હોય તેમનાથી તો કેંગ્રેસ જેવી સરખામાં લાગ ન લેવાતો તે વખતે તે માટે સખત નિયમો તથા દુકમો હતા. છતાં તેમણે એક સરકારી નોકર હોવા છતાં ૧૮૮૬ ની કલકત્તાની કેંગ્રેસમાં ભાગલું કર્યું. તેમના સુરે પંડિત આદિત્યરામ સદા એક સ્વનંત્ર ચિન્તનજનક હતા તેથી કલકત્તાની મૂર સેન્દ્રન મોલે જના પ્રોફેસર હોવા છતાં તે પણ ત્યાં આવ્યા હતા ખરેખર તે દિવસોમાં સરકારની પણ ઘવાણી વૃત્તિ હતી.

વર્તમાન પત્રના તંત્રી તરીકે.

નેશનલ ડેવિસના કાર્યના અંગે કલાકારના રાજા રામપાલ-સિંહ સાથે તેમનો મેળાપ થયો. રાજા રામપાલસિંહ તે વખતે 'હિંદુ-સ્તાન' નામના પત્રના માલિક હતા. પંડિતજી તરફ તેમની સંપૂર્ણ લાગણી હોવાથી તેમને પત્રના તંત્રી બનાવ્યા. તંત્રીની જગો મળવાથી માણવોઆએ 'પતોજી' નો નોકરી છોડી દીધી અને ૧૮૮૭ માં નવા કામમાં રોકાયા. યશકનો ધંધો પત્રિત્ર જે એ માન્યતા હોવાને લીધે તેને છોડી દેવો એ જરા કીક ન લાગ્યું તો પણ પત્ર-કારતું કામ પણ એક પ્રકારની 'દગવણીનું' અંગ છે એમ માની તેમણે તે ધંધો છોડી દીધો. રૂ. ૨૦૦ ના પગારથી હિંદુસ્તાન પત્રના તંત્રી તરીકે અઢી વરસ રહ્યા. પોતાની શક્તિ અને શાશ્વત્વથી તેમણે તે પત્ર વસાવ્યું અને તે એટલે સુધી કે એડમીનીસ્ટ્રેશન રીપોર્ટમાં પણ મરકારે એવું જાહેર થયું કે રાજ્યકારમારમાં આ પત્ર ધણજ ઉપયોગી છે. સાથે સાથે પંડિતજીએ 'ઇડિયન યુનિયન' પત્ર પણ શરૂ કર્યું અને તેમાં પંડિત અનોખાનાથનું ચિત્ર નામ પણ જોડ્યું. લાંબાના 'એડવોકેટ' સાથે તે પત્રને જોડવામાં આવ્યું ત્યાં સુધી પંડિતજીએ તે પત્રની સાથે સંબંધ રાખ્યો. પંડિતજીનો વર્તમાનપત્રમાં જાસ અને મહેનત એટલા બધા હતા કે જેથી તે જનસમાજનો મત કેળવી શક્યા અને રાજ્યવત્રપર અમુક રીતે અસર પાડી શક્યા. હમણાં થોડાજ વખત ઉપર મમાજ જીવનના મઠા ઉપર એમને એટલું બધું સાગી આવ્યું અને ઉગરી પ્રજા માટે એટલી લાગણી થઈ કે તેમને અનેક વિચારો સ્ફુરી આવ્યા. ઉત્માહનો એકદમ વેગ આપણા માર્ગને અટકાવે છે એટલું જ નહિ પણ તે દેશની પ્રગતિને પણ રોકે છે એ સ્પષ્ટતા

તેમણે ' અબ્યુદય ' નામનું દિંદી અડચણિક પત્ર યોગજ વખત ઉપર શરૂ કરેલું છે. અબ્યુદયે ઠીક કામ કર્યું છે પણ ફેટલોક વખત તો તેના માલિકને નાણાની ધણી અડચણો નડી છે. અઠાથાઠમાં એક " અગ્રેજ દૈનિક " ની ફેટલી બધી જરૂર છે કે જેથી મંયુખ્ત પ્રતિના લોકોનાં દુઃખ ટાળવાને એક મરખો મત બાંધી શકાય એમ વિચાર થયો અને ત્યારથી જ ' લીડર ' પત્રે જન્મ આપ્યો છે એ સીને જાણીતું છે.

વકીલાત કરી—હિંદુસ્તાન પત્રની વ્યવસ્થા કરતા હતા ત્યારે ફેટલાકે તેમને એવો આમદ કર્યો કે યુવાવસ્થામાં કાવતરો અબ્યામ તો કરો. મી. હયુમ તેમના પૂજ્ય હતા, સદગત પંડિત અગ્રેજાનાથ અને રાજા રામપાલમિંદ અને પંડિત મંકરલાલ, તેમણે બધાંયે વકીલ થવાને માલવીયાજીને આમદ કર્યો. પણ પંડિતજીનું મન તો ધર્મ અને કૃણવણી સિવાય બીજે જતું જ નહિ, તેથી પૈસો કમાવા તરફ તેમની દાનત ચાલી હોય ? પણ આખરે હિંદુસ્તાનના તંત્રીનું કામ કરતાં કરતાં પણ તે કાવતરા વર્ગમાં ન્ને ગયા. તેમણે ૧૮૯૧ માં એલ. એલ. બી નર ઉપાધિ લીધી, મને ૧૮૯૪ માં હાઇકોર્ટમાં જોડાયા પણ આથી કેમિસના કામને બાધ આવવા લાગ્યો. મી. હયુમે તેમને કહ્યું ' મદન મોહન, તમને પરમેશ્વરે મગજ શક્તિની ધણી બક્ષિસ આપેલી છે. દસ વરમ ધધો ખેડો અને તેથી તમે ટોચ પર ચઢી શકશો. આમ અનુભવ લેવાથી તમે જરૂર દેશને વધારે ઉપયોગી થઇ શકશો. ' પણ આ સૂચના પડતી મૂકાઇ. બહાર કામો એટલા બધાં વધી પડ્યા કે હિંદુ હિંદુ દરજ્જે અડવાના પ્રસંગો આવ્યા તે પણ જાળવી ન લેવાયા.

આપણે આગળ જોયું છે કે પંડિતજી વિગ્રાથી દત્તા ત્યારથી જ તેમણે દેશના કાર્યમાં જાહેરમાં ભાગ લેવા માંડ્યો હતો. અ. દ્વાઆદનું માહિત્યમંડળ પણ એક ચિંતાજનક બૂમિ થઈ પડી. તેમણે હિંદુમત્તા રચાડ્યો અને તેના પણ તે રસિક સભામંડ હતો. તેમણે રાજકીય વિષયને પણ નહોતો મૂક્યો.

પંડિતજી કોંગ્રેસમેન તરીકે—સને ૧૮૮૬ માં દાદાભાઈ નવરોજજીના પ્રમુખપણા નીચે બીજીવાર કચકતામાં ત્યારે કેમિશનર ત્યારે પણ પંડિતજી ત્યાં ગયા. કેમિશનર દામકાજ દરમ્યાન બીજા બધાને બોલતાં સાંભળીને ‘ હું બોલું ’ એવું તેમને ધઈ આવ્યું પંડિત આદિત્યરામે તેમને ઉત્તર આપ્યો અને પ્રથમનો પ્રવાસ શરૂ થયો. આ બાપજીની બધા ઉક્ત થઈ ગયા. બાપજી ‘ મારા મમાઓ મુખારો ’ એ ઉપર હતું. આખા બાપજીનો સાર માત્ર એકજ વાક્યમાં આવી જાય છે. ‘ ત્યાં મુખી આપણને મતાધિકાર ન હોય ત્યાં મુખી તેઓ આપણા ઉપર કર નાંખી ન શકે. રાજકીય જાણતમાં આ અંગ્રેજોનું ધર્મ વાક્ય છે. બીજે વરસે આજ વિષય ઉપર મદમમાં બોલ્યા. સર ટી માધવરાવ દીવાન બદાહુર રઘુનાથ રાવ અને મી. હર્ડસી સાથે ત્યાં પરિચય થયો. હવે તેા તેમના વાક્યાનુસાર, તેમની દલીલોથી રૂમિમ તેમના ઉપર મોલી પડી, અને ગાંધી રીયચનું, શીરોજ્જ્વા મહેતા, મી. રૂમિન અને ટી. બી. તરફથી તેમને સાગ્રાથી મળ્યા. મી. દુકુમે પોતાના રીપોર્ટમાં તેમના ઉપર ધંધારો કર્યો કે વાચકપ્રાંતના પ્રાંતને તેમની દરજ માટે જગાડવાની જરૂર છે. પંડિતજીએ આ દામ ઉપાડી લીધું ને તે પ્રાંતના ચહેરે ચહેરમાં રૂમિતે જગૃતિ આણી. પરિજામમાં એ પ્રાંતમાંથી મદાસ નેટલે દર પણ જપ પ્રતિનિધિઓ આવ્યા. ત્યાર

પછી વાઘ પ્રાંતના સેક્ટરી મીં હયુમની ઇચ્છાથી પંડિતજીએ કોંગ્રેસને અસ્થાનાદમાં નોતરી. ૧૮૮૮ ની આ કોંગ્રેસ હજી ઘણી ઉપયોગી ગણાય છે. પંડિતજી પોતે સેક્ટરી બન્યા, છાલા રામચંદ્ર દાસ, બાણુ ચાડ્યંદ્ર મિત્ર અને પંડિત અભેષ્યાનાથેસારી મદદ પણ કરી. તે પછી તે સને ૧૯૦૬ માં કોંગ્રેસના પ્રમુખ સુટાયા.

ધારા સભામાં પંડિતજી—ને અસ્થાનાદ મુનિમિપત્ત બોડના પ્રમુખ બન્યા, પંદરેક વરસ ઉપર મુનિવરસીડીના ફેવો નીમાયા અને પંડિત બીરાગજ નાથ પછી તે ૧૯૦૨ માં ધારાસભામાં સભાસદ સુટાયા, અને ગદ્ય સાદ્ય સુધી રહ્યા. તેમની મધ્યમતા, શક્તિ, સ્વતંત્રતા અને જોખમ માટે લાગણીથી તે પ્રખ્યાત થયા. બ્રુક્લિન્ડ બીજા, જગતનું બીજા અને વાર્ષિક અંદાજ પત્ર ઉપરનાં તેમનાં લાખણોથી તે બધામાં એકલા ગણાયા. જનસમાજ ફેળવીને પોતાની રિયલિટી સરકારમાં ટકાવનાં એ અધકૈ છે પણ પંડિત મોતીલાલ નેહરુ, બાણુ ગંગાપ્રસાદ વર્મા વિં સાથે મળીને તેમણે કામ ઉઠાવ્યું. ઠોઠાની લિપિ દેવનાગરી હોવા પંડિતજીએ લડત ચલાવી પણ મુસલમાનલાખણોને તે ન ગમ્યું અને સરકારે જૂજ ફેરફાર કર્યો.

સનાતન ધર્મસભા—મઠનાં નાણાં ખર્ચાને પંડિતજીએ આ સભા સ્થાપવા માટે નાણાં ઉપરાવવા પ્રવાસ કર્યા. અસ્થાનાદ એક સાફ મથક છે. હિંદુ આગેવાને અહિં રહીને ભણવા માટે સારી સગવડો જોઈએ એ વિચારે તેમનું મન ધેર્યું. પંડિતજી ફેળવણી શરૂ કરવા ખુશ મથ્યા. પણ સાથે સાથે ધર્મ કેમ રહી જાય ! એ તો બન્નેય જીવન પર્વતનાં કામ છે. ધર્મનો ફરીથી હિંદમાં ઉદય થાય એમ તે ઇચ્છે છે. તેથી ‘સનાતન ધર્મ સભા’ સને ૧૯૦૬ માં અસ્થાનાદમાં સ્થાપી. વખત, મહેનત અને પૈસા માટે પંડિતજીને કેટલું વેઠવું પડ્યું એ વાત કંઈ અજાણી નથી,

બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી—માણસ નીરાગી, ધનવાન અને ગણો દેવો રીતે બને, તે માટે ધર્મનો પ્રસાદ તેનામાં ચાલુ કરવો જોઈએ. એવી એક અનંત જ્યોતિ માણવોમાણના 'હૃદયમાં સળગી રહી છે પોતાના મિત્રોમાં તેમણે એ વાત ઉઘાડી કે એવી એક નિશાળ નહિ હોય કે જ્યાં વિજ્ઞાન, યંત્ર, વેપાર ઉદ્યોગના શિક્ષણ સાથે જ ધાર્મિક શિક્ષણ અપાતું હોય ? પોતાનું ખીજું બધું કામ છોડી દઈ એવી સંસ્થા પાછળ રોકવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. આના પરિણામે બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી રચાઈ. અને તેમાં તેમણે ધણો પ્રયત્ન કર્યો છે.

સ્વદેશીની હીલચાલ—૧૮૮૧ માં એક સ્વદેશી કંપની અલ્હાબાદમાં રચાયેલી તેને પંડિતજીએ આશ્રય આપેલો. પરદેશીનો બોયકોટ કર્યા વગર સ્વદેશીનો પ્રચાર કરવો એ ધર્મ છે એમ તે માનવા લાગ્યા. ૧૯૦૫ માં બનારસમાં હિંદના ઉદ્યોગની પરિપદ્ધતિ બરી. ૧૯૦૭ માં નૈનીતાલની ઉદ્યોગીની પરિપદ્ધતિ પ્રમુખ થયા. તેમણે પ્રયાગમાં એક ખાંડનું કારખાનું ઉઘાડવામાં ભાગ લીધો.

પંડિતજીનું શુદ્ધચરણ—પંડિતજી પોતે ધણાજ ઉદાર મનના છે. જે જે માણસની જરૂર તે લુપ્તે એટલે તેમનાથી તે ખમાય જ નાહ તેને જરૂર મદદ કરે. દબરો આંધુઓ પાડ્યા કરતાં માત્ર એકજ આંધુ દયાનું પડે તે ધણું દીમતી છે, એમ તે માને છે. અબુ-સિપાહિદીમાં રહ્યા ત્યાં સુધી સમાજનું આરોગ્ય કેમ સચરાય તે તે જરૂર જોતા. ૧૯૦૦ માં પ્લેગથી બચવા ફેટલાક કુટુંબો માટે સેનાતિથા બાગમાં એક વિશ્રામ બંધાવ્યો છે. પોતે જાતે પ્લેગની દરિપતાલોમાં જતા એક વખત તે વિશ્રામમાં ૩૦૦૦ મનુષ્યો પ્લે-

ગાંધી મહિમામત રહી શકે ના. ધારાસભામાં પણ તે મગવડ માટે પડિતજી પ્રયાસ કરતા. પ્રગ્મને તેમજ સરકારને અત્યાર પૂછી પડિત મહાત્મા મોહન માનવીઆએ ઘણીજ ગોહની લગાડેની છે.

તેઓ સનાતન ધર્મ પાળે છે. રહવારમાં ગ્રહેવા ઉડી સંધ્યા પુજા પરવારી લે છે. સ્વદેશી કપડાં પહેરે છે, દેશની લાગણી ધણી ધરાવે છે

મહાત્મા ગાંધીજી માથેના સંબંધ—મહાત્મા ગાંધીજી સાથે માલવીયાજીને મારો સંબંધ છે ગાંધીજી તેમને પોતાના મોટા બાઈ તરીકે ગણે છે. અમહકારના સિદ્ધાંતમાટે જ ને વચ્ચે મતભેદ છે તેઓ અસહકારમાં દાખલ થવા નથી તેઓ સરકાર સાથે સહકાર રાખી સ્વરાજ્ય મેળવવાના હિમાયતી છે, તેમની હિંદુ યુનિવર્સિટી-માંથી છાત્રાઓને રાજ્યકીય કોલેજમાં દાખલ થવા મહાત્મા ગાંધીજીએ બાપજી આપ્યું હતું જ ને વચ્ચે મતભેદ હોવા છતાં પણ જ ને વચ્ચે પ્રેમ તો તેવો ને તેવોજ છે. તે અસરકારની ચગવળને લઈ તેમણે ગત વર્ષે ધારાસભાની ઉમેદવારી કરી નથી. નહિ તો તે હરવખતે વાઇસરોયની કૌસિલના સભાસદ નીભાતા.

હજી પણ તે દેશની ધણી સેવા કરી રહ્યા છે. અસહકારના સિદ્ધાંતને ન માનવા છતાં પણ તે સ્વદેશી કપડાં વાપરવા તેને, રેડીયો ક્રીકેટ, વણકુ અને દેશમાં ફુગ્ગર ઉઘોડો વધારવા તેને માનનારા છે હિંદી યુનિવર્સિટી સ્થાપવા માટે તેમણે રાજ્ય રજવાડાઓ અને ધનાઢ્ય શેડીઆઓ પાસે દ્રવ્ય એકઠું કરવામાં ઘણી મહેનત લીધી છે, એઓ હિંદુ યુનિવર્સિટીના ચાન્સેલર છે ધન્ય છે આવા સમર્થ દેશસેવકને

૩. પાંચસો અર્થતાં ન મળે તે પુસ્તક માત્ર ૩. ૧૨ માંજ ફોજદારી
રેવન્યુ અને દીવાની તમામ કાયદાનો સંગ્રહ.

કાયદાનો શિક્ષક

(ત્રીજી આવૃત્તિ) એ પુસ્તકમાં તમામ કાયદાઓ છે. તેની બે હજાર નકલો ખપી જવાથી હાલમાં બીજી આવૃત્તિ નવા સુધારા વધારા વધારા સાથે બહાર પાડી છે જે ખપી જવા આવી છે. જેમાં દોઢસો ઉપરાંત કાયદાઓ છે. જેમાં લગભગ તમામ કાયદા આવી ગય છે. જેવા કે,

ફોજદારીમાં—ક્રીમીનલ પ્રોસીજર કોડ (જરૂરી ટીકા સાથે)
ક્રાઇમીનલ પ્રીવેન્ટીવ કોડ જરૂરી ટીકા સાથે પુરા, ડીસ્ટ્રીક્ટ પોલીસ એક્ટ,
વીલેજ પોલીસ એક્ટ, ડાનાનો કાયદો, રેલવેના કાયદો, આબકારી કાયદો,
મ્યુનિસિપાલિટીનો કાયદો, પુરવાનો કાયદો, ચેટ્ટનો, કોપીરાઇટનો,
કંપનીનો, ટ્રાન્સેનો, વીમા કંપનીનો, હાઇડ્રોઇલિકલ રજીસ્ટ્રેશન, લુગાર-
નો, પ્રેસનો, વૈદનો, અશીષુનો, ફટકાનો, ગાંધીયુનો, સરકારી
ધુપી વાતોનો મોટરનો, સેનીટરીનો, ગીદાનો વીગેરે ધણા ફોજદારી
કાયદાઓ છે.

દીવાનીમાં—સીવીલ પ્રોસીજર કોડ પુરા, ઓર્ડર સાથે,
સુદતનો કાયદો, હાઇડ્રો લો, મુસલમાની સરેહ. કોર્ટફીનો, કરારનો,
ક્રાઇમેન્ટનો, ટ્રસ્ટનો, રવાનનો, રજીસ્ટ્રેશન, ટ્રાન્સફર ઓફ પ્રોપર્ટી,
કોર્ટ ઓફ વોર્ડમ, દક્ષીણના ખેડુતોનો, વારસાનું સરટીફિકેટ લેવાનો,
હાઇડ્રો વીતવાના પુનર્ધર્મનો, વાલી નીમવાનો, સમ ખાવાનો, બહેનશુ
કરવાનો, નાદારીનો, પ્રોબેટનો. પારસીઓના લગ્ન ને વારમાનો વીગેરે
ધણા કાયદાઓ છે.

રેવન્યુ યાને મુદ્દીમાં—લે-ડરેવ-યુ ક્રોડ પુરો-અગત્યની નોટ અને રૂલો સાથે સુધરેલો, મામલતદારની ફોટોના કાપડો (કમળ દકનો). નરવાનો, તાલુકદારોનો, જકાતનો, ગરામનો, વનનો, તમાચીનો, લોકપદ્ધતિનો, ઇન્કમટેક્સનો, મનાદારોનો, બંદરોનો, બહા-ણોનો, જંગલોનો, વતનનો, ઇરીગેશનનો વગેરે ધણી કાપડાઓ છે. ડી. રૂ. ૧૨-૦ ૦ પો. ૦-૬-૦

મુખ્ય હાઈકોર્ટના જડજ નામદાર લલ્લુ તાં છાહ લખે છે કે:—પુસ્તકમાં ધણી નાના નાના મોટા કાપડાઓનો સમાવેશ કરેલો જણાય છે અંગ્રેજી નહિ જાણનાર માણસોને આ પુસ્તક ઉપયોગી થાય તે સ્વાભાવિક છે.

જૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળની વાત થેર બેઠાં તમારે તમારી મેગેજ બેઠાં શીખવી હોય તો

ભવિષ્યવેત્તા.

(ચોથી આવૃત્તિ) આ પુસ્તક ઉપરથી તમે તમારા ભવિષ્યમાં શું જનશે. સુખ કે દુઃખ, ક્યારે પૈસાદાર થઈ શકાશે. કયો ધંધો કરવાથી લાભ મળશે, કયા ધંધામાં ખોટ જશે, ક્યારે નફો મળશે, વરમાદ વરમશે કે નહિ, રૂ. અનાજ, ચાંદીના ભાવ ક્યારે ફટકા વધશે અને ફટકા ઘટશે, ઉપરાંત અમુક કામ ક્યારે સિદ્ધ થશે, અમુક કામનું પરિણામ શું આવશે વિગેરે ભવિષ્યમાં જનવાની વાતો આ પુસ્તકના આધારે તમે જોઈ શકો.

૩. પાંચસો અર્થતાં ન મળે તે પુસ્તક માત્ર ૩. ૧૨ માંજ ફોજદારી
રેવન્યુ અને દીવાની તમામ કાયદાનો સંમલ.

કાયદાનો શિક્ષક

(ત્રીજી આવૃત્તિ) એ પુસ્તકમાં તમામ કાયદાઓ છે.
તેની બે હજાર નકલો ખપી જવાથી હાલમાં બીજી આવૃત્તિ નવા
સુધારા વધારા વધારા સાથે બહાર પાડી છે જે ખપી જવા આવી
છે. જેમાં દોઢસો હિપરાંત કાયદાઓ છે. જેમાં લગભગ તમામ કાયદા
આવી ગય છે. જેવા કે,

ફોજદારીમાં—કીમીનલ પ્રોસીજર કોડ (જરૂરી ટીકા સાથે)
ઇન્ડિઅન પીલનકોડ જરૂરી ટીકા સાથે પુરા, ડીસ્ટ્રીક્ટ પોલીસ એક્ટ,
વીલેજ પોલીસ એક્ટ, ડયાનો કાયદો, રેલ્વેના કાયદો, આબકારી કાયદો,
મ્યુનીસીપાલિટીનો કાયદો, પુરવાનો કાયદો, પેટન્ટનો, કોપીરાઇટનો,
કંપનીનો, ટ્રાન્સેનો, વીમા કંપનીનો, હીંદુસ્તાનના રજીસ્ટ્રેશન, જુગાર-
નો, પ્રેસનો, વૈધનો, અશીલુનો, ફટકાનો, ગાંધીપણનો, સરકારી
ધુખી વાતોનો ગ્રાન્ટનો, સેનીટરીનો, ખીલનો વીગેરે ઘણા ફોજદારી
કાયદાઓ છે.

દીવાનીમાં—સીવીલ પ્રોસીજર કોડ પુરા, ઓર્ડર સાથે,
મુદતનો કાયદો, હીંદુ લો, મુસલમાની સરહ, કોર્ટરીનો, કરારનો,
ઇજમેન્ટનો, ટ્રસ્ટનો, સ્ટાપનો, રજીસ્ટ્રેશન, ટ્રાન્સફર ઓફ પ્રોપર્ટી,
કોર્ટ ઓફ વેડમ, દક્ષીણના ખેડુતોનો, વારસાનું સરટીફિકેટ લેવાનો,
હીંદુ વીરવાના પુનર્જનનો, વાલી નીમવાનો, સમ ખાવાનો, બેંચેશુ
કરવાનો, નાદારીનો, પ્રોખેટનો. પારસીઓના લગ્ન ને વારસાનો વીગેરે
ઘણા કાયદાઓ છે.

પગર મુડીએ અને વગર મહેનતે ધનવાન થવું હોય તો મંગાવો

ધનવાન. (ચોથી આવૃત્તિ.)

જો તમે ધણા ધણા ધધા કરવા છતાં પણ દમડી દેખતા ન હો, વેપાર ધધા કે બીજા ઉદ્યોગમાં ધારેલો લાભ ન મનો હોય, ખેતીમાં વીસ પચીસનણું પકવવાની ઇચ્છા હોય, હુમરકળાનું સર્વોત્તમ જ્ઞાન મેળવી કળા-કુંદલિગ મનવું હોય, કોઈપણ ધધાની સાથે હજારો રૂપિયા સહેલાઈથી કમાઈ શકાય એવી શોધોને શીખવાની ઇચ્છા હોય અને આજ જન્મમાં લાખો અને કરોડો ધનના સ્વામી બનવું હોય તો આજેજ આ પુસ્તક મંગાવો ઉપયોગ કરજો. આ પુસ્તકના ઉપયોગીપણાના હજારો સગ્રીરીકેટ મળ્યા છે.

તેની અદર બાર ભાગમાં અને ૧૬૦ પ્રકરણોમાં તમામ પ્રકારના યોજના શોધોનો અને કળાઓનો ક્રમવાર સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. તેની કુલ નોંધ નીચે પ્રમાણે વાચનાથી સમજાશે. ક્ષીંપત ૩. ૧૦-૦-૦.

ભાગ ૧ ભો—ધનનું ચક્ર જોમાં ૨૦ પ્રકરણ છે. ભાગ ૨ જો—જોમાં ૩૦ પ્રકરણ છે જેમાં ધનવાન થવાને કેવી યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવી તે છે. ભાગ ૩ જો—ધધાની શોધ અને કયા ધધાથી ધનવાન થવાય છે તે વિષે, ભાગ ૪ થો—જુદા જુદા પ્રકારની નોકરી કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવી તે વિષે, ભાગ ૫ મો. વેપાર—ધનવાન થઈ શકાય તેવા જુદા જુદા જાતના વેપારો. ભાગ ૬ ઠો. ખેતી—જમીનનો કસ થી રીતે વધારવો. ખાતર કયા પ્રકારનું કઈ જમીનમાં ફેટકું નાખવું વિગેરે ઉપરાંત વરમાદ, પાણીની તંગાથ થી રીતે પુરી પાડવો, જુદા જુદા જાતના અનાજ, તથા મરી મસાલા વિગેરેનું વાવેતર ક્યારે કેવી રીતે કરવું કે જેથી પેદાશ દર વરમ કરતાં દસ કે વીસ ધણી વધી શકે વિગેરે. ભાગ ૭ મો—બીજા પદાર્થો.

ઉપરાંત વર્ષિકળ, જન્મકુટુમ્બ ને જન્મોત્તરી તમે તમારે હાથે
બનાવા શકશો. તે ઉપરથી તમે તેમાં જોઈ તમારૂં કે પાઠકાનું ભ-
વિષ્ય જોઈ શકશો. રાશી, દશા, ગ્રહો અને જન્મોત્તરી ઉપરથી ક્યારે
કેવું કેવું સુખ કે દુઃખ પડશે, પ્રગ્ન થશે કે નહિ, સ્ત્રી મગશે કે
નહિ તે જોઈ શકશો. હસ્તરેખા ઉપરથી ભવિષ્યની વાત જોઈ શકાશે
તેમાં આપેલાં માનુષિક અને સ્વરોદય શાસ્ત્ર ઉપરથી તેમજ રમગ-
યાત્ર ઉપરથી તમારા ને સામાના ભવિષ્યમાં બનનારા બનાવો તમે
આસીમા જુઓ તેવીજ પ્રત્યક્ષ ગતિ જોઈ શકશો કી ૩ ૫-૦ પો ૦

શ્રીચરકસંહિતા

મૂળ સંહિત ગુજરાતી ભાષાતર—ભાગ ૧ લો—આયુર્વેદનું જુ-
નામાં જુનું અને અત્યંત ઉપયોગનું આ પુસ્તક છે જેના સંપ-
ર્કમાં યુરોપીયન એમ. ડી થયેલા ડૉક્ટરે એ તેને વખાણ્યું છે, જેમાં
એવી એવી ગાંધો અને દવાઓ છે કે જેના ઉપરથી લોકોએ બીજા
હજારો ગ્રંથો રચ્યા છે. મીમત્ર ભાગ ૩ ૫. પૌરટ ૦-૮-૦

મુંજાઈ આયુર્વેદિય કોનેજના પ્રિન્સીપાલ માહેજ મે. પોપટ-
ભાઈ પ્રજુરામ વૈદ્ય-એન એમ. એન્ડ એસ, જે. પી. વખે છે કે
પુસ્તક ધણજ ઉપયોગી ને દરેકના ધરમાં રાખવા જેવું છે.

વ્યવસ્થાપક ભાગ્યોદય—અમદાવાદ.

છોગડિપુરથી—અબદુલ હુસેન શમસુદ્દીન લખે છે—ધનવાન
નામનું પુસ્તક તેની મહેનત જોતાં કિમત ૩ ૧૦ રૂબી દોત તે
પણ થોડી છે આપે તે બનાવી દેશી ભાષાઓને ઉરેજન આપ્યું
છે આપુ દુનરો ભરેલું ધનવાન પુસ્તક પામે હોય ને ધધો
કરે તો ધનવાન થઈ શકાય તેમ છે

જુદી જુદી બનાવટો, વાર્નિશ—દરેક પ્રકારનાં વાર્નિશ બનાવવાની બનાવટો, લાખ બનાવવાની ક્રિયાઓ, શાહી-જુદી જુદી જાતની અનેક પ્રકારની શાહીઓ બનાવવાની રીત જેમાં તમામ પ્રકારની છાપવાની અને લખવાની શાહીઓ, કપડાં કે લાકડાં વિગેરે પર લખવાની, રમરરટેમ્પની પ્રમેનેન્ટ શાહી, ટાઈપ રાઇટરની શાહી, વિગેરે અનેક જાતોની બનાવટો, ખરનો—તમામ પ્રકારનાં બટનો બનાવવાની બનાવટો, દીવાસળીઓ—દરેક જાતની બનાવવાની ક્રિયાઓ, સોતું અને રૂપું બનાવવાના લગભગ ૪૦ પ્રયોગો, બનાવટી ધાતુ બનાવવી, ધાતુ વિગેરે સાધવાની. તેના રસ કરવાની ક્રિયા. રેશુ વિગેરે; ધાતુઓને ઘોઈ પાલીસ કરવી તેના ઉપર અક્ષરો કેતરવાની રીત. ધાતુ ઉપર વીજળાની મદદ વડે ગીલેટ ચઢાવવા; વીજળીની બેટરી બનાવવી. વીજળીને ઉત્પન્ન કરવી ગીલેટ કરવાની સોનેરી અને રૂપેરી બૂટી બનાવવાની રીત, દાથીદાંત જેવું લાકડું બનાવવું, લાકડાંના વહેરની વસ્તુઓ બનાવવી, અણુનસનાં લાકડાં જેવાં નાકડાં બનાવવા, દાથીદાંતને સાધવાનું મિશ્રણ, પાણીથી પડતે કે અગ્નિથી બળે નહિ તેના લાકડાં, જીવજંતુઓને દુર કરવાં, સાપ, ઉદર, માંકણ, ઉધેર, કાડી, મચ્છર યતા અટકાવવા અને હોય તો દુર કરવાના તથા ફરી આવે નહિ તેના ઉપાયો, અનાજ સહે નહિ તેના ઉપાય અનાજમાં જીવડાં ન પડે તેના ઉપાય, લાકડાં સળે નહિ તેના ઉપાય, કાંઈ પણ વસ્તુ ઉપરથી કાંઈ કાઢવા, કાંઈ પણ વસ્તુમાંથી જેમ પારખવાની રીત કેટલીક સુમધીવાળી બનાવટો. અચરજાતી, ધુપ, બરામ વિગેરે અનેક મીલેડી બનાવટ, ઠંડું અગ્નિ, ગુલાત, કાથો, મમો, એગોયો વિગેરે બનાવવાની રીત, દુધની જુકી કરવાની રીત, બનાવટી વસ્તુઓ બનાવવાની રીત, બનાવટી આરસપદાર્થ પચરો, અણુનમના લાકડાં, દાથીદાંત, ચામડાં, મખ, લીંમલોક, કેસર, કસ્તૂરી, કચ્છ, દીરા, નીલમ, મોડી, મલ્લેકે ચોખરાજ, પના, આકીક, કપામ, રેશમ બનાવવાની રીત, ચીરને સ્વચ્છ

થી ધનની વૃદ્ધિ-સોનું, રૂપું વિગેરે ધાતુ સંબંધી પ્રયોગો. ભાગ ૮ મો-
 ઝવેરાતનો વેપાર, હીરા, માણેક, મોતી વિગેરેનો વેપાર હીરામાંથી છટિ
 ઘડવાનો રીત, મોતી, કુદરતી મોતી, એખવાળાં મોતી, બનાવટી મોતી,
 મોતીના ગુણ, મોતી વીંધવાની રીત, મોતી થી રીને સુધારવા, મોતી ધો-
 વાની રીત. ભાગ ૯ મો-હુન્નર-ઉદ્યોગ-નેમાં તમામ પ્રકારના રંગ
 બનાવવાની રીત, સફેદ, લાલ, દીરમજી, હીંગો, પીંગો, બાધુ વિગેરે રંગો
 રસાયનક રીતે બનાવવાની કળા, દાથીદાંત, રેશમી કપડાં. ઉનનાં, સુનરનાં
 વિગેરે કપડાંને જુદા જુદા રંગ ચઢાવવાની વિદ્યા, કાગળ બનાવવાનો
 ઉદ્યોગ-જેમાં છાપવાના, લખવાના, કાગળો, જડા તખ્તો, પાલીમરેપર
 કાચનો ઉદ્યોગ-જુદી જુદી જાતના કાચ બનાવવાના પ્રયોગો, ચામડાનો
 ઉદ્યોગ-ચામડાને શુદ્ધ કરવાની, પકવવાની, તેના પર જુદા જુદા રંગ
 ચઢાવવાની રીત, સાથુ બનાવવા-લેસમાંથી સાથુ બનાવવો, ચમ્પીનો,
 કાકમના તેલનો, કાપરેલનો, એરંડીયાનો, ડોળીયાનો, રાગનો સાથુ બના-
 વવાની રીત, કાળા રંગનો સાથુ મફેદ બનાવવો, પાપડીઆ ખારમાંથી
 બનાવવો, અર્ધા કલાકમાં સાથુ બનાવવો. ગ્લીસરાઈન કાઢવાની રીત, આ-
 ચોડીન, ટેનીટ, ડીસેન્ડ્રેક્ટ, દાર, મરક, બારસોપ, વીન્ડમર, હીનાનો, લે-
 મન, કેવડાનો, નારંગીનો, કાર્બોસીટ, હની, સફર, પારદર્શક, ડાપ કાઢ-
 વાનો સાથુ બનાવવાની રીત, ધોવાનો પાવડર, સાથુનો આઈ બનાવવો,
 વિગેરે, મિલ્કમત્તી બનાવવાની કીલા, અને તેની બનાવટ, દ્રોટોપ્રાસર બ-
 નવાનો પધો, કેમેરા વિગેરેની સમજણ, કાકમ મેગરી ફોટો પાડવાની
 રીત, કાચને દવાથી ધોવાની રીત, દવાઓ, કાચ ઉપરથી ફોટો કાગળ
 ઉપર ફેરી રીતે ઉતારવો, કાગળ ઉપર ઉતારેલા ફોટાને દવાથી ધોવાની
 રીત તથા તેની દવાઓ, તેને તૈયાર કરવાની નીત વગેરે; સીમેન્ટ બના-
 વવાની કીલા-જુદી જુદી જાતના અનેક પ્રકારના સીમેન્ટ બનાવવાની

કાચી રાખવો, સરેસ કે ગુંદરનું પાણી ટકાવી રાખવું. ગુલાબનાં ફુલ તાજાં રાખવાં, બટાકા તાજાં રાખવા, બી જળવી રાખવા, સ્વદેશી મ્હાની બનાવટ, અરક બનાવવો, તુરત આગ ઓલવવો, તીડનાં ઈંડાં દૂર કરવાં. શીંગડાનાં છીપ જેવાં બટન બનાવવાં, કચકડાનાં બટન, શીંગડા જેવાં બનાવવાં, રમરસ્ટેમ્પ બનાવવા, દૂધમાંથી માખણ વધુ નીકળે તેવા પ્રયોગો. વીજળી બનાવવો, કાનમાંથી કોડા, માથામાંથી જી ને ખોડો કાઢવાની રીત, વીજળીની અંગુડી બનાવવી, ખારી સુંક; પીપર બનાવવી, સીગારેટ બનાવવાની રીત, બીડીઓ બનાવવી, ઘસ બનાવવા, તકતા તૈયાર કરવા કાચ સાથે ધાતુ ચોટાડવી, ફાટાને ચોટાડવાનું મિશ્રણ, રામ સુધારવાના પ્રયોગો, આસના દીવા કરવા, વીજળીનું તાવોજ કરવું દારૂ છોડવાના પ્રયોગો, કપુરની માળા અને ખાલો બનાવવો, ગંધકનો ખાલો બનાવવો, પારાનો ખાલો બનાવવાની પાંચ બનાવટો, ચીકણી સોપારી બનાવવી, મોનીને પાણીદાર બનાવવાના દવા, મસા કાઢી નાખવાની દવા, કાળુ ધોળુ અને શુભાખો ફંતમંજન બનાવવું, સોડાના વરક બનાવવાના પ્રયોગો.

ભાગ ૧૦ એન્ડેલિક પ્રયોગો-દરક પ્રકારના એસેન્સ અને અર્ક બનાવવાની રીતો, પેટન્ટ દવાઓ જેવી કે, કાર્બોનેટ ઓફ એમોનીયા, કાર્બોનેટ શોડા, લાઇમ, ઓક્સાઇડ ઓફ આયર્ન, નાઇટ્રેડ ઓફ આયર્ન, કલોરાઇડ ઓફ ગોલ્ડ, લાઇમ્બેન્ઝોઇસ, ખાંડનો સરકો, પોટાસ બનાવવો, ગાઉડ-પીલ્સ, બ્લીસ્ટર કૅલોડિયન, કૅલેશીયમ્ ક્લોર, કલોરોફોર્મ, ક્વિનાઇનની ઝાળીઓ, ફોસ્ફરસ, પીલ્સ, આયર્ન પીલ્સ, કમ્પાઉન્ડ આયર્ન મિક્ચર, સીરપ ઓફ લાઇપોફોસ્ફોરસ ઓફ લાઇમ, નાઇટ્રેડ ઓફ પોટાસ. ક્વિનાઇન આયર્ન મિક્ચર, ઓક્સાઇડ ઓફ કૅપર, પેનકીલર, કલોરોડાઇન, સાઇટ્રીક એસીડ, ડાઇર્સ પાવર, કોલ્ડક્રીમ; મીલ્ક ઓફ રોઝ, નાઇટ્રીક એસીડ, ફ્યુઝાઇક એસીડ, ફોસ્ફરસ. બામ, મે-થોલ અર્ક, દેરડાઇ (૨) વાગ પોચાનું પાણી, બાલનાયક સાબુ, ગામનાયક અર્ક તાંબુલવટી,

બનાવનાર—જોરા બનાવનાર પ્રયોગો; ખીચ દુર કરવાના, ચાકાં દુર કર-
 વાના, છુંદાંના ડાઘ કાઢવાના, શીતળાના ચાકાં દુર કરવાના, ચામડી
 ફાટે તેના હિપાય, ખરી જતા વાળ અટકાવવાના, વાળ વધારવાના, વાળ
 કાળા કરનાર કલપો, વિગેરે અનેક બનાવટો, આપ્તસહીમ બનાવવા, લીંબુ
 ગુલાબ, દ્રાક્ષ વિગેરે દરેક જાતનું ચરમત બનાવવાની રીત, ચરમત તૈયાર
 કરવાનો પાવડર, ચાસણી વિગેરે બનાવવાની રીત, અતરો
 બનાવવા, ગુલાબ, નારંગી, મુખડ, કેવડો, અંબર વિગેરે ગમે
 તે પુલ્કમાંથી અતર કાઢવાની રીત; મુગંધી તેમજ બનાવવાની
 રીતે જેમાં ગુલાબ, જાડ, ચંમેલી, મોગરા, કપુર, લોખાન, બદામ, કેપ-
 રેલ, તજ, લવંગ, શીસારસ, જયફળ, નાગરમોચ. ખસ વિગેરેના તેલ
 કાઢવાની બનાવટો, ઘડીઆળમાં પુરવાનું તેલ, કેસને વધારનાર તેલ,
 વાળ ઉગાડનાર ગુલાબી તેલ, હેર ઓછાં, કેપરેલ શુદ્ધ કરવાની રીત,
 જુદી જુદી અનેક જાતનાં હેર ઓછાં બનાવવાની રીત, તેની વસ્તુઓનાં
 પ્રમાણ, લવંડર વોટર, કેસન વોટર, ફેલોરીડ વોટર, હંગેરીયન વોટર.
 બાદશાહી અંબરાજ, ફેલોવર વોટર, ગુલાબજળ, ઓરંજવોટર વિગેરે
 અનેક બનાવટો, સોડા લેમોનેડ, સોડાવોટર, લેમોનેડ વોટર, ટોનીક વોટર
 જંજીર બનાવવાની રીત, તેનો પાવડર બનાવવાની રીત, જુદી જુદી
 જાતનાં બોરીકાટ બનાવવાની રીત; છીંકમ્પી બનાવવી—મુખંધી, કસ્ટુરીની
 મદાસી વિગેરે અનેક જાતની તપખીર બનાવવાના પ્રયોગો, મીઠુકાપડ
 બનાવવાની, પીંગા, મીઠુને સંદેહ કરવું, તંબુ કે કેનસાસ પાણીમાં ન પસાર
 તેમ કરવાના વિગેરે અનેક પ્રયોગો, બનાવટી રહેલ અને પેન્સીલ બના-
 વવો, ફાડવાનું દારૂખાનું બનાવવાના અનેક પ્રયોગો, જલદુઃખ સાધની સ-
 ળીયો બનાવવી, દાંટેનું ધન ચોપી કાઢવાના અનેક પ્રયોગો, તથા તે કર્યા
 દાટ્યુ છે. તે બજવાની વિધા, કેટલાક ચમત્કારી પ્રયોગો. લીંબુનો રસ

બ્યાવિ હુબાર પણ ઓપધ એક, માત્ર ખીરસામાંજ દવાખાતું

અમૃતજીવન (૨૭૨૮૩)

નામની અમૃતમય દવાનો હાલ ધણા વિકાસો; અને તબીબોએ તથા જનસમાજે તમામ રોગો ઉપર ખાત્રી કરી લાભ મેળવેલો હોવાથી, દરેક ધરમાં ધરગતુ દવા ચર્ચ પડી છે. આ દવા પાસે રાખવાથી ઠાણપણુ રોગની ખીક રાખવાની જરૂર રહેતી નથી, કારણ કે તે શરીરમાં થતા અંદરના અને બહારના રોગોને માટે રાખખાણુ ઉપાય છે. આ દવા જો તમારી જીંદગીનો ખપ કરતા હો તો હંમેશા પાસે રાખજો. તેનાથી અજીર્ણ, અતિમાર, દિરદીરીઆ, ઉદરમ્, ગરમી, ઉલટી, વા, કમળો, કેડોનો દુઃખાવો, બંધકોશ, નમ્-ળાઈ, કોલેરા, ફૂમીઆ, ખપ; ગુમડાં, ગોળો ચડવો, યુક, તાવ, દમ, દાંતનો દુખાવો, દાદર, નપુપકતા, પ્રમેદ, પ્રદર, પાંકુરોગ, ખરોળ, પ્લેગ, માયાનો દુઃખાવો, મધુપ્રમેદ, ક્ષય, રતરા, લકવો, વીર્યદોષ, વાળો, સસણી, વરાધ, સંધિયા, સ્વચરોગ, હરસ, હેડાઈ દાઢીમીઝ, યજો, લીડીરીયા, વજ, દાંત, નાક, કાનનાં દરદ, સોગન, વીંછી, સાપ, હંદર, કડકાયા કુતરાનું ઝેર, કંકમાળ, દાઝવું, વિત્રેરે લગમગ તમામ દરદો મટે છે અને તેથી તેનો દાલ દરેક માણસ લાભ લે છે. ડી. ર. ૧ તજની રૂ. ૨-૧૦-૦

દલે કેમીકલ વર્કસ-અમદાવાદ.

બહેરાપણાનું તેવ બાળાગ્રામી, પારાનો મનમ, કાળો મનમ, સોદો મનમ, માવાનો, દીરાકસીનો, દાઝેનાનો, અને ટરપેનટાઇનનો મનમ વિગેરે.

ભાગ ૧૧ મો—આયુર્વેદિય દવાઓ, તેમાં તમામ પ્રકારના કવાયો, ચુર્ણો, ગુટિકાઓ, ગુચ્છ, આમલ, અવનેદ, અરીષ્ટ, લખ્મો, રસો ને માનાઓનો સમાવેશ છે. ઉપરાંત દરેક જાતના ક્ષારો કંઠવાની રીત. પાંદો મુરખા વિગેરે

ભાગ ૧૨ મો—ધન ક્રાંતિના અધ્યાત્મિક ઉપાયો, જેમાં દરેક માન્ય ધનવાન થઈ શકે છે, ધનવાન થવા માટે જાનો આશ્રય મદદ કરવો ધનવાન ધવાના કેટલાક ઉપાયો, ધનવાન જનાવનાર માનસિક ક્રિયા, ધનવાન થવા માટે ઇશ્વર પાસે કરવાની માગણીનો વિધિ, ધનવાન થવા માટે શારીરિક ક્રિયા, ફળપ્રદ ધર્મો, ધનવાન જનાવી શકે તેવા નિયમો, સિદ્ધિ લાભ વિ.

ભાગ ૧૩ મો—જેમાં અનેક મરીમમાંથી ધનવાન થયેલા પુરોનાં જીવન ચરિત્રોનો સમાવેશ થયો છે વાંચી ધનવાન થવા મુશ્કેલ અનેક વાતો જાણી શકાશે. આમાંના ધણા પ્રયોગો તો ખામ નવીન અને હમરો રૂપિયા ખર્ચતાં છીજી ન શકાય તેવા ગુપ્ત હતા તે પણ તેમાં દાખલ થયાં છે આખા પુસ્તકમાંથી માત્ર એક જ પ્રયોગ દાખ જેમી જતાં ખર્ચેલા તમામ પસા વગી જાય છે હીમત માત્ર રૂ ૧૦-૦-૦ થી ૦૦-૮-૦ (તેર લાખ બેગાજ છે)

હાંસાના હેતુમાસ્તર ભગવાનજી લાગુજી લખે છે કે ધનવાન પુસ્તક મનુષ્યને ધણું જ ઉપયોગી છે. જે માણસ તેનો ઉપયોગ કરે તે ધનવાન થવા વખતે રહેજ નહિ. આમાંથી મે પાંચ માન ફક્તરનો અજમાયશ લીધો જેમાં મું ધણાજ ફતેહમદ થયો છું ને આપનો અમાર માનુ જુ. ધનવાન તે ધનવાનજ છે, આ પુસ્તક ખરીદવાને દરેક માણને ભલામણ છે. [આવા તો હમરો અનિષ્ટાયો મળ્યા છે.]

વ્યવસ્થાપક—ભાગ્યોદય—અમદાવાદ

વ્યાપિ હજાર પણ ઔષધ એક, માત્ર ખીરસામાંજ દવાખાતું

અમૃતજીવન (૨૭૨૮૩)

નામની અમૃતમય દવાનો હાલ ધણા વિદ્વાનો; અને તબીબોએ તથા જનસમાજે તમામ રોગો ઉપર ખાત્રી કરી લાભ મેળવેલો હોવાથી, દરેક ધરમાં ધરગણ દવા ચર્ચ પડી છે. આ દવા પાસે રાખવાથી કાષ્ઠપણુ રોગની બીજ રાખવાની જરૂર રહેતી નથી, કારણ કે તે શરીરમાં ચતા અંદરના અને બહારના રોગોને માટે રામખાણુ ઉપાય છે. આ દવા જે તમારો છાંદગીનો ખપ કરતા હો તો હંમેશા પાસે રાખજો. તેનાથી અજીર્ણ, અતિસાર, દિરૂટીરીઆ, ઉદરમ્, ગરમી, ઉલટી, વા, કમળો, કેડોનો દુઃખાવો, બંધકોચ, નખ-જામ, કોલેરા, કૃમીઆ, ખન; ગુમડાં, ગોળો ચડવો, યુક, તાવ, દમ, કાંતનો દુખાવો, કાદર, નપુષકતા, પ્રમેહ, પ્રવર, પાંડુરોગ, બરોગ, પ્લેગ, માથાનો દુઃખાવો, મધુપ્રમેહ, ક્ષય, રતવા, લડવો, વીર્યદોષ, વાળો, સસજી, વરાધ, સંધિયા, સુવારોગ, હરમ્, હેડા દાઢીમીઝ, ચળો, લીડટીરીવા, વધ, કાંત, નાક, કાનનાં દરદ, સોજ, વીંછી, સાપ, હંદર, હડકાયા પુનરાનું ઝેર, કંઠમાંગ, કાઝવું, વિગેરે લગભગ તમામ દરો મટે છે અને તેથી તેનો હાલ દરેક ગાળુમ લાભ સે છે.

દી. રૂ. ૧ ત્રણની રૂ. ૨-૧૦-૦

દેવે કુમીકલ વર્કસ-અમદાવાદ.

સ્ત્રીઓને શક્તિ આપનારી હવા

મુંદરી સાથી. ૨૭૫૬.

સ્ત્રીઓને થતાં શુભ દરદો, લોહીવા રક્ત અને શ્વેતપ્રદર, માસિક અટકાવ અનિમિત્ત આવવો; ફાટ, ચુસ, કળતર ધાતુનું જવું, શરીર સુકાઈ ધોળા પુણી જેવું થઈ જવું, અશક્તિ, ગર્ભાશયનો સોળો, તાવ, ઉલટી, માથું ચઢવું, કેટલો ફાટી; હાથ અડવો વિગેરે સ્ત્રીઓનાં તમામ દરદો આ હવાથી મટી જાય છે, અને શરીર તંદુરસ્ત બનાવી શક્તિ વધારે છે. ગર્ભાશયને સુધારી ગર્ભ ધારણ કરી શકે તેવું બનાવે છે. સુત્રાવડના રોગો મટે છે. આ હવા પીવાથી અધુરે કમુત્રાવડ થતી નથી. લાખો સ્ત્રીઓએ તેનો ઉપયોગ કરી અતુભવ કરેલો છે, એક વાર મગાવી ખાવી કરવા બસામણ છે. ખા. ૧ ની કી. ૩. ૧—૦ તથાની કી. ૨—૧૦—૦

હવે કેમીક્લ વર્કસ—અમદાવાદ.

પુરૂષોના ધાતુગત દોષો મટાડી શક્તિ આપનાર

આ જીવન એ ખરેખર મનુષ્ય માત્રને નવીન જીવન બદલનાર છે. તેના સેવનથી શરીર મજબુત અને પુષ્ટ થાય છે. અશક્તિ, ધાતુગત દોષો, અભ્રષપિત, ખાધું ન પચવું, બંધોસ, ધાતુનું જવું, સાંધા દુખવા, શ્વાસ ચઢવો, કંઠાળો આવવો, દુબળાપણું વગેરે દોષો મટાડે છે.

જુવન

આ જુવનથી શરીરમાં નવી જુવાની અને બળ આવે છે. ખાધુ પચે છે. અને લોહીને સુધારી શરીર પુષ્ટ રાખે છે. મગજે ઠંડક આપે છે. જ્ઞાન શક્તિને વધારે છે. યાદદારતને તીવ્ર બનાવે છે અને માનસિક શ્રમને મટાડે છે. દમેશાં શરીર નીરોગી રાખી મગજે ઠંડક આપી શરીરમાં શક્તિ આપનાર આ એકજ ઔષધ ગુણુ-કારી હ્યુ છે. દળરો માણસોએ વાપરી ખાત્રી કરી છે. દાલ દળરો માણસ તેનો ઉપયોગ કરે છે. રત્નકી ડાંગની કાં, રૂ. ૨-૦-૦ નળુની કાં, રૂ. ૫ પોરટેજ ૦-૮-૦ દવે કેમીકલવર્કસ-અમદાવાદ.

પ્રમેહનિવારણ પીલ્સ.

આજકાલ સેંકડે પોણોસો માણસોને આ રોગ લાગુ પડેલો જણાય છે. કાષ્ટને પ્રમેહ થયેલો હોય છે. તો કાષ્ટને મધુપ્રમેહ, પેસાએ અમન બને છે. ધાતુ બળ છે, કાષ્ટને મીઠો કે સાકરીયો-મધુપ્રમેહ થયેલો હોય છે. નાના કે મોટા સર્વ કાષ્ટ તેનાથી રીઝાતા હોય છે. જે તમને પ્રમેહ કાષ્ટપણ પ્રકારનો પરમીયો, કે મધુપ્રમેહ થયો હોય તો આજેજ પત્ર લખી અમારી પ્રમેહપીલ્સ મંગાવો. તેનાથી દળરો માણસોને પ્રમેહનો રોગ મટયો છે; તમને પણ મટશેજ. પ્રમેહને ગાટે આ દવા તરત અમર કરનાર અને અમરકારી છે. ડાંગી ૧ ની કીમન રૂ. ૨-૦-૦ માનુપાનના ડાંગની કી. રૂ. ૨-૦ દવા ૫૬ માસ ચાલશે નથી જરૂર આરામ થશે. દળરો સર્ગી-કીમો મળ્યા છે.

ખટુંદાથી દાંતેધર નયુનામ લખે છે કે આપના પ્રમેહની ત્રિકાથી પ્રમેહ મટયો છે, મળી દવાઓથી કાપદો ન થયો તે આ દવાથી મટયો છે. દવે કેમીકલ વર્કસ-અમદાવાદ.